

ΘΕΟΦΙΛΟΣ Α. ΒΕΙΚΟΣ

Σύγχρονη Διαλεκτική Φιλοσοφία

Hegel

Marx • Engels • Lenin • Stalin

Adler • Korsch • Gramsci • Marcović

Lukács • Bloch • Marcuse • Adorno • Horkheimer

Sartre • Merleau-Ponty

Popper

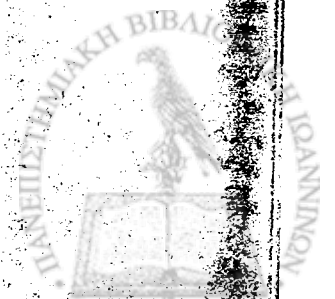
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000066778

146.32
BCI

Αρ. εισ. 232 Δ. 1994

ΘΕΟΦΙΛΟΣ Α. ΒΕΤΚΟΣ

Σύγχρονη Διαλεκτική Φιλοσοφία

Hegel

Marx • Engels • Lenin • Stalin

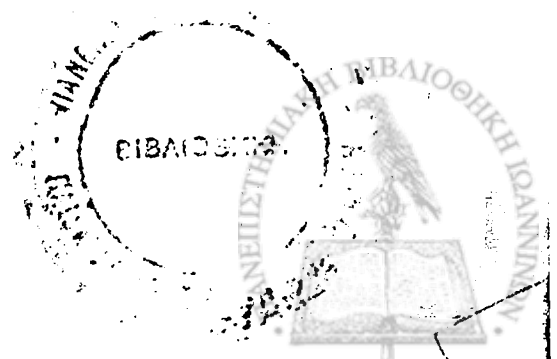
Adler • Korsch • Gramsci • Marcović

Lukács • Bloch • Marcuse • Adorno • Horkheimer

Sartre • Merleau-Ponty

Popper

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

Hegel
 Marx - Engels - Lenin - Stalin
 Adier - Korsch - Gramsci - Marcuse
 Lukács - Bloch - Marcuse - Adorno - Horkheimer
 Sartre - Merleau-Ponty
 Popper

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίς
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ. 'Από τόν Ζήνωνα ως τόν Kant	7
1. ΕΓΕΛΙΑΝΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ	35
1. Κριτική του Hegel έναντι στην προγενέστερη γνωσιοθεωρία	35
2. Μέθοδος της φιλοσοφίας	40
3. Διαλεκτική δομή του συστήματος	45
4. Είναι - μή - είναι - γίνεσθαι	48
5. Τό "παιγνίδι των δυνάμεων"	52
6. Διαλεκτική αφέντη και δούλου	55
7. Συμπέρασμα	64
2. ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ	69
1. Διαλεκτική της αλλοτρίωσης: Marx	69
2. Διαλεκτική του συγκεκριμένου: Marx και Engels	84
3. Διαλεκτική της πράξης: Marx - Engels - Lenin	97
4. "Όρθοδοξία" και κριτική	107
3. ΑΝΑΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ, ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ	113
1. Κριτική της κοινωνικής συνείδησης και Διαλεκτική: Max Adler	113
2. 'Επιστημολογική Διαλεκτική: Karl Korsch	116
3. Διαλεκτική της 'Ιστορίας: Antonio Gramsci	119
4. Διαλεκτική της Πράξης: Mihailo Marcović	121
5. 'Επαναστατική Διαλεκτική: Georg Lukács	123
6. Διαλεκτική, τό "Όργανο των Processus: Ernst Bloch	124
7. Διαλεκτική της 'Απελευθέρωσης: Herbert Marcuse	132

8. <u>Άρνητική Διαλεκτική: Theodor W. Adorno</u>	136
9. <u>Διαλεκτική του Διαφωτισμού: Max Horkheimer -</u> <u>Theodor W. Adorno</u>	139
10. Κριτική του Διαλεκτικού Λόγου: Jean - Paul Sartre .	142
(1) Μαρξισμός και Ύπαρξισμός	142
(2) Κριτική της διαλεκτικής της φύσης	144
(3) Διαλεκτική: ζωντανή λογική της πράξης	147
11. Ίστορική διαλεκτική: Maurice Merleau - Ponty	151
 4. ΚΡΙΤΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ	161

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τά προβλήματα και οι ιδέες που παρουσιάζουμε σ'αυτή τη σειρά συζητήσεων έχουν άσκήσει μεγάλη επίδραση στην ανάπτυξη της νεώτερης και σύγχρονης φιλοσοφικής σκέψης και έχουν αποτελέσει επίσης σημαντικό συστατικό σώμα της. Πρόκειται για ποικίλες διαλεκτικές έρευνες και συζητήσεις που ξεκινούν από τη φιλοσοφία του Ζήνωνα του Έλεάτη (5ος αί. π.Χ.). Αυτές οι συζητήσεις παρουσίαζαν από την αρχή και έξακολουθούν να παρουσιάζουν ακόμα ύψηλό θεωρητικό και πραχτικό ένδιαφέρον. Στη σύγχρονη μάλιστα φιλοσοφία ή διαλεκτική προκαλεί ζωηρό ένδιαφέρον σέ ποικίλα θέματα σχέσεων θεωρίας και πράξης και είναι φυσικό να προβάλλεται ξεχωριστά λειτουργική από κοινωνιολογική άποψη ή από την άποψη της κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας.

Μ'ένα πιο εύρύ νόημα, ή διαλεκτική είναι ένας όρος που παρουσιάζεται με έξαιρετικά μεγάλη συχνότητα και πολυσημαντότητα στις φιλοσοφικές και ιδεολογικές συζητήσεις του καιρού μας και - κάτι πολύ σημαντικό - αποτελεί μια ιδιαίτερα σπουδαία σ τ ά σ η πολλών συγχρόνων διανοουμένων.

Άλλά δέν είναι απλά και μόνο ο ιδεολογικο-πολιτικός ρόλος που παίζει ή διαλεκτική στό σύγχρονο κόσμο παρά και τό αντίστοιχο ύψηλό θεωρητικό ένδιαφέρον που αυτή παρουσιάζει. Διαλεκτική είναι σήμερα αντικείμενο τών πιο διαφορετικών, αντίμαχων και αντιφατικών απόψεων. Έκεῖνοι στους οποίους ή διαλεκτική - ακριβέστερα μια από τις μορφές της, γιατί ή διαλεκτική δέν υπάρχει - προκαλεί μια θετική συγκινησιακή στάση και μια θετική θεωρητική και πραχτική δραστηριότητα, μπορούν να ονομάζονται "διαλεκτικοί φιλόσοφοι", που μοιάζουν σέ μερικές γενικές τους θέσεις αλλά διαφέρουν κατά πολλούς τρόπους. Η άκραία θέση καταλαμβάνεται από κείνους που πιστεύουν πως ή διαλεκτική είναι σέ θέση να έρμηνεύει, αν όχι να λύνει, όλα τά προβλήματα που παρουσιάζονται. Έτσι ή διαλεκτική γίνεται μια μαγική λέξη ή θεωρία, όργανο ή μέθοδος - ένα μαγι-

κό κλειδί πού "ανοίγει όλες τις πόρτες". Αυτό, βέβαια, σημαίνει πώς δέν πρόκειται για ένα "κλειδί", γιατί "αυτό πού ανοίγει όλες τις πόρτες δέν μπορεί νά είναι παρά αντικλειδί"¹. Άλλοι φιλόσοφοι στους όποιους ή διαλεκτική άσκει μιά άρνητική συγκινησιακή δύναμη και προκαλεί άρνητική άπέναντί της θεωρητική δραστηριότητα τείνουν νά άπορρίπτουν τή διαλεκτική σάν παραπλανητική θεωρία και μέθοδο. Άλλοι τέλος βλέπουν τή διαλεκτική σάν ένα "αίνιγμα" (ό Adolf Trendelenburg π.χ. μιλάει για τό "αίνιγμα τής διαλεκτικής") πού ζητάει τή λύση του.

Στή φιλοσοφία δέν έχουμε βέβαια νά κάνουμε μέ αίνιγματα. Άλλ' άν τό πρόβλημα τής διαλεκτικής είναι σήμερα σέ μεγάλο βαθμό μπερδεμένο και δυσπρόσιτο, ό μόνος ίσως κατάλληλος τρόπος νά τό διαφωτίσουμε είναι νά έπιχειρήσουμε μιά συστηματική διερεύνηση τής νέας και σύγχρονης διαλεκτικής. Καί έπειδή ή σύγχρονη διαλεκτική δέν κατανοείται όλότελα από μόνη της παρά και σέ συνάφεια μέ τις ρίζες και τις πηγές της πού μās ανάγουν στην προηγούμενη φιλοσοφία, θά έπιχειρήσουμε μιά άναδρομή στην προηγούμενη διαλεκτική, από τόν Ήράκλειτο, τό Ζήνωνα, τόν Πλάτωνα και τόν νεοπλατωνισμό ως τόν Kant, τόν Fichte και τόν Schelling, ώστε μέ τήν κατάλληλη και άναγκαία ιστορική προοπτική νά συζητήσουμε τις ποικίλες μορφές τής σύγχρονης διαλεκτικής φιλοσοφίας από τόν Hegel ως σήμερα. Καί άν δέν ξεχωρίζουμε τή διαλεκτική φιλοσοφία σέ θεωρία και πράξη, προϋποθέτοντας πώς μιά διαλεκτική στάση άντιστοιχεί σ'ένα σύνολο ιδεών και μιά διαλεκτική θεωρία έχει σάν άντίκρουσμα μιά όρισμένη πραχτική ένέργεια στή ζωή, είναι άνάγκη και από ιδεολογικο-πολιτική έπίσης άποψη νά παρακολουθήσουμε τις πορείες τής διαλεκτικής μέσα στό χρόνο και ιδιαίτερα τις μορφές μέ τις όποιες αύτή παρουσιάζεται στή σύγχρονη σκέψη.

Ή διαλεκτική μέ τή σύγχρονη φιλοσοφική προβληματική και τή σύγχρονη ιδεολογική σημασία της ξεκινάει ούσιαστικά από τόν Hegel. Άπό τήν άποψη τής διαλεκτικής σκέψης ή φιλοσοφία του Hegel δέν άποτελεί, όπως ό ίδιος πίστευε, τό τέλος και τό πλήρωμα τής προηγούμενης του φιλοσοφίας παρά τήν άρχή τής σύγχρονης φιλοσοφίας από τόν Marx ως σήμερα.

1. Όπως λέει ό P. Foulquié για τό διαλεκτικό ύλισμό (La Dialectique, Paris 1956, 71. Ύπάρχει και έλληνική έκδοση, μετ. Μαρίας Φωτεινού, Άθήνα 1964).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΖΗΝΩΝΑ ΩΣ ΤΟΝ ΚΑΝΤ

Αρχικά η λέξη *διαλεκτική* (ένν. τέχνη) δήλωνε μιά λειτουργία ή λειτουργίες σκέψης πού λαμβάνουν χώρα με λόγον και διά-λογον. Ο λόγος, μιά από παλιά πολυσήμαντη λέξη στην ελληνική γλώσσα,¹ χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στη φιλοσοφία από τόν Ήράκλειτο σάν όρος φορτισμένος με ποικίλες σημασίες ή σημασιολογικές αποχρώσεις: σήμαινε, κατά περίπτωση, τήν προφορική έκφραση τής σκέψης, φήμη, διδασκαλία, περιεχόμενο βιβλίου, θεωρία ή αλήθεια, λογικό, αναλογία ή μέτρο, τόν κοσμικό νόμο πού κυβερνάει τά πάντα². Ο *διά-λογος* δήλωνε και δηλώνει σχέσεις αμοιβαιότητας και ανταλλαγής λόγων (ιδεών, σκέψεων και επιχειρημάτων), σέ σχήμα του "δοῦναι καί λαβεῖν". Ἐτσι *διαλεκτικός* εἶναι ἡ λέξη πού προσδιορίζει τόν τρόπο τής λογικῆς χρήσης τής γλώσσας, τής αμοιβαίας ανταλλαγῆς λόγων, ιδεών, επιχειρημάτων καί *διαλεκτική* εἶναι ἡ διαδικασία τής ἀνταλλαγῆς αὐτῆς πού χαρακτηρίζει ἰδιαίτερα τίς φιλοσοφικές καί ἐπιστημονικές συζητήσεις. Δέν πρόκειται ἀπλά γιά τεχνική τής συζήτησης ἢ τής λογικῆς ἐκφρασης τής σκέψης, στό νόημα μιᾶς πρακτικῆς λογικῆς μέ πραγματιστικούς σκοπούς, ἢ γιά μιά τέχνη χειραγώγησης τῶν συζητητῶν. Οἱ προτάσεις καί τά ἐπιχειρήματα, μέ τά ὁποῖα αὐτές ἰσχυροποιοῦνται, προβάλλονται ἀπ' ὅλες τίς μεριές μέ τήν ἀξίωση τῆς ἀποδοχῆς τους ἀπό τοῦς ἄλλους, πράγμα πού σημαίνει πῶς αὐτές διατυπώνονται μέ λογική συνοχή καί συνέπεια, ἔτσι πού ἀν παρουσιάζεται σ' αὐτές ἕνα λογικό κενό ἢ χάσμα, ἀσυνέπεια ἢ ἀντίφαση, νά μποροῦν οἱ ἄλλοι νά τίς ἀναιροῦν προβάλλοντάς τις σάν λογικά ἀσυνάρτητες, ἀσυνεπεῖς ἢ

1. Ἐχρηστικῆς παρατηρήσεις στοῦ E. Husserl, *Logique formelle et transcendentale*, μετ. S. Bachelard, Paris 1957, 27.

2. H. Diels - W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Dublin / Zürich 161972 (61951), 22 B 1, 2, 31, 39, 45, 50, 72, 87, 108.

άντιφατικές προτάσεις. Έτσι διαλεκτική σημαίνει λογική της άναίρεσης ή της διάψευσης και διαδικασία με την οποία προτάσεις πού προβάλλονται σαν έγκυρες παρουσιάζονται να έχουν αντιφάσεις μέσα τους. Διαλεκτική ακόμα σημαίνει θεωρία και μέθοδο σκέψης πού αποδίνει μιá γενική νομοτέλεια στην κίνηση και τή λειτουργία του κόσμου όλου και της ανθρώπινης ζωής, λ.χ. της ακόλουθης μορφής: Τό σύμπαν και ό άνθρωπος μέσα σ' αυτό είναι ένα σύνολο, μέσα στό οποίο τό κάθετι αντιπροσωπεύει μιá "στιγμή", μιá συνολική κίνηση πού συντελεΐται με αντιθέσεις. Τό ένα αντιμάχεται τό άλλο και τά αντίθετα αντιπαρατάσσονται σ' ένα σύνολο μέσα στό οποίο πάλι αΐρονται είτε με τή μορφή της έξουδετέρωσης τών αντιθέσεων είτε σαν διατήρηση τών θετικῶν στοιχείων τών αντιθέτων και άνύψωσή τους σέ μιá ανώτερη διαλεκτική βαθμίδα.

Μπορούμε συνοπτικά να παρουσιάσουμε ιστορικά τή διαλεκτική, σά μέθοδο, με τίς ακόλουθες κύριες βασικές μορφές:

- (α) μέθοδος άναίρεσης θέσεων με κατάδειξη τών αντιφατικῶν συνεπειῶν τους
- (β) μέθοδος αντιπαραθέσης για κάθε ζήτημα δύο αντιθέτων μεταξύ τους θέσεων, πού είναι έξίσου ισχυρές
- (γ) μέθοδος τής διαίρεσης τών γενῶν σέ είδη
- (δ) μέθοδος προσέγγισης τών πολύ γενικῶν άφηρημένων έννοιῶν με συλλογισμούς πού ξεκινούν από έπιμέρους περιπτώσεις ή ύποθέσεις
- (ε) μέθοδος συλλογιστική ή συζητική με άφειτηρία προκείμενες άπλά ύποθετικές, πιθανές ή κοινά άποδεχτές
- (στ) μέθοδος κριτικής τής λογικής τής άπάτης, με τήν οποία δείχνονται οι αντιφάσεις στις όποιες παγιδεύεται τό λογικό όταν αυτό ξεπερνάει τήν έμπειρία και θέλει να αντιμετώπισει ύπερβατικά θέματα
- (ζ) μέθοδος ή τρόπος λογικής ανάπτυξης τής σκέψης ή και τής φύσης μέσα από τή θέση, τήν αντίθεση ή άρνηση σέ μιá σύνθεση ή άρνηση τής άρνησης.

Μ' ένα θεμελιακό έξάλλου νόημα, μπορούμε να μιλούμε για διαλεκτική όταν έχουμε (1) σχέσεις άνταλλαγής έπιχειρημάτων (λόγων) και ίδεῶν στα πλαίσια μιās ολότητας, μιās λ.χ. φιλοσοφικής ή έπιστημονικής συζήτησης γύρω από ένα όρισμένο θέμα· (2) άλληλεπίδραση ύποκειμένου και αντικειμένου, όπως στις

σχέσεις ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση, ανάμεσα στον άνθρωπο και στα έργα τέχνης που αυτός κατασκευάζει, ανάμεσα στον άνθρωπο και στην κοινωνική πραγματικότητα κ.λ.π.' (3) σχέση μέρους και όλου όπου αυτό ανήκει, όπως λ.χ. η σχέση ανάμεσα στο άτομο και στην ιστορία' (4) αλληλεπίδραση θεωρίας και πράξης.

Ἡ εἰκόνα αὐτή, ὡστόσο, εἶναι πολὺ γενικὴ καὶ ἀόριστη, ὥστε αὐτὴ νὰ μὴ χρησιμεύει παρά μόνο σάν ἕνα ἀρχικὸ δοκιμαστικὸ σκίτσο τῆς διαλεκτικῆς, σέ μεγάλο βαθμὸ ἀφηρημένο. Τὸ ἀφηρημένο αὐτὸ σχῆμα μποροῦμε νὰ τὸ συγκεκριμενοποιήσουμε συζητώντας στίς κύριες τουλάχιστο γραμμὲς τῆ διαλεκτικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης ὅπως αὐτὴ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς ἐκπροσώπους τῆς. Ἐδῶ θὰ περιοριστοῦμε βέβαια σέ μιά συνοπτικὴ εἰκόνα τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας διαλεκτικῆς φιλοσοφίας, μέ ἔμφαση μάλιστα στὰ θέματα καὶ προβλήματα ἐκεῖνα πού ἐξυπηρετοῦν τὴν κατανόηση καὶ ἐρμηνεῖα τῆς νεώτερης καὶ σύγχρονης διαλεκτικῆς φιλοσοφίας, πού ξεκινάει ἀπὸ τὸν Hegel καὶ φτάνει ὡς τίς μέρες μας. Γιατί αὐτὴ ἡ τελευταία φιλοσοφία μᾶς ἐνδιαφέρει βασικά ἐδῶ.

Χαρακτηρίζουμε τὴ γέννηση τῆς ἑλληνικῆς καὶ εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης καὶ φιλοσοφίας σὰ μιά προοδευτικὴ πορεία, ἕνα βαθμιαῖο πέρασμα ἀπὸ τὴ μυθικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἀντίληψη τοῦ κόσμου στὴν ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἥ, ὅπως καθιερώθηκε νὰ λέμε, ἕνα πέρασμα "ἀπὸ τὸ μῦθο στὸ λόγο". Ἡ ἀπομυθοποίηση τῆς σκέψης δέν συντελέστηκε, βέβαια, ποτέ ἀπόλυτα - καὶ δέν εἶναι παράξενο πού ὁ μῦθος ἐξακολουθεῖ ἀκόμα καὶ σήμερα νὰ ὑπηρετῆται σέ ποικίλους βαθμοὺς καὶ μέ ποικίλες μορφές στὴν ἔκφραση τῆς σκέψης μας - , ἀλλ' ὅπωςδήποτε ἡ πρώτη ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀποτελεῖ καθαρὰ μιά ριζοσπαστικὴ ἀλλαγὴ στὸν τρόπο ἀντίληψης τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς, μιά πραγματικὴ ἐπανάσταση στὴ σφαῖρα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας, ἐπανάσταση πού συνεχίζεται ἀκόμα. Ἐνῶ ὁ μῦθος ἀντιπροσωπεύει ἕνα κλειστὸ σύνολο σταθερῶν πεποιθήσεων, πού δέν ἐπιδέχεται κριτικὴ καὶ διάλογο, οἱ πρῶτοι φιλόσοφοι τολμοῦν νὰ ἀντιταχθοῦν στὸ μῦθο καὶ στὴν παραδοσιακὴ θρησκεία δίνοντας ἀλλεπάλληλα χτυπήματα στὰ θεμέλια τῆς μυθικῆς παράστασης τοῦ κόσμου, τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἔτσι εἰσάγεται ἡ ὀρθολογικὴ καὶ κριτικὴ στάση ἀπέναντι στὰ πράγματα.

Πρώτος ὁ Ἀναξίμανδρος χρησιμοποιεῖ ἀπὸ τῆ μιᾶ ἕνα βιολογικὸ μοντέλο γιὰ νὰ δώσει μιᾶ ἐρμηνεία τῆς γέννησης ὄλων τῶν πραγμάτων ἀπὸ μιᾶ ὀλικὴ γενετικὴ ἀρχή, ἀπειρη στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο καὶ ἐσωτερικὰ ἐπίσης ἀπροσδιόριστη, ἀδιαπέραστη ἀπὸ τὴν παρατήρηση καὶ τὴ σκέψη, πού ἔχουν νὰ κάνουν μὲ συγκεκριμένα πράγματα, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἕνα κοινωνικόμορφο μοντέλο γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴ λειτουργία τοῦ κόσμου. Μὲ τὸ βιολογικὸ μοντέλο ἐξηγεῖ πῶς ἀπὸ τὸ "ἀπειρο", ἕνα πρωταρχικὸ κοσμικὸ νεφέλωμα, διαμορφώνονται ἀντίθετοι κοσμικοὶ παράγοντες, τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρὸν, τὴ ξηρὸ καὶ τὸ ὑγρὸ, πού ἡ διαμάχη τους εἶναι ἡ μορφή ἀνάπτυξης καὶ ὑπαρξης τοῦ κόσμου ὅλου. Μὲ τὸ κοινωνικόμορφο μοντέλο ἐξηγεῖ τὴ λειτουργία ὄλων τῶν ἀντίρροπων κοσμολογικῶν παραγόντων, δυνάμεων καὶ στοιχείων, τοῦ θερμοῦ καὶ τοῦ ψυχροῦ, τοῦ ὑγροῦ καὶ τοῦ ξηροῦ, τῆς μέρας καὶ τῆς νύχτας, τοῦ χειμῶνα καὶ τοῦ καλοκαιριοῦ, ὄλων γενικὰ τῶν ἀντιθέτων τοῦ κόσμου, σάν ἕνα σύστημα "διαδίκων" πού διευθετοῦν ἀπὸ μόνοι τους τίς "κοινωνικές" ἀντιθέσεις καὶ διαφορές τους, ὥστε τὸ σύνολο νὰ λειτουργεῖ συνεχῶς σάν ἕνα αὐτοδύναμα ἐξισορροπούμενο σύστημα ἀντίρροπων παραγόντων: Τὸ καθετὶ πληρῶνει στὸ ἀντίθετό του τὸ ἀνάλογο τίμημα καὶ δίνει σέ τακτὸ χρονικὸ διάστημα ἰκανοποίηση γιὰ τίς "ἀδικίες" πού τοῦ ἔκανε.¹ Ὁ κόσμος εἶναι πεδίο ἀγῶνα, μὲ ἀντίρροπες κινήσεις καὶ συγκρούσεις, μὲ ἀμοιβαῖες διευθετήσεις τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στὰ "ἐνδιαφερόμενα" μέρη.

Ἐνα ἀνάλογο σχῆμα δυναμικῆς ἰσορροπίας τῶν ἀντίρροπων κοσμολογικῶν δυνάμεων διατυπώνει μὲ ποικίλους τρόπους ὁ Ἡράκλειτος, πού ἔχει θεωρηθεῖ σάν "πατέρας τῆς διαλεκτικῆς" στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Θέλοντας νὰ δείξει πῶς ἡ κίνηση καὶ ἡ μεταβολὴ εἶναι σταθερὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κόσμου χρησιμοποιεῖ τὴν εἰκόνα τοῦ ποταμοῦ πού τρέχει ἀνατάσχετα: "Εἶναι ἀδύνατο νὰ μπεῖ κανεὶς δυὸ φορές μέσα στὰ ἴδια νερά τοῦ ποταμοῦ"², ἢ μ'ἄλλα λόγια εἶναι ἀδύνατο νὰ ἔχουμε δυὸ ἀλλεπάλληλες παραστάσεις ἢ ἐμπειρίες τοῦ ἴδιου πράγματος πού εἶναι ἴδιες μεταξὺ τους. Ἡ ἀδιάκοπη μάλιστα κίνηση ὄλων τῶν

1. Diels - Kranz 12 B 1. δ υ δ ὄ ν α ι γ ἄ ρ α ὐ τ ἄ δ ἰ κ η ν κ α ῖ τ ἰ σ ι ν ἄ λ λ ἡ λ ο υ ς τ ῆ ς ἄ δ ι κ ῖ α ς κ α τ ἄ τ ῆ ν τ ο ῦ χ ρ ὄ ν ο υ τ ἄ ξ ι ν.

2. Diels - Kranz, 22 B 91, B 12.

πραγμάτων δέν είναι μιά απλή μονογραμμική κίνηση παρά ένα σύμπλεγμα αντίρροπων κινήσεων, όπου η σύγκρουση αποτελεί τό σταθερό χαρακτηριστικό, τή γενετική αρχή καί τό νομοτέλεια του κόσμου όλου: "ὁ πόλεμος είναι ὁ πατέρας καί ὁ βασιλιάς ὄλων τῶν πραγμάτων ...".¹ Ὁ κόσμος ἔτσι παρέχει τήν εἰκόνα ἑνός πεδίου μάχης ανάμεσα σέ αντίθετα (νύχτα - μέρα, χειμῶνας - καλοκαίρι, ζωή - θάνατος, ψυχρό - θερμό, ὑγρό - ξηρό, θεοί - ἄνθρωποι, ἐλεύθεροι - δοῦλοι, ἀρρώστια - ὑγεία, χορτασμός - πείνα, κούραση - ἀνάπαυση κ.λ.π.)². Ἀλλά ἡ μάχη πού συμβαίνει συνεχῶς μέσα στόν κόσμο δέν διεξάγεται ἀτακτα παρά μέ μιά ὀρισμένη νομοτέλεια ἀλλαγῆς ἀπό τό ἕνα στό ἄλλο: "Ὁ κόσμος δέν δημιουργήθηκε ποτέ καί ἀπό κανένα θεό ἢ ἄνθρωπο, ἀλλά ὑπῆρχε προαιώνια, ὑπάρχει καί θά ὑπάρχει πάντοτε σά μιά αἰώνια ζωντανή φωτιά πού ἀνάβει καί σβῆνει μέ νομοτέλεια" (σύμφωνα μέ καθορισμένα μέτρα)³. Μέ τήν κανονική ἐναλλαγή τῶν ἀντιθέτων, τοῦ ζεστοῦ καί τοῦ κρύου, τῆς νύχτας καί τῆς μέρας, τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου κ.λ.π., ἕνα "κρυφό" παιγνίδι ἁρμονίας παίζεται μέσα στήν καθολική μάχη τοῦ κόσμου, αὐτό πού ὁ Ἡράκλειτος ὀνομάζει "ἀφανῆ ἁρμονίαν"⁴. Ὁ κοσμικός λοιπόν πόλεμος δέν διεξάγεται ἀτακτα καί ὁ κόσμος δέν καταντάει νά εἶναι χάος, ἀτακτος πόλεμος ὄλων ἐναντίον ὄλων καί ὀλοκληρωτική καταστροφή παρά μιά δυναμική ἰσορροπία ἀντίρροπων δυνάμεων. Ὁ Ἡράκλειτος, φανερά, ἐρμηνεύει καί ὑποστηρίζει σάν κανονική καί ἐννομη μιά τάξη πραγμάτων πού τή διακρίνει ἡ σύγκρουση (καί ἐδῶ συμπεριλαμβάνονται βέβαια καί οἱ κοινωνικές ἀντιθέσεις, ὅπως δείχνει λ.χ. τό ἀντιθετικό ζευγάρι ἐλεύθεροι - δοῦλοι).

Ἰδέες σάν αὐτές, ὅπως ἡ φύση εἶναι πεδίο πάλης ἀντιθέτων, ἡ ἀντιπαλότητα τρόπος τοῦ γίγνεσθαι καί ἡ ἁρμονία κανονική ἀπόληξη ἀντιθέτων, ἦταν πάντοτε ἰδιαίτερα ὑποβλητικές στήν πορεία τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης. Ὁ ἴδιος ὁ Hegel ὀμολογοῦσε πῶς δέν ὑπάρχει πρόταση τοῦ Ἡράκλειτου πού νά μή ἔχει

1. Diels - Kranz, 22 B 53.

2. Diels - Kranz, 22 B 67, B26, B126, B62, B53.

3. Diels - Kranz, 22 B 30.

4. Diels - Kranz, 22 B 54.

ένσωματώσει στη δική του διαλεκτική φιλοσοφία του λόγου.¹

Έναντια στον διπολικό τρόπο σκέψης και στην άποψη πώς όλα ακολουθούν μια άμφίδρομη πορεία καταφέρεται ο Παρμενίδης². Αύτος διαχωρίζει απόλυτα τό είναι από τό μηδέν τονίζοντας πώς ὅ,τι υπάρχει τό σκεφτόμαστε και δέν σκεφτόμαστε παρά μόνο τό πραγματικό και αυτό μονάχα μπορούμε νά ποῦμε μέ τή γλώσσα μας - τό άνύπαρχτο είναι άδιανόητο και άνέκφραστο. Είναι ταυτόσημη άλήθεια για τό ἴδιο πράγμα νά λέει κανείς πώς τό σκέφτεται και ὅτι αυτό υπάρχει.³

Ἡ διδασκαλία αυτή δέν θά είχε καμιά σημασία για τήν ανάπτυξη τῆς διαλεκτικῆς σκέψης άν δέν αποτελοῦσε άφετηρία για τή διαμόρφωση τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου του Ζήνωνα του Ἐλεάτη. Αύτος θεωρήθηκε από τόν Ἄριστοτέλη έπινοητής τῆς διαλεκτικῆς⁴ διεκδικεῖ λοιπόν τό μοναδικό προνόμιο στην ιστορία τῶν ιδεῶν νά είναι ὁ πρώτος έπινοητής τῆς διαλεκτικῆς τέχνης.

Ἄν και ὁ Πλάτωνας⁵ παρουσίασε τό Ζήνωνα σαν ὑπερασπιστή του Παρμενίδη, είδικά τῆς άποψῆς του πώς ἡ πραγματικότητα είναι ενιαία (μή πολλαπλή) και άκίνητη, ὡστόσο είναι φανερό πώς από μία άποψη τά ζηνώνεια έπιχειρήματα πλήττουν βασικές θέσεις του Παρμενίδη. Ὁ Ζήνωνας ανάπτυξε μία διαλεκτική πού είχε σκοπό νά έξαρθρώνει τίς αντιφάσεις μιᾶς ὑπόθεσης και νά δείχνει μ' ἕνα μεθοδικό τρόπο (πού θά θυμίζει ἡ τακτική του Kant στίς Ἄντινομίες του καθαροῦ λόγου)⁶ πώς αντιφατικές προτάσεις μπορούν νά παρουσιάζονται έξίσου εὔλογες. Ἔτσι τά περίφημα "ζηνώνεια παράδοξα" αποτελοῦν στην πραγματικότητα λογικές άντινομίες. Αύτά τακτοποιοῦνται από θεαματική άποψη σε δύο κατηγορίες: σ' έκεῖνα πού αναφέρονται στην ιδέα μιᾶς πλουραλιστικῆς πραγματικότητας και σ' έκεῖνα πού αναφέρονται

1. Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I: Sämtliche Werke, έκδ. H. Glockner, Stuttgart - Bad Cannstatt 1965, 17, 344.

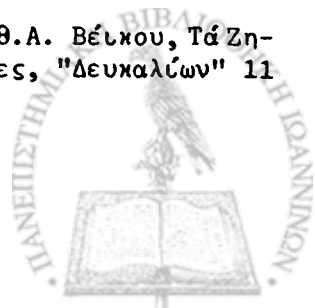
2. Diels - Kranz, 28 B 6.

3. Diels - Kranz, 28 B 6, B 8, 34.

4. Diels - Kranz, 29 A 10 (μαρτυρία του Διογένη Λαέρτιου, VIII 57).

5. Παρμ. 128 c-d.

6. Για τή σχέση του Kant μέ τά ζηνώνεια παράδοξα, βλ. θ.Α. Βέλκου, Τά Ζηνώνεια Παράδοξα και οί Μαθηματικές Καντιανές Ἄντινομίες, "Δευκαλίων" 11 (1974), 319 - 36.

στην ιδέα της κίνησης τῶν πραγμάτων καί στά ὅποια ὁ Ζήνωνας ὀφείλει πιά πολύ τή φήμη του.

Ὡς πρός τήν πολλαπλότητα μᾶς παραδίνονται δύο ἐπιχειρήματα:

Τό πρῶτο ἐπιχείρημα¹ μπορούμε νά τό ἐπαναδιατυπώσουμε μέ τίς ἀκόλουθες προτάσεις:

- (1) ἡ πραγματικότητα εἶναι πολλαπλή (ὑπόθεση).
- (2) τό πολλαπλό ἀποτελεῖται ἀπό μέρη
- (3) τά μέρη εἶναι διαιρετά
- (4) ἡ διαιρετότητα μπορεῖ νά συνεχίζεται ἐπ'ἄπειρον, ὅπου τά ἐκτατά μεγέθη γίνονται ἀπειρα μικρά καί καταντοῦν σέ μή ἐκτατά σημεῖα
- (5) ἀλλά καί τό ἀπειρα μεγάλο εἶναι δυνατό, αὐτό δηλαδή πού προκύπτει ἀπό τήν ἀπειρη σύνθεση θετικῶν μεγεθῶν (γιατί τό σύνολο ἀπειράριθμων θετικῶν μεγεθῶν, ὅσοδήποτε μικρῶν, εἶναι ἀπειρο).

Ἡ ἀντίφαση πού ἐπισημαίνεται εἶναι: "Ἄν τά συστατικά τῆς πραγματικότητας εἶναι μή ἐκτατά μεγέθη (πράγμα πού συμβαίνει μέ τήν ἀπειρη διαιρετότητα), τό ἄθροισμά τους εἶναι ἀναγκαστικά μηδέν, γιατί κανένα ἄθροισμα τοῦ τίποτε δέν ἰσοῦται μέ κάτι². Ἀλλά καί ἀπειρη σύνθεση θετικῶν μεγεθῶν εἶναι δυνατή, ὥστε νά μήν ἔχουμε μόνο ἀπειρα μικρά σημεῖα παρά καί ἀπειρα μεγάλα μέ συνεχῆ προσθήκη.

Τό δεύτερο ἐπιχείρημα³ ἀναφέρεται στήν ἀριθμητική πυκνότητα τῆς πολλαπλῆς πραγματικότητας:

- (1) ἡ πραγματικότητα εἶναι πολλαπλή (ὑπόθεση)
- (2) τό πολλαπλό ἀποτελεῖται ἀπό μέρη
- (3) ὁ ἀριθμός τῶν μερῶν πρέπει νά εἶναι πεπερασμένος (τόσα πράγματα ὅσα ὑπάρχουν, οὔτε περισσότερα οὔτε λιγότερα ἀπό τά ὑπάρχοντα)
- (4) στήν πεπερασμένη ὁμῶς αὐτή σειρά τῶν πραγμάτων, ἀνάμεσα σέ ὁποιαδήποτε δύο δοσμένα πράγματα a_1 καί a_2

1. Diels - Kranz, 29 B 1 καί 2.

2. Σήμερα, βέβαια, εἶναι κοινός τόπος στήν ἀναλυτική γεωμετρία πώς ἔνα ἐκτεινόμενο τμήμα θετικοῦ μήκους μπορεῖ νά ἀποτελεῖται ἀπό μή ἐκτεινόμενα σημεῖα (καθένα ἀπό τά ὅποια ἔχει μήκος μηδέν).

3. Diels - Kranz, 29 B 3.

υπάρχει πάντοτε ένα τρίτο ενδιάμεσο α_3 , ανάμεσα στο α_1 και στο α_2 ένα άλλο α_4 κ.ο.κ. ως τό άπειρο.

Τά έπιχειρήματα, ιδιαίτερα, του Ζήνωνα ενάντια στην υπόθεση της κίνησης (Παράδοξα της Διχοτομίας, του Άχιλλέα και της Χελώνας, του Βέλους και του Σταδίου)¹ έχουν μιά αντινομική δομή. Μέ μιά συνοπτική διατύπωση προβάλλονται μέσα από τά παράδοξα αυτά δύο αντινομικές θέσεις:

Θέση: Ό χώρος και ο χρόνος είναι έκτατά μεγέθη έπ' άπειρον διαιρετά, δηλαδή μέ συνεχή δομή, και συνακόλουθα μέ τήν άπειρη διαιρετότητα "έκφυλίζονται" σέ μή έκτατά σημεία.

Άντίθεση: Η σύνθεση του συνεχούς χώρου και χρόνου δέν είναι δυνατή μέ συνθετικά μέρη που έχουν οδηγηθεί σέ μηδενικά όρια έκτατότητας· πρέπει λοιπόν ο χώρος και ο χρόνος νά συντίθενται από άδαιρέτα έκτατά minima (γιατί κανένα σύνολο του τίποτε δέν ίσοϋται μέ κάτι).

Άν δεχτούμε, λοιπόν, τήν άποψη του συνεχούς (πού είσηγήθηκε ο Παρμενίδης: ο ν συνεχές) ή υπόθεση της κίνησης δημιουργεί προβλήματα, γιατί ή κίνηση δέν μπορεί νά λαμβάνει χώρα ανάμεσα σέ άπειρα διαδοχικά μέρη. Άλλά και ή υπόθεση της άτομικής δομής του χώρου και του χρόνου δημιουργεί προβλήματα, γιατί μέ βάση τήν υπόθεση αυτή ή κίνηση των πραγμάτων δέν θά ήταν φυσική κίνηση παρά συνισταμένη στατικών στιγμών, ένα είδος "κινηματογραφικής" κίνησης.

Άπέναντι στην έλεατική αυτή θεωρητική δραστηριότητα οι σοφιστές ανάπτυξαν μιά διαλεκτική που έπρεπε νά έξυπηρετεί τον μεθοδικό όπλισμό των νέων για τή μετέπειτα πολιτική τους πράξη. Μέ βάση βέβαια τήν πλατωνική μαρτυρία, ή διαλεκτική σάν "σοφιστική τέχνη" παρουσιάζεται συνήθως σάν έριστική (στό νόημα π.χ. των "αντιλογιών" του Πρωταγόρα), σάν τέχνη νά αντιστρέφει κανείς τήν αξία των έπιχειρημάτων και νά παρουσιάζει τον "ήττω λόγον κρείττω", μέ γνώμονα μιά λογική του συμφέροντος, μέ σκεπτικιστικές προϋποθέσεις και μέ πραγματιστικά κριτήρια αλήθειας. Ένα έργο του Πρωταγόρα, που δέν σώθηκε, άρχιζε ίσως μέ τήν πρόταση πως για κάθε ζήτημα υπάρχου

1. Diels - Kranz, 29 A 25, 26, 27, 28. Για μιά παράσταση και κριτική άνάλυση των παραδόξων αυτών, βλ. Θ.Α. Βέικου, Τά Ζηνώνια Παράδοξα και οι Μαθηματικές Καντιανές Άντινομίες, 325 κ.έ.

δύο αντίθετοι "λόγοι" εξίσου ισχυροί¹. Ότι ο Πλάτωνας ταύτισε τη σοφιστική διαλεκτική με την έριστική και παραπλανητική ρητορική τέχνη του νά παρουσιάζεται τό ασθενέστερο έπιχείρημα ισχυρότερο, αυτό πρέπει νά τό βλέπουμε με ύποψία, γιατί μπορεί νά όφείλεται σέ σκόπιμη προσπάθειά του νά διασύρει και νά έμπαίζει τούς αντιπάλους του σοφιστές. Άλλά ή διαλεκτική τών σοφιστών είχε όπωσδήποτε πολιτική σημασία: νά μορφώνει τούς νέους δίνοντάς τους όπλισμό σκέψης τέτοιο πού νά έξυπηρετεί τήν πολιτική τους δράση. Ή διαλεκτική, λοιπόν, ήταν μιá "πολιτική" τέχνη. Αύτή μπορούσε νά χρησιμεύει σάν όργανο άσκησης του νοΰ και ανάπτυξης κριτικής σκέψης. Ένα τέτοιο νόημα πρέπει ίσως νά έχει τό "άνθρωπος - μέτρον" του Πρωταγόρα. Δέν είναι, λοιπόν, άκριβές αυτό πού διαδόθηκε μέσα άπό τόν Πλάτωνα πώς οι σοφιστές κατάφευγαν σέ άπατηλά έπιχειρήματα πού είχαν φαινομενικό μόνο λογικό κύρος και δέν νοιάζονταν στήν πραγματικότητα για τήν άλήθεια παρά μόνο για τό συμφέρον τους. Στήν πραγματικότητα ή σοφιστική πρόβαλε μιá άλλη σημασία τής άλήθειας πού δενόταν στενά με τήν συγκεκριμένη ζωή: Άλήθεια είναι αύτή πού λειτουργεί και ώφελεί.

Στίς "Νεφέλες" του ό Άριστοφάνης παρουσιάζει τό Σωκράτη, έξομοιώνοντάς τον με τούς σοφιστές (στό πλατωνικό τους νόημα), σάν ένα διαστροφήα τής λογικής, σάν έπαγγελματία τής παραπλανητικής διαλεκτικής. Ό ιστορικός πυρήνας αυτού του περιστατικού είναι τό γεγονός πώς ό Σωκράτης είχε αναπτύξει μιá έξαιρετική ικανότητα νά ύποβάλλει τόν αντίπαλό του με κατάλληλες έρωτήσεις σέ τέτοια δοκιμασία, ώστε αυτός νά όδηγείται τελικά σέ συμπεράσματα όλότελα αντίθετα πρός τίς άρχικές του θέσεις. Γι' αυτό ό Σωκράτης άσχολεΐται ιδιαίτερα και φροντίζει βασικά νά καθορίσει τήν άκριβή σημασία τών έννοιών πού χρησιμοποιούνται στή συζήτηση, ζητάει δηλαδή και διερευνάει τούς όρισμούς. Ό Ξενοφώντας λέει:

θά προσπαθήσω άκόμα νά σάς πω πώς ό Σωκράτης έκανε τούς συντρόφους του πιο διαλεκτικούς. Εΐχε τή γνώμη πώς εκείνοι πού ξέρουν καλά τί είναι καθένα πράγμα, αυτοί είναι δυνατό νά τό εξηγήσουν και στους άλλους... Γι' αυτό ποτέ δέν έπαυε νά έρευνάει μαζί με τούς συντρόφους του τί είναι κάθε πράγμα².

1. Diels - Kranz, 80 B 6 a.

2. Ξενοφ. Άκομν. IV, VI, 1.

Ἄλλ' ἂν ὁ Σωκράτης καταγινόταν στὸν κύκλο του μέ τούς ὀρισμούς, αὐτό σημαίνει ἀπλά πῶς γίνονταν προσπάθειες νά προσδιοριστεῖ ἡ σημασία ὀρισμένων ἐννοιῶν καί οἱ ὀρισμοί πού δίνονταν δέν ικανοποιούσαν σχεδόν ποτέ τόν Σωκράτη. Ὄταν λ.χ. στό "Θεαίτητο" δίνονται διαδοχικά τρεῖς ὀρισμοί τῆς ἐπιστήμης (ἐπιστήμη εἶναι αἴσθησις, ἀληθινή γνώμη, δικαιολογημένη κρίσις), ἐλέγχονται καί οἱ τρεῖς σάν ἀνακριβεῖς ἀπό τόν Σωκράτη. Ἔτσι τό πρόβλημα μένει ἀνοιχτό. Ἡ ταχτική πού ἐφάρμοζε ὁ Σωκράτης ἦταν νά προσποιεῖται πῶς δέν ξέρει τίποτε (στήν πραγματικότητα αὐτά πού ἤξερε πρὶν ἀπό μιά συζήτηση ἦταν πολὺ λίγα σέ σύγκριση μ' αὐτά πού θά προέκυπταν ἀπ' αὐτήν καθόλη τήν πορεία τῆς) καί νά ρωτᾷ αὐτούς πού ἦταν πρόθυμοι νά μποῦν στό παίγνιδι τοῦ διαλόγου. Ὄταν ὁ συνομιλητής του πρόβαλλε ἓνα ὀρισμό, πού ὑπογορευόταν ἀπό τόν κοινό νοῦ ἢ πού κάποιος φιλόσοφος τόν εἶχε πεῖ προηγουμένως, ὁ Σωκράτης δέν ἀκολουθοῦσε συνήθως τή μέθοδο τῆς ἐπαλήθευσης, δηλαδή τήν ἀνεύρεση δεδομένων καί ἐπιχειρημάτων πού θά μπορούσαν νά ἐπιβεβαιώσουν τήν ἀρχική πρόταση, παρά ἀκολουθοῦσε τή μέθοδο τῆς διαψευσιμότητας: ἀναζητοῦσε περιπτώσεις καί παραδείγματα πού παρέχουν δυσκολίες στήν ἀποδοχή τῆς πρότασης πού προβλήθηκε, τήν ἀναιροῦν ἢ τήν περιορίζουν. Ἡ μέθοδος του, λοιπόν, ἦταν μιά μέθοδος κριτικοῦ ἐλέγχου, μέ τήν ὁποία προσπαθοῦσε νά ἀναιρέσει τή θέσι τοῦ συζητητῆ του μέ μιά σειρά ἀπό ἐρωτήσεις καί ἀναμενόμενες ἀπαντήσεις πού ὀδηγοῦσαν σέ μιά θέσι ικανή νά κλονίσει ἢ νά ἀναιρέσει τήν ἀρχική. Ὁ "σωκρατικός ἐλεγχος" μπορούσε νά συμπληρώνεται σέ μιά ἄλλη μέθοδο, τήν "ἐπαγωγή", ὅπως τήν ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης: εἶναι ἡ πορεία πού ἀπό ἐπιμέρους περιπτώσεις ὀδηγούμεστε σέ μιά γενίκευση. Ἔτσι ὁ Σωκράτης ἐξυπηρετοῦσε τήν τάση του γιά γενικούς ὀρισμούς ἐννοιῶν. Δέν εἶναι παράξενο, λοιπόν, πού ὁ Ἀριστοτέλης¹ μιλώντας γιά τή διαλεκτική ἐπισημαίνει τίς δύο καινοτομίες πού ἀντιπροσωπεύει ὁ Σωκράτης στήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν, δηλαδή τούς ἐπαγωγικούς λόγους (ἐπαγωγικά ἐπιχειρήματα) καί τούς γενικούς ὀρισμούς. Τό ἐρώτημα γιὰτί ὁ Ἀριστοτέλης δέν ἀναγνώριζε σάν καινοτομία τόν σωκρατικό ἐλεγχό θά μπορούσε ἴσως νά ἀπαντηθεῖ μέ τήν ἐξήγησι πῶς στά μάτια τοῦ Ἀριστοτέλη ἡ ταχτική

1. Μ.τ.φ. Μ 4. 1078 b 27.

αυτή του έλέγχου, πού εφαρμόζε ο Σωκράτης, φάνταζε σάν παραπέρα ανάπτυξη της ζηνώειας μεθόδου.

Τή σωκρατική αυτή διαλεκτική σά μέθοδο συζήτησης, σάν τέχνη του διαλόγου, τήν αναπτύσσει παραπέρα ο Πλάτωνας συνδυάζοντάς την μέ μιá "διαλεκτική έπιστήμη" σάν θεωρία της γνώσης πού αποδίνεται μέσα από τή διαλογική σχέση ανάμεσα σέ γνώμες πού αντιπαρατάσσονται στά πλαίσια "έπιστημονικών" συζητήσεων. Κάνει σαφή διάκριση ανάμεσα στό νά αναπτύσσει κανείς δημαγωγικούς λόγους (δημηγορεῖν) καί στό νά αναπτύσσει έπιχειρήματα μέ μιá όρθολογική ταχτική του "δοῦναι καί λαβεῖν" (λόγον τε δοῦναι καί δεξασθαι)¹. Ἡ όρθολογική αυτή ταχτική προϋποθέτει άμοιβαία κριτική στάση άτόμων, πράγμα πού ο άριστοκρατικός Πλάτωνας τό διαχωρίζει από τούς πολλούς, πού αποτελοῦν άκριτη μάζα καί εἶναι ανεπίδεχτοι διαλεκτικοῦ διαλόγου (τοῖς δέ πολλοῖς οὐδέ διαλέγομαι)². Σάν τέχνη τών έννοιών ή σάν κατασκευαστικό παιγνίδι έννοιών ή σωκρατικο-πλατωνική διαλεκτική αναπτύσσεται μέ τή μορφή της άνάλυσης καί της σύνθεσης τών έννοιών³.

Ἡ ταχτική αυτή τελικά καί προπάντων θά έξυπηρετήσει τίς μεταφυσικές άνάγκες της πλατωνικής φιλοσοφικής δραστηριότητας σά λογικά άνοδική πορεία από τά αἰσθητά ως τίς ιδέες καί μάλιστα ως τήν κορυφαία ιδέα, τήν ιδέα του άγαθοῦ. Ἐτσι διαλεκτική γίνεται στόν Πλάτωνα έπιστήμη του όντος μέ σκοπό τή σύλληψη τών ιδεών, όντολογική καί μεταφυσική θεωρία καί μέθοδος. Διαλεκτική εἶναι ή ύψιστη φιλοσοφική μέθοδος, πού οδηγεί στην εύρεση της άμετάβλητης ούσίας τών πραγμάτων, μιá νοητική διαδικασία πού συντελεῖται μέ ύποθέσεις ως τό "άνυπόθετο", τήν ιδέα του άγαθοῦ. Ἡ διαλεκτική έχει έτσι σάν έσχατο άντικείμενο τήν ιδέα του άγαθοῦ, τήν άπόλυτη άλήθεια καί τή βεβαιότητα: Εἶναι ή μέθοδος νά φτάσουμε μέσα από ύποθέσεις στό "άνυπόθετο", ξεπερνώντας έτσι τήν άνάγκη για ύποθέσεις⁴.

1. Πρωτ. 336 b - c.

2. Γοργ. 474 a - b.

3. Σοφ. 253 d.

4. Πολιτεία, 511 b.

Ὁ Πλάτωνας ἔπλασε μιὰ τόσο ὑψηλή ἰδέα γιὰ τὴν πραγματικότητα πού τὰ αἰσθητὰ πράγματα δέν εἶναι δυνατό νά τὴν ἱκανοποιοῦν. Στὴν πραγματικότητα αὐτὰ εἶναι σκιές μιᾶς ἀληθείας πού βρίσκεται στὶς ἰδέες τοῦ νοητοῦ κόσμου, ἀπεικασματα τῶν αἰώνιων ὑποδειγματικῶν μορφῶν τοῦ ἰδεατοῦ κόσμου. Ἀπὸ τὰ αἰώνια πρότυπα κρατάει καθετί καί ἀπ'αὐτὰ προέρχονται ἐπίσης οἱ γενικὲς ἔννοιες καί ἰδέες μέ τίς ὁποῖες δημιουργοῦμε ἐπιστήμη καί φιλοσοφία καί πού χρειαζόμαστε γιὰ ἀξιολογικὲς ἐκτιμήσεις ὡς πρὸς τὴν ἀνθρώπινη πράξη καί τὴν ὀργάνωση τῆς κοινωνίας.

Στὴ λειτουργία τῆς γνώσης καί στὴ διαμόρφωση τῶν ἀξιῶν ἢ ἐμπειρία δέν συντελεῖ παρά στὴν "ἀνάμνηση" τῶν ἰδεῶν, πού ἡ ψυχὴ ἐνατένισε στὸν κόσμο τῶν ἰδεῶν πρὶν ἀρχίσει τὴν ἐδῶ ζωὴ ἐνωμένη μέ τό σῶμα. Ἡ θεά λ.χ. ἐνός ὠραίου ἀνθρώπινου σώματος ξεσκεπάζει ἀπό τὴ λήθη τὴν ἰδέα τοῦ ὠραίου, προκαλεῖ τὴν ἀνάμνησή της. Ἀλλά τέτοιες ἰδέες πού ἀναδύονται μέσα μας ἀπό τό σκοτάδι τῆς λήθης εἶναι ὠχρὲς καί συγκεχυμένες. Πρέπει κανεῖς νά ἀκολουθήσει μιὰ ἀνοδική πορεία γιὰ νά ἀτενίσει τίς ὑπέρτατες ἰδέες τοῦ νοητοῦ κόσμου, νά ἀνεβεῖ τὴν κλίμακα τοῦ ἰδεατοῦ κόσμου ὡς τὴν κορυφαία ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ. Ἡ μέθοδος τῆς ἀνύψωσης αὐτῆς ὡς τίς ἰδέες τοῦ νοητοῦ κόσμου εἶναι ἡ καθαυτό πλατωνικὴ διαλεκτικὴ.

Ἡ μέθοδος αὐτὴ ἀνύψωσης πρὸς τὴν θεά τῶν ἰδεῶν εἶναι ξεχωριστὰ ἀπαραίτητη στοὺς πολιτικούς ἡγέτες, πού σχεδιάζουν καί πραγματώνουν τὴ δομὴ τῆς πολιτείας καί ποδηγετοῦν ἠθικά τοὺς πολίτες. Μόνον ἂν κατέχουν τὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης, μποροῦν νά τὴν πραγματώσουν στὴν κοινωνία. Ἔτσι ἡ διαλεκτικὴ εἶναι ἡ ἀναγκαία πολιτικὴ τέχνη, πού ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς ἀσκησης πολιτικῆς κυριαρχίας καί ἀναφέρεται γι'αὐτό στὴν ἐκπαίδευση τῶν φιλοσόφων - βασιλέων. Διαλεκτικὴ δέν εἶναι μιὰ τέχνη γιὰ ὅλους καί γιὰ τὸν καθένα παρά εἶναι μιὰ βασιλικὴ τέχνη, μιὰ τέχνη γιὰ τοὺς ἐκλεκτοὺς τοῦ πνεύματος.

Ὁ Πλάτωνας δέν διασαφηνίζει τὸν τρόπο ἀνοδικῆς πορείας ὡς τίς ὑπέρτατες ἰδέες. Τό παρουσιάζει μόνο αὐτό μέ μιὰ μυθικὴ γλῶσσα¹. Εἶναι ἡ περίφημη εἰκόνα τοῦ σπηλαίου: Ὁ φυλακισμένος μέσα στὴ σπηλιά δέν βλέπει παρά σκιές τῶν ἀντικει-

1. Πολιτεία, 514 a κ.έ.

μένων, πού έξω από τό σπήλαιο τά φωτίζει ὁ ἥλιος. Ἄν, λοιπόν, βγεῖ έξω καί δεῖ τά ἀντικείμενα φωτισμένα ἀπευθείας ἀπό τόν ἥλιο, θά θαμπωθεῖ καί δέν θά βλέπει τίποτε. Μόνο βαθμιαῖα μπορεῖ νά ἀνεβαίνει, ἀπό τό σκοτάδι στό ἡμίφως καί ἀπ' αὐτό στό φῶς, ὥσπου νά εἶναι σέ θέση νά δεῖ τό ἴδιο τό φῶς τοῦ ἥλιου, μ' ἄλλα λόγια τήν ἀλήθεια.

Διαλεκτική, λοιπόν, στόν Πλάτωνα δέν εἶναι ἀπλῶς μέθοδος συζήτησης ἢ τέχνη τοῦ διαλόγου, μέθοδος τῆς ἀνάλυσης καί τῆς σύνθεσης τῶν ἐννοιῶν, μέθοδος τῆς διαίρεσης στήν πορεία τῆς σκέψης ἀπό τό γενικό στό μερικό (μέ τή διαίρεση τῶν γενῶν σέ εἶδη)¹ ἢ ἀπό τό μερικό στό γενικό μέ τή σύνθεση τῶν ἐννοιῶν, παρά ἡ ἴδια καί μάλιστα ἡ σωστή φιλοσοφία². Σάν ὀντολογία ἡ διαλεκτική εἶναι ἐδῶ ἡ ἐπιστήμη τῶν ἰδεῶν. Καί ἐπειδή οἱ ἰδέες ἀποτελοῦν τή μοναδική ἀληθινή πραγματικότητα, διαλεκτική εἶναι ἡ ἴδια ἡ "ἐπιστήμη", ἡ γνώση τῆς ἀλήθειας.

Πολύ σημαντική μάλιστα γιά τή νεώτερη καί σύγχρονη διαλεκτική εἶναι ἡ πλατωνική θεώρηση τῆς ἀλήθειας σάν ὀλότητα. Καμιᾶ ἰδέα δέν εἶναι δυνατό νά νοεῖται γιά τόν ἑαυτό της παρά κάθε ἰδέα γίνεται νοητή σέ συνάφεια μέ τίς ἄλλες. Ἡ ἀλήθεια εἶναι τό ὄλο. Ὁ ὅρος γιά τή νοητική σύλληψη ὄλων γενικά τῶν ἰδεῶν εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, πού φωτίζει τά πάντα, μιά καί εἶναι ὁ "ἥλιος τῶν ἰδεῶν". Ἐπειδή δηλαδή ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι τό ὄν, ἡ ἰδέα τοῦ ὄντος δέν μπορεῖ κατά τόν Πλάτωνα παρά νά προηγεῖται λογικά ὄλων τῶν ἰδεῶν. Ἡ ἀποδοχή τῆς λογικῆς προτεραιότητος τῆς ἰδέας τοῦ ὄντος κυριαρχοῦσε ἀκόμα στόν ὀρθολογισμό τῶν νέων χρόνων πού βρισκόταν οὐσιαστικά σ' ἐξάρτηση ἀπό τήν πλατωνική μεταφυσική τῆς γνώσης. Ἐτσι γιά τόν Descartes ἡ ἰδέα τοῦ εἶναι (*I' être ou ce qui est*) ἰσχύει μέ ἀπόλυτη προτεραιότητα ἀπέναντι σ' ὅλες τίς ἰδέες τῶν συγκεκριμένων πραγμάτων, οἱ ὁποῖες ἀκριβῶς σχηματίζονται μέσα ἀπό τόν περιορισμό τῆς ἰδέας τοῦ εἶναι. Αὐτή ἡ ἴδια βασικά ἀποδοχή βρίσκεται καί στή βάση τοῦ τύπου τοῦ Spinoza πού υἱοθέτησε ὁ Hegel: *omnis determinatio est negatio*. Δέν εἶναι, βέβαια, ἀπλά καί μόνο τό διαλογικό στυλ σκέψης τοῦ Πλάτωνα πού ἀσκήσε ἐπίδραση πάνω στή διαλεκτική τοῦ Hegel, παρά κυ-

1. Σοφ. 253 d.

2. Φύληβ. 58 a. Πολ. 534 e 511 b. Σοφ. 253 e.

ρίως ή πλατωνική διαλεκτική τής ταυτότητας και τής διαφορᾶς, ὅπως αὐτή ἀναπτύσσεται κυρίως στό "Σοφιστή", και ή διαλεκτική τής ὁλότητας ὅπως αὐτή παρουσιάζεται στόν "Παρμενίδη", πού ιδιαίτερα κίνησε τό θαυμασμό τοῦ Hegel¹.

Στόν Ἀριστοτέλη διαλεκτική εἶναι μέρος τής λογικῆς και μάλιστα τό πίο πρωταρχικό της μέρος. "Ἐτσι ποικίλες συζητήσεις μεταγενέστερων λογικῶν στράφηκαν κυρίως γύρω σέ προβλήματα γιά τή σχέση τής διαλεκτικῆς πρός τήν "ἀναλυτική" (ὅπως ὀνόμαζε ὁ Ἀριστοτέλης τή λογική), ἀν ή διαλεκτική περιλαμβάνει τή λογική σάν σύνολο ή ἀν ή πιθανότητα, πού χαρακτηρίζεται σάν περιεχόμενο τής διαλεκτικῆς, νοεῖται μέ τή σημασία τοῦ ἐλάχιστου ή τοῦ ἀπλά πιθανοῦ. Ἐνῶ τά "Τοπικά", πού προβάλλονται ἀπό τόν ἴδιο τόν Ἀριστοτέλη σάν ή πρώτη συστηματική ἐκθεση τής διαλεκτικῆς, εἶναι ἀπλά ἓνα ἔργο πού βγήκε μέσα ἀπό τό κλίμα τής Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνα, στήν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης φοιτοῦσε ἀκόμα (ὡς τό 347), και εἰδικά μέσα ἀπό τό κλίμα τῶν διαλεκτικῶν ἐρευνῶν πού καλλιεργοῦσε αὐτή ή σχολή (καλλιέργεια δηλαδή ἐπιχειρηματολογίας πού ἀποσκοποῦσε στή θεμελίωση ή ἀναίρεση δοσμένων προτάσεων ή "θέσεων"), τά "Ἀναλυτικά", σά μιὰ πρώιμη ὑποτύπωση τοῦ συστήματος τυπικῆς λογικῆς, περιέχουν μιὰ διαλεκτική τοῦ συλλογισμοῦ (πού δέν μπορεῖ νά ἔχει σχέση μέ τόν ἐπαγωγικό συλλογισμό) μέ τήν προϋπόθεση νά εἶναι οἱ προκείμενες καθολικά ἀποδεχτές ή πιθανές. Ἡ διαλεκτική δηλαδή δέν εἶναι κατά τόν Ἀριστοτέλη μιὰ τόσο καλή μέθοδος, ὥστε νά περιμένουμε ἀπ'αὐτήν νά μᾶς ὀδηγεῖ στήν ἀπόκτηση νέων ἐπιστημονικῶν γνώσεων. Εἶναι μιὰ χρήσιμη μέθοδος ἀσκήσεως τοῦ πνεύματός μας, "μιὰ διαδικασία κριτικῆς πού περιέχει τήν πορεία πρός τίς ἀρχές ὄλων τῶν ἐρευνῶν"². Ἡ ἀριστοτελική θεώρηση τής διαλεκτικῆς σάν ὀρθολογικῆς κριτικῆς εἶναι σέ σχέση μέ τήν πλατωνική διαλεκτική ὅπως περίπου ή διαλεκτική στό σύγχρονο κριτικό ὀρθολογισμό (κυρίως στόν Karl Popper, ὅπως θά δοῦμε) σέ σχέση μέ τήν ἐγγελιανή και τή μαρξιστική διαλεκτική. Ἡδη στήν ἀρχαιότητα ή ἀριστοτελική αὐτή θέση προκάλεσε ποικίλα ἐρωτήματα πού ἀφοροῦν τή σχέση λογικῆς και φιλοσοφίας και πού ἦταν ἐξαιρετικά ἐπίμαχα σέ λογι-

1. Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, II: Werke 18, 240.

2. Τοπ. Α 2. 101 b 3.

κές συζητήσεις ανάμεσα σέ πλατωνικούς, άριστοτελικούς και στωϊκούς φιλοσόφους. Έρωτήματα, όπως άν ή λογική είναι ένα μέρος τής φιλοσοφίας (μιά στωϊκή πρόταση), ή ένα άπλό "όργανο" τής φιλοσοφίας (γι' αυτό οι περιπατητικοί φιλόσοφοι έδωσαν στά λογικά συγγράμματα του Άριστοτέλη τό όνομα "Όργανον") ή και τά δύο μαζί, όπως πρότειναν πλατωνικοί φιλόσοφοι, έγιναν έρωτήματα για τό ρόλο τής διαλεκτικής μέσα στή φιλοσοφία. Είναι ή διαλεκτική μιά λογική μέθοδος για τήν έρευνα τών σχέσεων ανάμεσα σέ προτάσεις μέ μεγαρικο-στωϊκό νόημα (Εύκλειδης από τά Μέγαρα, Διόδωρος ό Κρόνος, Φίλων, Ζήνων, Χρύσιππος), για τήν άνάλυση τών σχέσεων έννοιών μέ άκαδημαϊκό-περιπατητικό νόημα (Πλάτωνας, Άριστοτέλης, Θεόφραστος), σάν προεκτάσεις τής σωκρατικής διαλεκτικής, ή πρόκειται για όντολογική και μεταφυσική διδασκαλία για τήν άλήθεια τής όλης πραγματικότητας σύμφωνα μέ τό παράδειγμα τής διαλεκτικής όντολογίας του Πλάτωνα; Ό νεοπλατωνικός μάλιστα φιλόσοφος Πρόκλος διατύπωσε ένα διαλεκτικό σχήμα θέσης, αντίθεσης και σύνθεσης έξηγητικό τής πορείας όλου του κόσμου, γεγονός που σημαίνει πως τό τριαδικό διαλεκτικό σχήμα, όπως αυτό παρουσιάζεται στον Hegel και στήν άκολουθία του, δέν είναι όλοτελα νέο στήν ιστορία τών ιδεών. Και ύπάρχει ακόμα ή στωϊκή παραλλαγή τής διαλεκτικής, που όντας ούσιαστικά λογική διατηρούσε άκμαίο τό ενδιαφέρον τόσο για τή σωκρατική όσο και για τήν προκάτοχό της ζηνώνεια συλλογιστική ταχτική. Μ' αυτό τό νόημα, ό Χρύσιππος φαίνεται πως άπόχτησε φήμη μεγάλου διαλεκτικού φιλοσόφου, ώστε νά δικαιολογεϊται ό λόγος που διαδόθηκε στήν έποχή του και που τον διασώζει ό Διογένης Λαέρτιος¹, πως "άν οι θεοί είχαν διαλεκτική, αυτή δέν θά ήταν άλλη παρά ή διαλεχτική του Χρύσιππου". Είναι δυνατό νά έχει τάχα ή διαλεκτική τόσο πλατειά σημασία, όπως στους Στωϊκούς, και νά ταυτίζεται μέ τή λογική και ακόμα μέ τή μελέτη τής γλώσσας. (τή γλωσσική και τή σημαντική, όπως θά λέγαμε σήμερα);

Τέτοια έρωτήματα θά ταλαιπωρήσουν πολύ όχι μόνο τήν ύστερη έλληνική, αλλά και τήν πατερική και τή μεσαιωνική φιλοσοφία. Ή πιο άξιοσημείωτη γραμμή πορείας που παρουσιάζει

1. Διογ. Λ. VII, 180.

ένδιαφέρον από τήν άποψη τής διαλεκτικῆς φιλοσοφίας δέν εἶναι τόσο ἡ λογική γραμμή πού ανάγεται στήν Ἄριστοτέλη ὅσο ἡ ὀντολογική πού συνεχίζει τήν καθαυτό πλατωνική διαλεκτική. Ὁ Αὐγουστίνος λ.χ. ἀκολουθώντας τήν καθαρά πλατωνική διαλεκτική ἀναπτύσσει μιᾶ ἰδεαλιστική μορφή ἀνοδικῆς πορείας ἀπό τό αἰσθητό στό νοητό, μόνο πού οἱ ἰδέες δέν συλλαμβάνονται σ' ἕνα ὑπερβατικό κόσμο παρά νοοῦνται σά σκέψεις στό πνεῦμα τοῦ θεοῦ. Ἄλλά τέτοιες ὀλικές θεωρήσεις ὀδήγησαν κατά τό μεσαίωνα καί στίς ἀρχές ἀκόμα τῶν νεωτέρων χρόνων σέ τόσο ὑπερβολικές ἀπόψεις, πού πρόβαλαν τή διαλεκτική σά μιᾶ μαγική ἐπιστήμη πού περιλαμβάνει ὅλες τίς ἐπιστήμες (διαλεκτική σάν *ars generalis* κατά τόν Ἄλβέρτο τόν Μεγάλο, *disciplina disciplinarum* ἢ *scientia scientiarum*). Ἔτσι ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης φτάνει νά πεῖ γιά τή διαλεκτική πώς εἶναι "τέχνη τής στείρας συζήτησης" καί ὁ Duns Scotus πώς εἶναι "τέχνη νά μιλάει κανεῖς γιά ὅλα καί γιά τίποτα".

Ἄντίθετα στίς ἀρχές τής νέας φιλοσοφίας ὁ Descartes¹ προτιμᾶει μιᾶ ἐκδοχή τής διαλεκτικῆς πού ανάγεται στήν ἀριστοτελική παράδοση. Βλέποντας τή διαλεκτική μέ ποικίλες σημασίες καί τείνοντας μᾶλλον σέ μιᾶ ὑποτιμητική της σημασία (ὅτι λ.χ. ἡ διαλεκτική εἶναι συγγενική μέ τή ρητορική πού χάρη σ' αὐτήν "ἡ φιλοσοφία μᾶς δίνει τό μέσο νά μιλοῦμε μέ ἀληθοφάνεια καί νά μᾶς θαυμάζουν οἱ λιγότερο σοφοί") τήν ἀντιπαραθέτει στήν ἀναλυτική ἢ τήν ἐπιστήμη τής ἀπόδειξης: σάν τέχνη τῶν συλλογισμῶν πού βασίζονται σέ πιθανές προτάσεις. Ὁ χαρακτήρας αὐτός τής διαλεκτικῆς σάν ἀντίθετης στήν ἀναλυτική θά διατηρηθεῖ ἀκόμα καί στόν Kant.

Στήν "Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου" παρατηροῦμε πραγματικά μιᾶ διάρθρωση σύμφωνη μέ τήν παραδοσιακή διαίρεση τής λογικῆς σέ ἀναλυτική καί σέ διαλεκτική (ὅπου ἡ ἀναλυτική ἀντιστοιχεῖ στά "Ἀναλυτικά" τοῦ Ἄριστοτέλη καί ἡ διαλεκτική στά "Τοπικά"). Στό μέρος τής "Κριτικῆς" πού ὀνομάζει "Κριτική τής διαλεκτικῆς ἐπίφασης" ὁ Kant, παρατηρώντας πώς ἡ ἀρχαία διαλεκτική ἦταν μιᾶ "λογική τής ἐπίφασης" (*Logik des Scheins*), ἐνῶ ἡ δική του εἶναι κριτική τής λογικῆς τής ἀπάτης, λέγει πώς διαλεκτική σημαίνει δύο πράγματα: Ἄπό τή μιᾶ μεριά ση-

1. *Discours de la Méthode* I, 6 κ.έ.

μαίνει τή διαδικασία του λόγου μέσα από τήν όποία αυτός περιπλέκεται σέ αντιφάσεις και από τήν άλλη τή διαδικασία μέ τήν όποία αυτός ξεσκεπάσει τις αντιφάσεις αυτές¹. Χαρακτηρίζοντας τή διαλεκτική σάν "λογική τής άπάτης" και σάν "τέχνη σοφιστική" μέ τήν όποία κατασκευάζονται σοφιστικοί συλλογισμοί, εκείνοι πού συνεπάγονται χρήση λογικών σοφισμάτων, εκείνοι πού πηγάζουν από άπάτες τών αισθήσεων και εκείνοι πού παράγονται όταν ο λόγος ξεπερνάει τό σύνολο τής δυνατής έμπειρίας, αναφέρεται στήν τελευταία αυτή μορφή άπάτης πού τήν όνομάζει "ύπερβατική" και τήν εξέταση της τή θεωρεί έργο της "Ύπερβατολογικής Διαλεκτικής", πού αποτελεί τό δεύτερο μέρος της Ύπερβατολογικής Λογικής. Κατά τόν Kant "ο θεωρητικός λόγος στήν ύπερβατολογική του χρήση είναι από τή φύση του (an sich) διαλεκτικός"². Αυτό σημαίνει πώς στήν ύπερεμπειρική του χρήση ο λόγος περιπλέκεται φυσικά και αναπόφευκτα σέ αντιφάσεις, πού δέν είναι άπλά φαινομενικές παρά πραγματικές. "Έτσι ή διαλεκτική είναι ένα ιστορικό φαινόμενο της μορφής εκείνης του λόγου, πού είναι βέβαια άπατηλή αλλά φυσική πλευρά του"³. Αντίθετα μέ τή λογική διαλεκτική πού έχει νά κάνει μέ έσφαλμένα συμπεράσματα, τά όποια άλλωστε μποροϋν εύκολα νά παραμερίζονται, ή "ύπερβατολογική διαλεκτική" πηγάζει από τή χρήση λογικών έννοιών πού μάς βγάσουν έξω από τά όρια κάθε δυνατής ανθρώπινης έμπειρίας. θέλοντας, λοιπόν, ο λόγος νά κάνει ύπερεμπειρική χρήση (ύπερβατολογικών) ιδεών τείνει νά διατυπώσει άπλά λογικές βασικές προτάσεις σάν όργανο για επέχταση τών γνώσεων πέρα από κάθε δυνατή έμπειρία⁴.

Οι τέσσερις ύπερεμπειρικές ιδέες (όσες και οι τάξεις τών κατηγοριών) λέγονται "κοσμολογικές", γιατί αποτελοϋν προσδιορισμούς της έννοιας "κόσμος" (Welt). Στήν "Κριτική του Καθαρού Λόγου" ή ιδέα του Leibniz για πολλαπλότητα δυνατών κόσμων δέν παίξει κανένα ρόλο. Ο κόσμος πού παρατηροϋμε και

1. Kritik der reinen Vernunft, B 86 (Kant's Werke III, Ak. - Ausg., Berlin 1911).

2. Kritik der reinen Vernunft, B 805.

3. Kritik der reinen Vernunft, B 775.

4. Kritik der reinen Vernunft, B 85 - 86.

μέσα στον οποίο ζούμε είναι ο μοναδικός υπαρκτός κόσμος. Αυτός συμπίπτει με τον δυνατό κόσμο και παίρνει όλους τους a priori προσδιορισμούς που έχει ή έννοια κόσμος. Οι προσδιορισμοί αυτοί είναι:

(1) Ο κόσμος είναι ένα κλειστό στον εαυτό του σύνολο (totum). Ίσως δέν είναι κατά τό μέγεθος του μαθηματικά μετρητός (απροσδιόριστος)¹ αλλά μεταφυσικά δέν είναι άπειρος (creatio finita) και δέν συμπίπτει με τό θεό.

(2) Τό κοσμικό σύνολο συνίσταται από άπλά στοιχεΐα (compositio mundi). Τά μέρη του είναι διακριτές ουσίες και όχι, όπως τά είχε θεωρήσει ο Spinoza, "συμβεβηκότα" μιās και τής ίδιας ουσίας.

(3) Τό κοσμικό σύνολο διέπεται από μιá καθολική κοσμική τάξη (ordo universalis mundi). Προβληματικά είναι ο τρόπος και ο αριθμός τών συνδέσμων (nexūs) που σχηματίζονται μέσα άπ'αυτή τήν τάξη.

(4) Ο κόσμος δέν έχει τό λόγο τής ύπαρξής του στον ίδιο τον εαυτό του αλλά σέ ένα έσχατα άναγκαΐο όν (contingentia mundi). Προβληματικό είναι τό πώς σχετίζεται τό όν αυτό προς τον κόσμο.

Αυτοί οι τέσσερες προσδιορισμοί τής έννοιας "κόσμος" δηλώνουν τά θέματα τών τεσσάρων κοσμολογικών άντινομιών².

Σέ καθεμιά από τίς άντινομίες αυτές συμβαίνει μιá διαλεκτική διαμάχη άντιθέτων προτάσεων που έπιδέχονται κατά τον Kant έξίσου ίσχυρά λογικά έπιχειρήματα. Έτσι παρουσιάζονται τέσσερεις ομάδες στίς όποιες άντιπαρατάσσονται θ έ σ η και ά ν τ ί θ ε σ η και τά έπιχειρήματα άντίστοιχα με τά όποια αυτές άποδειχονται³:

1. Από παλιά ο Kant είχε άντιπαραθέσει τά μαθηματικά προς τήν ύπερβατολογική φιλοσοφία. Στή "Φυσική Μοναδολογία" έλεγε πως είναι πιο εύκολο νά συμπιλιώσει κανείς τά άρπαχτικά σκυλιά με τά άλογα παρά τήν ύπερβατολογική φιλοσοφία με τή γεωμετρία. Στο έργο του "Έρευνα πάνω στήν εύκρίνεια τών άρχών τής φυσικής θεολογίας και τής ήθικης" (1764) δίνει μιá πιο πλατειά έξήγηση τής άντίθεσης άνάμεσα στή φιλοσοφία και στα μαθηματικά. Η άντίθεση αυτή είναι φανερά ή ιστορική άφειτηρία τών άντινομιών.

2. F. Delekat, Immanuel Kant. Historisch - Kritische Interpretation der Hemptschriften, Heidelberg ³1969, 185.

3. Kritik der reinen Vernunft, B 454 κ.έ.

Πρώτη Ἀντινομία

θέση

Ὁ κόσμος ἔχει μιά ἀρχή στό χρόνο καί εἶναι ἐπίσης χωρικά περιορισμένος

Ἀντίθεση

Ὁ κόσμος δέν ἔχει καμιά χρονική ἀρχή καί κανένα ὄριο στό χῶρο παρά εἶναι ἀπειρος χρονικά καί χωρικά

Δεύτερη Ἀντινομία

θέση

Κάθε σύνθετη οὐσία μέσα στόν κόσμο ἀποτελεῖται ἀπό ἀπλά μέρη καί δέν ὑπάρχει πουθενά τίποτε παρά τό ἀπλό ἢ αὐτό πού ἀποτελεῖται ἀπό τό ἀπλό

Ἀντίθεση

Κανένα σύνθετο πράγμα στόν κόσμο δέν ἀποτελεῖται ἀπό ἀπλά μέρη καί τίποτε τό ἀπλό δέν ὑπάρχει πουθενά μέσα στόν κόσμο

Τρίτη Ἀντινομία

θέση

Ἐπάρχουν στόν κόσμο αἰτίες πού ἐπενεργοῦν ἐλεύθερα

Ἀντίθεση

Δέν ὑπάρχει καμιά ἐλευθερία παρά τό καθετί εἶναι φύση

Τέταρτη Ἀντινομία

θέση

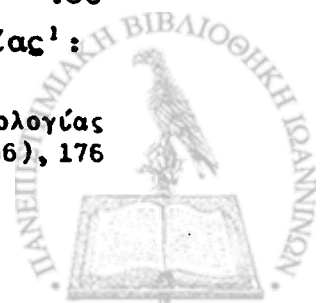
Στή σειρά τῶν αἰτίων τοῦ κόσμου ὑπάρχει μιά ἀναγκαία ὑπαρξη

Ἀντίθεση

Στή σειρά αὐτή τίποτε δέν εἶναι ἀναγκαῖο παρά τό καθετί σ'αὐτήν εἶναι τυχαῖο

Οἱ ἀντινομικές αὐτές βεβαιώσεις τοῦ καθαροῦ λόγου ἀποδείχνουν τόν διαλεκτικό τους χαρακτήρα καθώς ἀντιπαρατάσσονται λογικά, μέ "ἰσοδύναμα" ἐπιχειρήματα καί ἀπό τίς δύο πλευρές. Ἐνδειχτική εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Kant πάνω στή θέση καί τήν ἀντίθεση τῆς πρώτης ἀντινομίας¹:

1. Πβ. τή σύντομη, ἀπλή καί μαζί ἔξυμνη παράσταση τῆς ἐπιχειρηματολογίας αὐτῆς ἀπό τόν P.F. Strawson, *The Bounds of Sense*, London 1973 (1966), 176

Ἡ θέση τῆς ἀντινομίας αὐτῆς εἶναι πῶς ὁ κόσμος ἔχει μιὰ ἀρχή στό χρόνο καί ὄρια στό χῶρο.

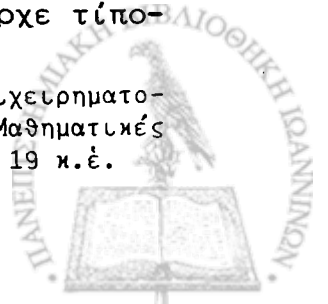
Ὡς πρὸς τό χρόνο φανταζόμαστε πῶς ἀπό τότε πού ὑπάρχει ὁ κόσμος ἕνα ρολόι χτυπάει σέ κανονικά διαστήματα. "Ἄν, λοιπόν, δεχτοῦμε τό ἀντίθετο, πῶς δηλαδή ὁ κόσμος δέν ἔχει ἀρχή καί συνακόλουθα ἔχει ὑπάρξει γιά ἕνα ἀπειρο χρονικό διάστημα, ἔπεται πῶς ὡς τώρα ἢ ὡς ὁποιαδήποτε χρονική στιγμή ἔχει συμβεῖ ἕνας ἀπειρος ἀριθμός ἀπό χτύπους: τό ρολόι τοῦ κόσμου ἔχει χτυπήσει ἀπειρες φορές. Ἀλλά μιὰ ἀπειρη σειρά ποτέ δέν μπορεῖ νά συμπληρωθεῖ" αὐτή πρέπει νά εἶναι συνεχῶς ἀνοιχτή. Εἶναι, λοιπόν, ἀδύνατο νά ἔχει ὑπάρξει ὁ κόσμος γιά ἕνα ἀπειρο χρονικό διάστημα καί συνακόλουθα αὐτός ἔχει μιὰ ἀρχή. Τό ἐπιχείρημα, βέβαια, δέν στέκεται. "Ἄν δεχτοῦμε ὅτι ἡ σειρά τῶν συμβάντων τοῦ κόσμου ἔχει ἕνα τελευταῖο μέλος (σέ μιὰ ὁποιαδήποτε στιγμή), δέν μπορεῖ νά σταθεῖ οὔτε ὅτι ἡ σειρά ἔχει ἕναν ἀπειρο ἀριθμό μελῶν οὔτε ὅτι ἔχει ἕνα πρῶτο μέλος.

Ὡς πρὸς τό χῶρο, ἡ σκέψη τῆς ἀπειρης χωρικής ἔκτασης τοῦ κόσμου συνεπάγεται τή σκέψη ὅτι ὁ κόσμος εἶναι δυνατό νά συμπληρώσει μιὰ χρονικά ἐπειρη πορεία ἐπισκόπησης τῶν διαδοχικῶν περασμένων μερῶν τοῦ κόσμου. Φανταζόμαστε λ.χ. παρατηρητές πού ταξιδεύουν σέ διαστημικά ὀχήματα μέσα στό σύμπαν καί φτάνουν ἀπό διαφορετικές κατευθύνσεις σ' ἕνα δοσμένο σημεῖο πάνω στή γῆ σέ δοσμένο χρόνο, ἔχοντας διανύσει ὁ καθένας τους ἀπειρη ἀπόσταση. Αὐτό, κατά τόν Kant, θά ἦταν ἀδύνατο. Γιατί, ὅσοδήποτε γρήγορα κι ἂν ταξίδευαν οἱ ἀστεροναῦτες αὐτοί, δέν θά μπορούσαν ποτέ νά καλύψουν μιὰ ἀπειρη ἀπόσταση σέ πεπερασμένο χρόνο. Ἐπομένως ὁ κόσμος περικλείνεται μέσα σέ ὄρια.

Ἡ ἀντίθεση τῆς ἀντινομίας εἶναι πῶς ὁ κόσμος δέν ἔχει καμιὰ ἀρχή στό χρόνο καί κανένα ὄριο στό χῶρο, εἶναι δηλαδή ἀπειρος τόσο χρονικά ὅσο καί χωρικά.

Τό ἐπιχείρημα τοῦ Kant ὡς πρὸς τό χρόνο βαίνει ὡς ἑξῆς: "Ἄν ὁ κόσμος εἶχε μιὰ ἀρχή, τότε αὐτός ἀρχισε σέ κάποιον ὁρισμένο χρόνο, ἄς ποῦμε πρὶν ἀπό n χρόνια, καί πρὶν ἀπ' αὐτό τό χρόνο δέν ὑπῆρχε τίποτε. "Ἄν ὅμως "τότε" δέν ὑπῆρχε τίπο-

κ. ἑ. Γιά μιὰ εὐρύτερη καί λεπτομερή κριτική διερεύνηση τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Kant στίς δύο πρῶτες ἀντινομίες, βλ. θ.Α. Βέλκου, Μαθηματικές Καντιανές Ἀντινομίες καί Σύγχρονη Ἐπιστήμη, Ἰωάννινα 1975, 19 κ.ἑ.

τε, δέν θά ὑπῆρχε τίποτε γιά νά ἐξηγεῖ ὅτι ἡ ἀρχή τοῦ κόσμου ὑπάρχει σ' ἓνα χρόνο μᾶλλον παρά σ' ἓναν ἄλλο. Αὐτό τό ἐπιχείρημα δείχνει μόνο πῶς ἂν ὁ κόσμος εἶχε μιά ἀρχή, τότε τό ἐρώτημα "γιατί αὐτός ἀρχισε τότε πού ἀρχισε μᾶλλον παρά σέ κάποιον ἄλλο χρόνο" παραμένει ἀναπάντητο.

Γιατί ἂν δέν ποῦμε πῶς ἡ πρώτη σειρά γεγονότων τοῦ κόσμου ἀρχισε τότε πού ἀρχισε καί ὄχι νωρίτερα, αὐτό σημαίνει πῶς δέν μποροῦμε νά ἐξηγήσουμε τήν ἐναρξη τῆς σειράς αὐτῆς. Δέν μποροῦμε δηλαδή νά ἐξηγήσουμε τό γεγονός ὅτι τίποτε δέν συνέβη πρίν ἀπ'αὐτήν. "Ἄλλά τό ἀπλό γεγονός ὅτι δέν συμβαίνει κάτι ποτέ δέν ἰσχυρίστηκε κανεῖς ὅτι χρειάζεται ἐξήγηση, ἐκτός κι' ἂν εἶναι κάτι εἰδικό πού σέ δοσμένες περιστάσεις θά μπορούσε νά ἀναμενόταν πῶς θά συμβεῖ"¹.

Ὡς πρός τό χῶρο, ἂν ὁ κόσμος ἦταν πεπερασμένος, ἢ περιορισμένος χωρικά, θά βρισκόταν σέ μιά ὀρισμένη σχέση πρός τόν κενό χῶρο ἔξω ἀπ'αὐτόν, δηλαδή στή σχέση τοῦ νά εἶναι περιορισμένος ἀπό τόν κενό χῶρο. Αὐτό ὅμως θά ἦταν μιά σχέση τοῦ κόσμου μέ τό τίποτε. Ἐπομένως ὁ κόσμος πρέπει νά εἶναι ἀπειρος χωρικά.

Ἄν ὅμως ὁ κόσμος εἶναι μέσα στό χῶρο, δέν ἔχει νόημα νά ποῦμε ὅτι ἔχει κάποια χωρική σχέση πρός τό χῶρο.

Σ' αὐτή τήν ἀντινομία ἔχουμε ἀπό τή μιά μεριά πεπερασμένες σειρές (χῶρος, χρόνος, σύνθεση) καί ἀπό τήν ἄλλη ἀπειρες. Ἡ κοινή ἀλήθεια τόσο στή θέση ὅσο καί στήν ἀντίθεση εἶναι πῶς καμιά τέτοια σειρά δέν ὑπάρχει σάν σύνολο, εἴτε πεπερασμένο εἴτε ἀπειρο. Τά πράγματα δηλαδή μέσα στό χῶρο καί στό χρόνο εἶναι μόνον φαινόμενα καί ὄχι πράγματα καθαυτά. Τό ἴδιο προκύπτει ἐπίσης ἀπό τή δεύτερη ἀντινομία. Γενικά οἱ ἀντινομίες δικαιώνουν τή θέση τοῦ ὑπερβατολογικοῦ ἰδεαλισμοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ Kant.

Ἡ λύση ἢ ἀποφυγή τῶν ἀντινομιῶν εἶναι κατά τόν Kant δυνατή μόνον μέ βάση τή δική του κριτική ἀποψη πῶς, ἂν ἀντικείμενο τῆς γνώσης μας εἶναι ὁ κόσμος, αὐτός στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει παρά μόνον ἐφόσον κατασκευάζεται. Ἔτσι ὁ κόσμος δέν εἶναι στήν πραγματικότητα οὔτε πεπερασμένος οὔτε ἀπειρος (καταρρίπτονται ἔτσι καί τά δύο μέλη στίς δύο πρώτες

1. Strawson, *The Bounds of Sense*, 179.

άντινομίες) άλλ'άπεριόριστα έκτατός: ούτε έχει ούτε δέν έχει ένα όριο στό χώρο καί στό χρόνο. Καί ώς πρός τίς δύο τελευταίες άντινομίες, αν ο κόσμος είναι φαινομενικός, ή φυσική αίτιότητα μπορεί νά εφαρμοστεί άπεριόριστα σ'αυτόν, άλλ' αυτό δέν σημαίνει πώς ένας διαφορετικός τύπος αίτιότητας αποκλείεται νά εφαρμοζείται σ'έναν μή φαινομενικό κόσμο¹.

Διαλεκτική γενικά στόν Kant είναι ή λογική του φαινομένου, ο τρόπος δηλαδή μέ τον όποιο μπορεί τό πνεύμα νά απαλλαγεί από τή σύγχυση φαινομενικού καί πραγματικού. Η διαλεκτική λογική οφείλει νά ξεσκεπάσει τά σοφίσματα, ή υπερβατολογική διαλεκτική τίς άπάτες του νοϋ που γεννιώνται από τήν απόδοση στην καθαυτό πραγματικότητα του δικού μας κόσμου, του φαινομενικού. Μέ τήν υπερβατολογική διαλεκτική αΐρονται οι άντιφάσεις που γεννιώνται στό πνεύμα μας, καθώς αυτό θέλει νά αναπαραστήσει τον κόσμο. Μέ τήν άποψη λ.χ. πώς ο χώρος καί ο χρόνος δέν είναι πράγματα παρά μόνο πλαίσια ή σχήματα a priori, οι άντινομίες "λύνονται". Αλλά ο Kant ποτέ δέν όνόμασε τή λύση των άντινομιών του "σύνθεση". Μόνο ο Fichte, θά είσαγάγει τό τριαδικό σχήμα "θέση - αντίθεση - σύνθεση"² καί ο Schelling θά τον άκολουθήσει.

Ο Hegel άπελευθερώνει τή διαλεκτική από τήν άρχή τής αντίφασης³ καί καταξιώνει τίς άντινομίες σαν λειτουργικές στην άνάπτυξη των πορειών.

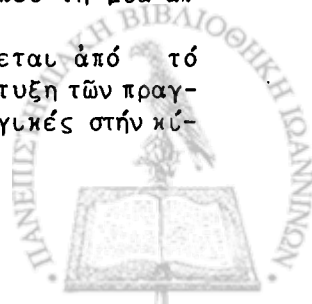
Η ταχτική που είσηγήθηκε ο Kant μέ τήν "Αντιθετική του Καθαρού Λόγου", αυτή που άργότερα θά όνομασσει στόν Hegel διαλεκτική, αναπτύσσεται μέ συνέπεια από τον Fichte στό έργο του "Θεμελίωση τής γενικής θεωρίας τής έπιστήμης". Στή "θεω-

1. W.H. Walsh, Kant: Encyclopedia of Philosophy, έκδ. P. Edwards, New York 1967, τόμ. 4, 316.

2. Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre (Jena 1794): Sämtliche Werke 1, έκδ. M. Schröter, Berlin 1965 (1845), 115, 119, 127 κ.έ.

3. Στην άρχαία διαλεκτική, μέ έξαίρεση τή σκέψη του Ηράκλειτου, ή άρχή τής αντίφασης είναι ο άπόλυτος νόμος των πραγμάτων όπως καί του πνεύματος: "Ένα πράγμα δέν μπορεί νά ύπάρχει καί νά μήν ύπάρχει μαζί καί μιá σκέψη που βεβαιώνει διαδοχικά δύο άντιφατικές προτάσεις πρέπει τή μιá άπ' αυτές νά τή θεωρήσει όπωσδήποτε λανθασμένη.

Η νέα διαλεκτική, από τον Hegel καί ύστερα, δέν διέπεται από τό "φόβο τής αντίφασης". Η αντίφαση είναι καταλύτης στην άνάπτυξη των πραγμάτων. Αλλά τό νά άναγνωρίζουμε τίς άντιφάσεις σαν λειτουργικές στην κύνηση τής σκέψης δέν σημαίνει πώς πρέπει νά τίς άνεχόμαστε.

ρία της έπιστήμης" του Fichte γίνεται ή ίδια ή γνώση (αυτόνομη και ή έπιστημονική γνώση μαζί) αντικείμενο της κριτικής σκέψης. "Αν όμως κάθε γνώση μπορεί νά γίνεται αντικείμενο της γνώσης, στην άπειρη έπαναφορά της σκέψης δεχόμαστε σταθερά μιά συνείδηση πού βασικά δέν μπορεί νά αντικειμενοποιείται. Έδώ ο Fichte δέν φαντάζεται μιά "άνώτερη" γνώση, πού τήν έξήγησή της έχει σά σκοπό ή "έπιστήμη της γνώσης" (όπως ο ίδιος λέει τή "θεωρία της έπιστήμης", ή τήν "όνομαζόμενη φιλοσοφία"¹) παρά τή συνηθισμένη και δοσμένη γνώση", τήν "πραγματική γνώση", σάν συνθετική ένότητα έγώ και αντικειμένου. Από τήν απόλυτη θέση, τό "έγώ είμαι" (καντιανά είπωμένο, τό λόγο) και από τήν αντι-κείμενη αντίθεση, στην οποία ένα μή-έγώ αντιπαρατάσσεται στό έγώ, αναπτύσσεται ή βασική σύνθεση, πού είναι τό σημείο άφετηρίας κάθε παραέρα σύνθεσης. Τό νά θέτω τό έγώ μου άποτελεϊ μιά καθαρή πράξη του ίδιου². Η άνάλυση οδηγεί έτσι όχι σ'ένα είναι παρά σέ μιά καθαρή ένεργητικότητα σάν άρχή, από τήν οποία δέν συνάγεται μόνο τό είναι των αντικειμένων παρά και τό είναι του έγώ. Η πρώτη βασική πρόταση μπορεί νά διατυπωθεϊ μέ τόν ακόλουθο τρόπο: "Τό έγώ θέτει πρωταρχικά τό ίδιο του τό είναι άπλά"³. Η δεύτερη βασική πρόταση είναι: "Στό έγώ αντιτίθεται άπλά ένα μή-έγώ"⁴. Η στιγμή αυτή της διαφοράς άνάμεσα στό περιεχόμενο του αντικειμένου πού παριστάνεται και στό έγώ πού τό παριστάνει έχει τό χαρακτήρα μιās άρνησης. Η τρίτη βασική πρόταση, λέει: "Αντιπαραθέτω στό διαιρετό (ένν. έμπειρικό) έγώ ένα διαιρετό (έμπειρικό) μή-έγώ"⁵. Η πρόταση αυτή εκφράζει μιά σύνθεση των αντιθέτων έγώ και μή-έγώ. Δέν ύπάρχει άλλωστε ούτε ένα έγώ χωρίς μή-έγώ ούτε ένα μή-έγώ χωρίς έγώ, πράγμα πού σημαίνει πώς ή σύνθεσή τους, ο κοινός τους λόγος έχει απόλυτη άξία. Έτσι άργότερα στη "θεωρία της έπι-

1. Είναι μιά έπεξήγηση του ίδιου του Fichte στον τίτλο της έργασίας του για τήν έννοια της θεωρίας της έπιστήμης: *Über den Begriff der Wissenschaftslehre oder der sogenannten Philosophie: Werke 1, 27.*

2. *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre: Werke 1, 96.*

3. *Grundlage: Werke 1, 98.*

4. *Grundlage: Werke 1, 104.*

5. *Grundlage: Werke 1, 110.*

στήμης" του ð Fichte καταλήγει νά προσδιορίσει τήν ένότητα άνάμεσα στό είναι καί στή συνείδηση σάν τό άπόλυτο. Ή θεωρία τής έπιστήμης, πού έχει σάν έργο της τήν έξήγηση του φαινομένου, τής έμπειρικής γνώσης, πού χαρακτηρίζεται από τήν άμοιβαία έξάρτηση είναι καί σκέψης, πρέπει νά προχωρεΐ πέρα από τήν περιοχή του φαινομένου καί νά θεωρεΐ πώς τό άπόλυτο δέν είναι οϋτε τό "είναι" οϋτε τό "νοεΐν" παρά ή ένότητά τους. Ή άρχή αύτή τής άπόλυτης ένότητας όνομάζεται "καθαρή γνώση" καί έκφράζει μιá συνένωση δύο στιγμών τής ένότητας του ύποκειμένου καί τής πολλαπλότητας του άντικειμένου. Τελικά προβάλλεται ή ιδέα πώς ή πραγματική γνώση είναι άπλά "είκόνα" του ένός, του άπόλυτου. Ή γνώση σάν άπόλυτη ένότητα είναι μέσα της διαλεκτική, όσο τό συνειδητό μέσα σ' αύτήν είναι ένότητα καί μαζί ποικιλία καί ή μία είκόνα παριστάνεται σέ ποικίλες είκονικές μορφές. Έτσι ή άρχική διαλεκτική ύποκειμένου καί άντικειμένου πλουτίζεται στήν πορεία τής φιλοσοφικής ανάπτυξης του Fichte καί αναπτύσσεται σέ μιá διαλεκτική ένότητας καί πολλαπλότητας.¹

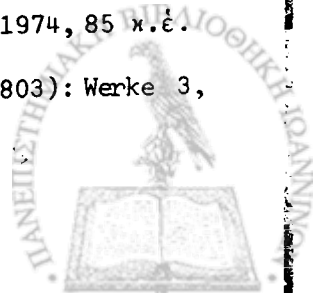
Τήν τριαδική πορεία θέση - αντίθεση - σύνθεση, πού ύποτύπωσε συλλογιστικά ð Fichte, τή χαρακτηρίζει διαλεκτική για πρώτη φορά ð Schelling. Ή διαλεκτική τής σκέψης προσδιορίζεται σ' αύτόν από τόν ðρο πώς ή πεπερασμένη ανθρώπινη σκέψη δέν μπορεί νά συλλάβει τό άπόλυτο παρά στόν κατακερματισμό του σέ άντιθέσεις. Ή ανθρώπινη, διαλεκτική σκέψη βρίσκεται στό δρόμο πρòς τό άπόλυτο, αλλά δέν φτάνει ποτέ σ' αύτό. Ένώ ð Schelling πρίν από τό 1803 δούλευε μέ τήν έννοια τής συνθετικής μεθόδου του Fichte, στίς "Παραδόσεις για τή μέθοδο τών άκαδημαϊκών σπουδών" δέχεται τή διαλεκτική σάν τή μέθοδο τής φιλοσοφίας:

Χωρίς διαλεκτική τέχνη δέν ύπάρχει καμιά έπιστημονική φιλοσοφία².

Αυτό σημαίνει πώς ή "έπιστήμη" άπλά συνοδεύεται από τή διαλεκτική καί ή φιλοσοφία μέ τή διαλεκτική ταχτική δέν μπορεί νά είναι "έπιστήμη" μέ τό πλέριο νόημα τής λέξης,

1. W.Röd, *Dialektische Philosophie der Neuzeit I*, München 1974, 85 κ.έ.

2. *Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums (1803): Werke 3*, 289.

γιατί η διαλεκτική δεν έχει να κάνει με την πλέρια αναπτυγμένη "έπιστήμη" παρά μόνο με την προσπάθεια για ανάπτυξη της γνώσης. Είναι ένα χαρακτηριστικό που μας συνδέει με αυτό που ο Popper σήμερα προτείνει σαν έναλλακτικό της διαλεκτικής, τη "μέθοδο προσπάθειας και πλάνης".

Ακόμα κι' ένα σύντομο διάγραμμα, σαν τό παραπάνω, της ανάπτυξης της διαλεκτικής φιλοσοφίας πριν από τον Hegel δείχνει πώς δεν είναι παράξενο που η πολυσημαντότητα της "διαλεκτικής" στην αρχαία, τη μεσαιωνική και τη νέα φιλοσοφία φώτισε τη νεώτερη και σύγχρονη διαλεκτική με πολυποίκιλες σημασίες, που δημιουργούν τέτοια σύγχυση σήμερα σε θεωρητικές και ιδεολογικο-πολιτικές συζητήσεις, ώστε να είναι εξαιρετικά δύσκολη μιά όρθότηση του όρου αυτού και μιά καθαρή ταχτοποίηση των περιεχομένων του.

Πριν λοιπόν μπούμε στις συζητήσεις γύρω από τη διαλεκτική φιλοσοφία της νεώτερης και σύγχρονης έποχής είναι απαραίτητες ακόμα όρισμένες διασαφήσεις και συστηματικές παρατηρήσεις που έξυπηρετούν μιά προκαταρκτική "αναγνώριση" της περιοχής που πρόκειται να διαβούμε.

Μπορούμε τη διαλεκτική να τη διακρίνουμε σά μέθοδο στη φιλοσοφική δραστηριότητα, σαν θεωρία της γνώσης ή σά γενική όντολογική θεωρία¹.

(1) Διαλεκτική σά μέθοδος

Η διαλεκτική μέθοδος στη φιλοσοφική δραστηριότητα στηρίζεται, βέβαια, όπως κάθε μέθοδος, σε όρισμένους κανόνες, λ.χ. στό ότι τά πράγματα πρέπει να νοοούνται αντίθετικά και αντιφατικά και να αναζητείται η άρση των αντιθέσεων σε μιά άνωτερη σύνθεση, να έξηγούνται με όρους μερών και όλότητας, με αναζήτηση άμοιβαίων σχέσεων ανάμεσά τους κλπ.

(2) Διαλεκτική σά θεωρία της γνώσης

Η διαλεκτική γνωσιοθεωρία έχει σαν έργο της την έξήγηση της γνώσης σαν σύνολο από σχέσεις, που παρουσιάζονται με ένα διαλεκτικό χαρακτήρα. Προϋποτίθεται λ.χ. πώς έμπειρία δεν είναι νοητή χωρίς μιά διαλεκτική σχέση ύποκειμένου και αντικειμένου μέσα στα πλαίσια ενός όλου, στό όποιο άκριβώς και τά δύο λειτουργούν άμοιβαία συσχετισμένα.

1. Π.β. Röd, Dialektische Philosophie I, 10 κ.έ.

(3) Διαλεκτική σάν όντολογική θεωρία

Ἡ διαλεκτική όντολογία, ὅπως κάθε όντολογία, ἀποβλέπει στόν προσδιορισμό τοῦ όντος σάν τέτοιου, καί δίνει προσδιορισμούς τοῦ τύπου ὅτι τό ὄν εἶναι σέ κίνηση, εἶναι ἀντιφατικό καί ἐνεργοῦν σ'αυτό ἀνταγωνιστικές δυνάμεις ἢ τάσεις πού συγκρούονται μεταξύ τους κλπ. Μόνο ὁ ἀφαιρετικός νοῦς στατικοποιεῖ τήν δυναμική λειτουργία τῆς πραγματικότητας καί τή συλλαμβάνει ἐλεύθερη ἀπό τήν ἀντίφαση, πού ἀποτελεῖ τήν ἐσώτερη καταλυτική οὐσία της.

Δέν θά εἶχε νόημα νά προβάσουμε, προκαταρκτικά, ὀρισμένα κοινά χαρακτηριστικά τῶν "αὐθεντικῶν ἀπόψεων τῆς διαλεκτικῆς", ὅπως κάνει λ.χ. ὁ Georges Gurvitch στό βιβλίο του "Διαλεκτική καί Κοινωνιολογία"¹. Αὐτός προϋποθέτει πῶς ὑπάρχει μιά αὐθεντική διαλεκτική, πού οἱ στιγμές της μποροῦν νά ἀποτελέσουν ἓνα κοινό σῶμα μέ τά ἀκόλουθα χαρακτηριστικά:

(α) Ἡ διαλεκτική, εἴτε σάν πραγματική κίνηση εἴτε σά μέθοδος, ἀναφέρεται σέ σύνολα καί στά συστατικά τους στοιχεῖα.

(β) Ἡ διαλεκτική σά μέθοδος εἶναι πάντοτε ἀρνηση: ἀρνεῖται τοὺς νόμους τῆς τυπικῆς λογικῆς, καταστρέφει τό γενικό καί τό ἀφηρημένο.

(γ) Ἡ διαλεκτική εἶναι ἓνα τράνταγμα κάθε ἀκινητοποίησης πού παρουσιάζεται τόσο στήν κοινωνική πραγματικότητα ὅσο καί μέσα σέ κάθε γνώση, ὅπου αὐτή καταστρέφει κάθε ἀποκρυσταλλωμένο τύπο.

(δ) Ἡ διαλεκτική εἶναι ἔκφραση καί τονισμός τάσεων, ἀντιπαράθεσων, συγκρούσεων, ἀγώνων, ἀντιθέτων καί ἀντιφατικῶν.

Τά χαρακτηριστικά αὐτά πού, καθώς δείχνουν ποικίλες μορφές τῆς διαλεκτικῆς σκέψης καί ἰδιαίτερα τῆς σύγχρονης, εἶναι οὐσιαστικά ἀφαιρέσεις ἀπό τή συγκεκριμένη ἱστορία τῶν διαλεκτικῶν ἰδεῶν, δέν θά ἔπρεπε νά ἀποτελοῦν καί καθοδηγητικά σημεῖα γιά τήν "αὐθεντική" διαλεκτική. Μέ τοὺς ἴδιους τοὺς ὅρους τοῦ Gurvitch, ἂν θά μπορούσαμε νά κατασκευάσουμε ἓνα σύστημα διαλεκτικῆς μέ δομικά ὑλικά ὅλα τά κοινά σημεῖα τῶν "αὐθεντικῶν ἀπόψεων τῆς διαλεκτικῆς", τό σύστημα αὐτό θά ἔπρεπε νά καταστραφεῖ ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, μιά καί ἡ διαλεκτική ὑποδείχνει τό δρόμο νά καταστρέφουμε τίς ἀ-

1. Dialectique et Sociologie, Paris 1962, 24 κ.έ.

φαιρέσεις, να σπάσουμε τις δλότητες και να επεκτείνουμε τους
δρίζοντες της έμπειρίας και της σκέψης.

1

ΕΓΕΛΙΑΝΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ

1. ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ HEGEL ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟΓΕΝΕΣΤΕΡΗ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ

Ο J. Locke στο "Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση" παρουσίασε για πρώτη φορά στην ιστορία της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας μια κριτική γνωσιοθεωρία, πού η θεματική της (πηγή, βεβαιότητα και έκταση της ανθρώπινης γνώσης καθώς και αίτιες και βαθμίδες της πίστης, της γνώμης και της συγκατάθεσης¹) έμεινε, στην εποχή πού ακολούθησε, σχεδόν η ίδια. Η θέση του Locke βαίνει ενάντια στην όρθολογιστική πίστη πώς η γνώση ανάγεται στο λόγο, στο νοῦ, στον a priori εκείνον όπλισμό του πνεύματος μέ δοσμένες από τή φύση έννοιες και άρχές, όπως ούσια, αίτιότητα, ήθικες άρχές κλπ. Έπιχειρώντας ο Locke μία άναίρεση της όρθολογιστικής θεωρίας των έμφυτων ιδεών, αντιτέίνει τόν έμπειρισμό: Πηγή της γνώσης ή τουλάχιστο έσχατος όρος άναφοράς της είναι ή έμπειρία. Η γνώση μας έξαρτάται σέ τελευταία άνάλυση από τή χρήση των έμπειρικών μας δεδομένων και άπ' ό,τι άνακαλύπτουμε μέσα άπ' αυτά.

Η πιο περιορισμένη μορφή έμπειρισμοῦ παρουσιάζεται στην κοινή άποψη πώς οι αίσθήσεις μας δίνουν πραγματικά κάποια γνώση. Μόνο κάποιος πού θά είχε σχηματίσει μία πολύ ψηλή ιδέα για τήν ανθρώπινη γνώση δέν θά δεχόταν αύτή τήν άποψη, μέ τόν ισχυρισμό λ.χ. πώς ή "άληθινή" γνώση στέκεται τόσο ψηλά πού οι αίσθήσεις μας δέν μπορούν νά τή φτάσουν. Μέ τό έπιχείρημα του Πλάτωνα, ή αίσθητηριακή γνώση δέν μπορεί νά είναι παρά λειψή και, επειδή αύτός έδω ό κόσμος είναι ρευστός, δέν μπορεί αύτή νά έχει τή βεβαιότητα, τή σταθερότητα και τό άλάνθαστο πού πρέπει νά κατέχει ή άληθινή γνώση. Κανονικά, ώστόσο, δέν άπαιτούμε νά τοποθετείται ή γνώση τόσο ψηλά και δεχόμαστε τήν πιο άσθενή μορφή έμπειρισμοῦ πώς στίς αίσθήσεις

1. An Essay concerning Human Understanding, I 1, §2 (έκδ. A.S. Pringle - Pattison, Oxford 1969, 9).

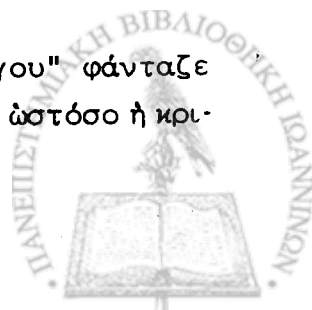

μας βασικά οφείλουμε μιά γνώση. "Αν ή στοιχειώδης αυτή άποψη γενικευτεί, τότε παίρνει χαρακτήρα θεωρίας κατά την οποία ολόκληρη ή γνώση πηγάζει από την έμπειρία, ή ότι εκτός από την έμπειρία καμιά άλλη πηγή γνώσης δέν υπάρχει. 'Ο ίδιος ο Locke θέλησε νά δείξει ότι όλες οι ιδέες μας πηγάζουν από την έμπειρία είτε άμεσα είτε έμμεσα (δηλαδή μέσα από τό στοχασμό πάνω στά έμπειρικά δεδομένα), αλλά δέν υποστήριξε πώς κα θ ε γνώση είναι αισθητηριακή γνώση.

'Υπάρχει ακόμα μιά πιο σύνθετη θέση, πού ή μισαλλοδοξία της περιορίζεται στο έλάχιστο: 'Υπάρχουν ιδέες πού δέν πηγάζουν από την έμπειρία (a priori), υπάρχουν αλήθειες πού δέν έξαρτώνται από την έμπειρία, αλλά τέτοιες ιδέες καί αλήθειες έχουν εφαρμογή μόνο μέ την προϋπόθεση πώς υπάρχει έμπειρία. 'Ο λόγος δηλαδή δέν μπορεί νά λειτουργήσει παρά μόνον μέσα άπό κάποια συσχέτιση μέ την έμπειρία. Γνώση του καθαρού λόγου μόνον είναι άδύνατη. Αύτή ήταν τελικά ή θέση του Kant, ο οποϊος ξεπέρασε έμπειρισμό καί όρθολογισμό μέ μιά "κριτική φιλοσοφία". 'Ο Kant δέν όνόμαζε, βέβαια, ο ίδιος τόν έαυτό του έμπειριστή μ'αύτή την πολύ σύνθετη έννοια πού αναφέραμε, αλλά φανερά ήταν ένάντια στο δογματικό όρθολογισμό. 'Ο όρος για νά υπάρχει οποιαδήποτε γνώση τής πραγματικότητας είναι νά υπάρχει έμπειρία.

"Αν καί στή διαμάχη ανάμεσα στους όρθολογιστές καί τους έμπειριστές ο Kant δέν είχε σκοπό νά διεκδικήσει ρόλο μεσολαβητή ή συμφιλιωτή καί πραγματικά ή θέση του δέν ήταν μιά έξισορρόπηση τών διαφορών αύτών καί τών αντίμαχων ένδιαφερόντων, ώστόσο θεωρήθηκε πώς αύτός συνέθεσε όρθολογισμό καί έμπειρισμό, πετυχαίνοντας έτσι νά δώσει ένα είδος διαλεκτικής σύνθεσης τών δύο αύτών αντιπάλων ρευμάτων τής προηγούμενης του φιλοσοφίας. Στήν πραγματικότητα τό ένδιαφέρον του Kant έκλινε καθαρά υπέρ του έμπειρισμού καί βασική του πρόθεση ήταν νά άπορρίψει τόν καθαρό όρθολογισμό. Αύτός τόνιζε πώς δέν υπάρχει γνώση πέρα από τά όρια τής δυνατής έμπειρίας καί ή επέχταση τής περιοχής τής γνώσης πέρα από τά όρια αυτά, μέ σκοπό νά κατασκευαστεί μιά μεταφυσική του καθαρού λόγου, συνεπάγεται περιπλοκή σε άξεδιάλυτες άνινομίες.

'Ενώ ή καντιανή "Αντιθετική του καθαρού λόγου" φάνταζε στα μάτια του Hegel νά περιέχει κάτι σωστό, αύτή ώστόσο ή κρι-

τική δεν τον ικανοποιούσε. Γιατί, αν τό διαλεκτικό φαινόμενο του λόγου πρέπει νά είναι "φυσικό" και αναπόφευκτο, είναι μάλλον άσυνεπές νά αποκλείουμε από τό λόγο τήν ικανότητα νά λύνει τίς αντιφάσεις πού ο ίδιος δημιουργεί και στίς όποίες προσκρούει αναγκαστικά. Είναι φυσικό, μιά και τά πράγματα είναι γεμάτα αντιφάσεις, νά σκοντάφτουμε συνεχώς πάνω σ' αυτές και νά επιχειρούμε νά τίς λύσουμε έξηγώντας τήν αναγκαιότητα του περάσματος σέ παραπέρα φάσεις ανάπτυξης. Έπιπλέον, ο Hegel έβλεπε πολύ περιορισμένη τήν περιοχή τής καντιανής αντιθετικής και φυσικά έτεινε νά τήν ανοίξει.

→ Ο Kant ακόμα θέλησε νά έξηγήσει τό γεγονός ότι υπάρχει έπιστήμη, ότι είναι δυνατή ή έπιστήμη, ή γνώση του κόσμου, ή έκλογίκευσή του. Η άπάντησή του στό έρώτημα, πώς συλλαμβάνεται λογικά ο κόσμος ήταν ότι στήν πορεία για σύλληψη και κατανόηση του κόσμου τό πνεύμα χρησιμοποιεί και ένεργοποιεί τά άισθητηριακά δεδομένα, τά πλάθει και άποτυπώνει σ'αυτά τους δικούς του τρόπους, νόμους ή τύπους. Έτσι ο κόσμος παίρνει ένα σχηματισμό τέτοιο πού νά μήν είναι παρά ένας κόσμος τής έρμηνείας μας, ένας κόσμος όπως φαίνεται και όπως έκλογικεύεται άφομοιωμένος από τό πνεύμα. Η δυνατότητα αυτή νά συλλαμβάνει τό πνεύμα ένα κόσμο σ'ά ν τόν έαυτό του, ανοίγει τό δρόμο για τόν ιδεαλισμό: Ο κόσμος στον Kant είναι από τή μιά παράγωγο του πνεύματος (ο νοός διαμορφώνει τό υλικό του κόσμου) και από τήν άλλη ο κόσμος των φαινομένων συνιστά ένα αντικείμενο για τό νού πού προηγείται από κάθε δική μας έρμηνεία.

Τήν ιδεαλιστική αυτή θέση του Kant ο Hegel τήν αναπτύσσει παραπέρα φτάνοντας στήν άκραία άποψη πώς κόσμος και πνεύμα είναι ταυτόσημα:

Ό,τι είναι λογικό είναι πραγματικό και ό,τι είναι πραγματικό είναι λογικό¹.

Από τή θέση του Kant πώς τό πνεύμα ντύνει τόν κόσμο μέ τά δικά του ρούχα και τόν κάνει σαν αυτό, περνούμε στή "φιλοσοφία τής ταυτότητας" (λογικού και πραγματικού) του Hegel μέσα από μιά ένδιάμεση στιγμή πού αντιπροσωπεύει ο Fichte: "τό

1. Grundlinien der Philosophie des Rechts: Werke 7, 33.

πνεύμα δημιουργεί τόν κόσμο".

Ἡ κληρονομημένη γνωσιοθεωρία ἀπό τόν Descartes ὡς τόν Kant καί τόν Fichte στηριζόταν σέ μιά αὐτονόητη ὑπόθεση: πώς τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐμπειρίας εἶναι περιεχόμενο παράστασης. Ἐνῶ στή μεσαιωνική φιλοσοφία εἶχαν ἀναπτυχθεῖ δύο ἐναλλακτικές δυνατότητες, νά θεωρεῖται δηλαδή ἡ παράσταση εἴτε σάν signum quo εἴτε σάν signum quod (ἐνν. cognoscitur), ἡ νέα φιλοσοφία πρόσεξε ἀποκλειστικά σχεδόν τῆ δεύτερη. Ἡ ἀποψη τοῦ Descartes π.χ. ἦταν πώς μᾶς εἶναι ἀμεσα παρούσα μόνο ἡ "ἀντικειμενική πραγματικότητα" καί ἡ θέση τοῦ Kant πώς ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας εἶναι μόνο φαινόμενα, δηλαδή παραστάσεις. Ἔτσι ἡ γνώση παρουσιαζόταν σάν σχέση μεσολάβησης ἀνάμεσα στήν ἴδια τήν πραγματικότητα καί στό ὑποκείμενο. Ἄν ὅμως τὸ πράγμα καθ'αυτό, πού ἐμφανίζεται στήν παράσταση, εἶναι κάτι πού νοεῖται ὀλότελα ἀπροσδιόριστο καί ἀνεπίδεχτο γνώσης, ἡ ἀποψη τότε πώς ἡ παράσταση ἔχει τὸ χαρακτήρα ἑνός ἐνδιάμεσου (medium), πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στήν "ἀπόλυτη" πραγματικότητα καί στό ὑποκείμενο πού γνωρίζει, εἶναι ὀλότελα χωρὶς νόημα. Ἐπιπλέον ἡ ἀπαίτηση, πού ἀποδίνεται στόν κριτικισμό, νά ἐρευνᾶται πρῶτα ἡ ἰκανότητα πού ἔχει τὸ ὑποκείμενο νά γνωρίζει, γιατί ἡ γνώση τοῦ ἐργαλείου τοῦ γνώσης εἶναι προϋπόθεση γιὰ τῆ σωστή χρήση του, δέν μπορεῖ κατὰ τόν Hegel νά ἐκπληρωθεῖ. Εἶναι τόσο παράλογο νά ζητάει κανεὶς νά γνωρίζει πρὶν ἀρχίσει νά γνωρίζει ὅσο νά μάθει κανεὶς κολύμπι πρὶν ἀποφασίσει νά μπεῖ στό νερό. Ἡ ἐρευνα τοῦ ἐργαλείου "γνώση" δέν μπορεῖ νά γίνει μ' ἄλλο τρόπο παρά μέσα ἀπὸ μιά γνωστική δραστηριότητα. Ἄν ὅμως δέν εἶναι "ἡ γνώση" πού πρέπει νά γίνει ἀντικείμενο γνώσης παρά οἱ προϋποθέσεις τῆς δυνατότητας νά ἔχουμε γνώση τῶν ἀντικειμένων, τότε οἱ προϋποθέσεις αὐτές δέν εἶναι σάν τὰ ἀντικείμενα τοῦ κόσμου καί ἡ θεωρία πού ἔχει νά κάνει μ' αὐτές τίς προϋποθέσεις εἶναι ὀλότελα διαφορετικοῦ εἴδους ἀπὸ τίς θεωρίες πού δημιουργοῦμε γιὰ νά ἐξηγήσουμε τόν φαινομενικὸ ἀντικειμενικὸ κόσμο. Ἡ λειτουργία τῆς σκέψης καί ἡ ἴδια τῆς ἡ κριτικὴ συναντιῶνται στή γνώση" βρίσκουν ἀπὸ μόνη τους τὰ ὄριά τους καί τίς ἐλλείψεις τους. Μ' ἓνα ἰδιαίτερο νόημα, τὴν κριτικὴ αὐτὴ ἀναδίπλωση τῆς σκέψης μέσα στόν ἑαυτὸ τῆς ὁ Hegel τὴν ὀνομάζει "διαλεκτικὴ"¹.

2. System der Philosophie I. Die Logik: Werke 8, 124-25.

Ἐπιπλέον, ἐνῶ ἡ θέση τοῦ Kant ἔτεινε μᾶλλον ὑπὲρ τοῦ ἐμπειρισμοῦ, ἡ "θεωρία τῆς ταυτότητας" τοῦ Hegel ἀποτελοῦσε μιὰ καταξίωση τοῦ ὀρθολογισμοῦ: Τό πραγματικό προκύπτει ἀπὸ τίς ὑπαγορεύσεις τοῦ λόγου. Ἡ Hegel, λοιπόν, ἔπρεπε νά πάρει θέση ἀπέναντι στὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Kant ἐνάντια στή μεταφυσική. Ὁ Kant ἔδειξε στήν "ὑπερβατολογικὴ Διαλεκτικὴ" τῆς "κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου" πῶς γνώση τοῦ κόσμου μὲ μόνη τὴ λειτουργία τοῦ ὀρθοῦ λόγου, πέρα ἀπὸ κάθε δυνατὴ ἐμπειρία, εἶναι ἀδύνατη. Ξεπερνώντας τὴν περιοχὴ τῆς ἐμπειρίας καὶ θέλοντας νά μάθουμε ἀν ὁ κόσμος στὸ σύνολό του εἶναι πεπερασμένος ἢ ἀπειρος στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο μπορούμε νά διατυπώσουμε ἐπιχειρήματα τὸ ἴδιο ἰσχυρὰ τόσο γιὰ τὴν ἀπειρότητα ὅσο καὶ γιὰ τὸ πεπερασμένο τοῦ κόσμου. Πέρα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία ὁ λόγος ἔρχεται ἀντιμέτωπος μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, γιὰτὶ ὁ κόσμος σὰν ὀλότητα δὲν εἶναι ἀντικείμενο καμιάς ἐμπειρίας πού θά ἐνίσχυε τὴν μιὰ ἀποψη καὶ θά ἀναιροῦσε τὴν ἄλλη.

Ἡ Hegel φαντάστηκε πῶς τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Kant ἐνάντια στή μεταφυσική κατάρριπτονται ἀν ἡ καντιανὴ "μεταφυσικὴ" παρουσιαστῆι σὰν κάτι τὸ στατικὸ καὶ ὁ κόσμος ὡς ὀλότητα θεωρηθεῖ, σύμφωνα μ' αὐτήν, σὰ τετελεσμένη, ἀκίνητη ὄντοτητα, δοσμένη μιὰ γιὰ πάντα. Ἔτσι στή μεταφυσικὴ τοῦ Kant ὁ Hegel ἀντιτείνει τὴ διαλεκτικὴ. Τόσο τὸ πνεῦμα ὅσο καὶ ὁ κόσμος μεταλλάσσονται καὶ ἀναπτύσσονται **δ ι α λ ε κ τ ι κ ᾶ**.

Τὸ φόβο τοῦ Kant ἀπέναντι στὶς ἀντιφάσεις καὶ στήν περιπλοκὴ τοῦ λόγου σὲ ἀξεδιάλυτες ἀντινομίες ὁ Hegel τὸν πολέμησε μὲ τὴν πίστη του στὶς ἀντιφάσεις καὶ τίς ἀντιθέσεις. Ἄν δηλαδὴ ὁ Kant περιγράφει μ' ἓνα συστηματικὸ τρόπο στὶς ἀντινομίες του τὸ ἱστορικὸ γεγονός ὅτι ἀντίθετες θεωρίες γιὰ τὸν κόσμο ἔχουν διατυπωθεῖ καὶ ὁ νόμος τῆς ἀντίφασης δὲν ἐπιτρέπει ταυτόχρονη ἀποδοχὴ ἀντιθέτων ἀπόψεων, αὐτὸ ἰσχύει μόνον μὲ τὴν προϋπόθεση πῶς τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα τηροῦν τὸ νόμο αὐτὸ καὶ οἱ φιλόσοφοι φοβοῦνται τὴν ἀντίφαση. Ἀλλὰ τὸ σύστημα τοῦ Hegel μένει ἀπρόσβλητο ἀπὸ τὰ πυρὰ μιᾶς τέτοιας κριτικῆς, γιὰτὶ αὐτὸ καταξιώνει τὴν ἀντίφαση καὶ τίς ἀντιθέσεις, εἶναι ἓνα "διαλεκτικὸ σύστημα".

Ἔτσι ὁ Hegel ἐξασφάλιζε τὸ σύστημά του ἀπὸ κάθε ἐπίθεση καὶ κριτικὴ πού θά μπορούσε νά ἀναπτυχθεῖ, ὅπως συμβαίνει μὲ κάθε ὀρθολογικὴ κριτικὴ, μὲ τὴν ἐπισήμανση ἀντιφάσεων στὸ

έσωτερικό του συστήματος. Άλλά η έξασφάλιση αυτή σήμαινε πώς ο Hegel άφηνε νά εύδοκιμεϊ έλεύθερα στό έδαφός του ο δογματισμός, μιά και μέσα σ' αυτό φυλακιζόταν η κριτική.

2. ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

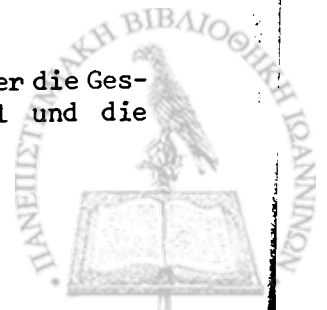
Η διαλεκτική φιλοσοφία του Hegel άποτελεϊ μιά παραπέρα ανάπτυξη τής έμπειρικο-αναλυτικής φιλοσοφίας των νέων χρόνων πού βρήκε στον Descartes και στον Hobbes τούς πρώτους μεγάλους είσηγητές της και στην υπερβατολογική φιλοσοφία του Kant τό κορύφωμά της. Η καντιανή υπερβατολογική φιλοσοφία, όπως και η προκαντιανή όρθολογιστική φιλοσοφία, ήταν ούσιαστικά "έπιστήμη" τής έμπειρίας. Στο νόημα αυτής τής παράδοσης τοποθετείται η "έπιστήμη τής έμπειρίας τής συνείδησης" πού πρόβαλε ο Hegel μέ τό πρώτο μεγάλο έργο του, τή "Φαινομενολογία του Πνεύματος".

Η σχέση αυτή του Hegel μέ τήν παράδοση τής έμπειρικοαναλυτικής θεμελίωσης τής φιλοσοφίας στά νέα χρόνια αναγνωρίζεται καθαρά από τή μέθοδο. Ο Hegel δέν έπινόησε καμιά καινούργια μέθοδο παρά ανάπτυξε παραπέρα τήν αναλυτική μέθοδο πού είχε εφαρμοστεί στην πιο πρώιμη όρθολογιστική μεταφυσική¹.

Στή γένεση βέβαια τής έγελιανής διαλεκτικής μεθόδου πρέπει νά έχουν παίξει ρόλο και άλλα δεδομένα. Φαίνεται πώς, εκτός από τήν πλατωνική διαλεκτική (ο Hegel θαύμαζε ιδιαίτερα τον "Παρμενίδη" του Πλάτωνα, έργο πού τό θεωρούσε σαν τό "άριστούργημα τής αρχαίας διαλεκτικής")², έπαιξαν ρόλο νεοπλατωνικές - γνωστικές παραστάσεις πού έξηγοϋσαν πώς ξεπήγασε ο κόσμος από μιά πρωταρχική πηγή. Πρόκειται για ένα σύστημα σχέσεων ανάμεσα στη "λογική", πού παριστάνει τις ιδέες, όπως αυτές υπήρχαν πριν από τή δημιουργία του κόσμου στη σκέψη του θεού, στη "φυσική φιλοσοφία" πού έχει σαν αντικείμενό της τις ιδέες, "πεσμένες" τώρα από τή σκέψη του θεού στα φυσικά άν-

1. Röd, Dialektische Philosophie, I 126.

2. Phänomenologie des Geistes: Werke 2, 64-65 και Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, II: Werke, 18, 240. Βλ. H.G. Gadamer, Hegel und die antike Dialektik: Hegels Dialektik, Tübingen 1971, 8 κ.έ.

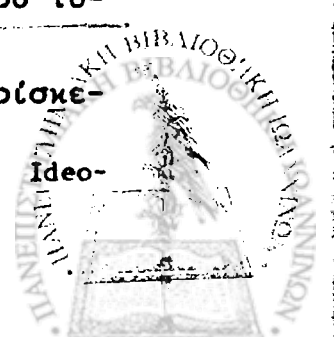
τικείμενα, καί στή "φιλοσοφία τοῦ πνεύματος", πού σάν ἀντικείμενο ἔχει τίς ἰδέες, καθώς αὐτές ἐπιστρέφουν στόν ἑαυτό τους καί τελικά στό θεό¹.

Ἀκόμα, ἐκτός ἀπό τήν καντιανή "Ἀντιθετική τοῦ καθαροῦ λόγου" σημαντικό ρόλο στή διαμόρφωση τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου τοῦ Hegel ἔπαιξαν τὰ παράδοξα τοῦ ἀπείρου, πού ἀπασχόλησαν ἀπό τήν ἐποχή κιόλας τοῦ Ζήνωνα τῆ φιλοσοφική καί μαθηματική σκέψη. Στή νέα ἐποχή παρουσιάστηκαν αὐτά στή συνάφεια τῆς θεμελίωσης τῶν μαθηματικῶν τοῦ ἀπείρου, καί ἰδιαίτερα στόν Leibniz, πού γιά πρώτη φορά παρουσίασε μέ μεθοδική σαφήνεια τίς προϋποθέσεις τῶν ἀπειροστικῶν μαθηματικῶν. Ὅσο τό ἀπειροστικὸ λαμβανόταν ἀποκλειστικά στό νόημα τοῦ ἀριθμησίου ἀπείρου, κάθε προσπάθεια μιᾶς ἐλεύθερης ἀπό ἀντιφάσεις θεωρίας τοῦ συνεχοῦς ναυαγοῦσε ἀναπόφευκτα. Καί ὅτι ἡ εἰσαγωγή τοῦ ὑπεραριθμησίου ἀπείρου τοῦ Cantor δέν ἦταν ἀρκετή γιά νά θεμελιώσει μιᾶ θεωρία τοῦ συνεχοῦς ἀπαλλαγμένη ἀπό ἀντιφάσεις, τό δείχνουν οἱ ἀντινομίες τῆς θεωρίας τῶν συνόλων. Κάτω ἀπό τίς προϋποθέσεις τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ Hegel εἶχε δίκιο νά κάνει τήν προϋπόθεση πῶς συνεχῆς μεταβολή, συνεχῆς γίγνεσθαι δέν μποροῦν νά ἐκφράζονται μέ τὰ μέσα τῆς ἐννοιακῆς σκέψης χωρίς ἀντιφάσεις. Ἐβγαλε τό συμπέρασμα πῶς ἡ μεταβαλλόμενη πραγματικότητα εἶναι ἡ ἴδια γεμάτη ἀντιφάσεις καί γι'αὐτό δέν εἶναι δυνατό αὐτή νά νοεῖται, ὅταν ἡ σκέψη ὑπόκειται στήν ἀρχή τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς ἀντίφασης. Ἐπειδή, λοιπόν, μιᾶ θεωρία τοῦ γίγνεσθαι μέ τὰ μέσα τῆς παραδομένης λογικῆς, πού βασίζεται στήν ἀρχή τῆς ἀντίφασης, δέν μπορεῖ νά σταθεῖ, μάς χρειάζεται μιᾶ νέα λογική, ἐλεύθερη ἀπό τήν ἀντίφαση.

Ἀλλά δέν καθόρισε ποιά θά εἶναι ἡ σχέση αὐτῆς τῆς νέας λογικῆς πρὸς τήν τυπική λογική τῆς παράδοσης, ἀν αὐτή θά ἀποτελεῖ λ.χ. γενίκευση τῆς παραδοσιακῆς λογικῆς. Ἀλλά ὁ Hegel φαίνεται πῶς δέν σκεφτόταν νά δώσει μιᾶ γενικευμένη λογική (μ' ἓνα νόημα λ.χ. ἀνάλογο μ' ἐκεῖνο πού οἱ μὴ εὐκλείδειες γεωμετρίες εἶναι σήμερα γενικεύσεις τῆς εὐκλείδειας γεωμετρίας), παρά φανταζόταν πῶς μπορεῖ νά θεμελιώσει μιᾶ λογική νέου τύπου.

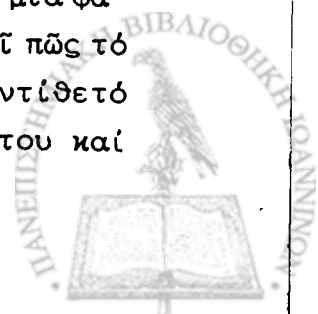
Μιᾶ ἄλλη ρίζα τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου τοῦ Hegel βρῖσκε-

1. E. Topitsch, *Marxismus und Gnosis' Social Philosophie zwischen Ideologie und Wissenschaft*, Neuwied 1966, 281-82.

ται στην ιστορική εμπειρία, πού φαίνεται να δείχνει πώς η σύγκρουση αντιθέτων θέσεων δέν βάλνει αποφασιστικά στη νίκη της μιας ή της άλλης πλευράς παρά σε μιά συχνά τρίτη θέση στην οποία η σύγκρουση αίρεται. Έτσι στον 5ο αιώνα π.Χ. η έλεατική άποψη, πώς τό γίνεσθαι καί η μεταβολή είναι φαινομενικά καί η πραγματικότητα είναι άμετάβλητη, καί η άποψη του Ήρακλείτου πώς η πραγματικότητα κινείται συνεχώς καί η ήσυχία είναι φαινομενική, αντιπαρατάσσονται αντιθετικά. Οί αντίμαχες αυτές θέσεις δέν οδηγούνται στη νίκη της μιας άπ'αυτές αλλά σε συνθέσεις σάν εκείνες τών φυσικοφιλοσοφικών συλλήψεων του Έμπεδοκλή, του Άναξαγόρα καί τών άτομιστών, τελικά στην ίδια τή σύνθεση του Πλάτωνα. Οί άτομικοί φιλόσοφοι λ.χ. θεωρούσαν τά άτομα αναλλοίωτα καί άμετάβλητα, άπαράλλακτα όμοιώματα του παρμενίδειου όντος· ό σύνδεσμος όμως τών άτόμων, πού προϋποτίθεται στά σύνθετα πράγματα πού αντιλαμβανόμαστε, βρίσκεται σε συνεχή κίνηση, πράγμα πού δικαιώνει τήν ήρακλείτεια θέση. Ό Hegel περιέγραψε τέτοιες πορείες μέ τό διαλεκτικό σχήμα [θέση - αντίθεση - σύνθεση], όπου η σύνθεση αίρει τις θέσεις καί μαζί διατηρεί τις θετικές τους στιγμές. Άν όμως θά είχε νομίσει πώς αυτό τό σχήμα μπορούμε να τό κερδίσουμε μέσα από γενικεύσεις της ιστορικής ανάπτυξης, θά προσέκρουε γρήγορα σε περιπτώσεις στις όποιες τό σχήμα δέν είναι εφαρμόσιμο. Στην πραγματικότητα ό Hegel δέν δεχόταν πώς ό νόμος ανάπτυξης της ιστορίας κερδήθηκε μέσα από εμπειρική γενίκευση, γιατί αυτός δεχόταν, καθώς θά φανεί από τήν παραπέρα συζήτησή μας, πώς οι διαλεκτικές σχέσεις είναι σχέσεις της έννοιας γενικά καί θεωρούσε στην ιστορική πορεία μιά ανάπτυξη της διαλεκτικής νομοτέλειας στό χρόνο. Αυτό όμως δέν σημαίνει πώς τις πεποιθήσεις του συστηματικής μορφής δέν τις έπηρέασαν ιστορικές παρατηρήσεις.

Είναι μάλιστα φανερό πώς ό Hegel είχε αναπτυγμένη μιά ιστορική συνείδηση πού τόν οδήγησε στη μεγαλύτερη ίσως καινοτομία από τήν έποχή του Ήρακλείτου, στη σύλληψη δηλαδή μιας διαλεκτικής συνδεδεμένης μέ τήν ιδέα αναγκαιότητας της κίνησης. Η διαλεκτική δέν περιγράφει άπλά τό πέρασμα από μιά φάση ανάπτυξης τών πραγμάτων σε μιά άλλη αλλά καί έξηγεϊ πώς τό πέρασμα αυτό είναι αναγκαίο: Τό να περνάει κάτι στό αντίθετό του είναι φυσική συνέπεια του πεπερασμένου χαρακτήρα του καί

συνακόλουθα της ανεπάρκειάς του, της σύμφυτης άρνησης και της αντιφατικότητάς του. Έτσι η αναγκαιότητα της κίνησης των πραγμάτων καθιερώνει τη διαλεκτική σαν επιστημονική εφαρμογή της κανονικότητας που συναντούμε στη φύση της σκέψης. Γιατί η σκέψη στην πραγματικότητα δεν είναι κάτι ξένο από τα πράγματα, όπως συνήθως φανταζόμαστε: "Αυτό που είναι λογικό είναι και πραγματικό και αυτό που είναι πραγματικό είναι λογικό".

Υπάρχει όμως και άλλος, ιδιαίτερα σημαντικός, τρόπος ε-ξήγησης. Ο Georg Lukács¹ δεν αναζητάει την ουσιαστική άρχη της έγγελιανής ~~διαλεκτικής σε οποιοδήποτε εξαρτήσεως του Hegel~~ από άλλους εισηγητές διαλεκτικής σκέψης παρά στην αντί-παράθεση του νεαρού Hegel προς την αστική κοινωνία. Κατά την πεποίθηση του Lukács ο Hegel διερωτάται κατά την εποχή της φραγκφούρτης για την αντιπαράθεση του καθενός ανθρώπου προς την αστική κοινωνία, πώς τα ήθικα και ανθρωπιστικά αίτήματα της ανάπτυξης της προσωπικότητας βάλουν σ' αντίθεση με τη δομή και τη νομοτέλεια της αστικής κοινωνίας και πώς θα μπορούσαν αυτά να έναρμονιστούν, να συμφιλιωθούν μ' αυτήν. Σ' αυτή τη φάση της ανάπτυξης της σκέψης του Hegel βρίσκεται για πρώτη φορά η έκφραση *aufheben*². Σύμφωνα με την υπόθεση του Lukács, η έναρμόνιση που ζητάει ο Hegel νοείται ακόμα έ-δω ύποκειμενικά. Άλλ' αν η έννοια "ζωή", που τά χρόνια έκει-να βρισκόταν στο κέντρο των συστηματικών συναφειών σκέψης του Hegel, συλλαμβάνεται μυστικιστικά και στη θρησκεία βρίσκεται τό ύψιστο πλήρωμα της "ζωής", αναπτύσσεται έτσι από τίς έδω αναπτυγμένες δομές σκέψης ή μεταγενέστερη ιδέα της διαλεκτι-κής με τό αντικειμενικό νόημα.

Ο Lukács δίνει έμφαση στον αστικό χαρακτήρα της σκέψης του Hegel. Οι κοινωνικές συνθήκες του καιρού του, ή έντύπωση που του έκανε ή γαλλική επανάσταση και ή μελέτη άγγλικών, ι-διαίτερα, πολιτικο-οικονομικών θεωριών της κοινωνίας τον έ-καναν να θέσει τό πρόβλημα της άτομικότητας μέσα στα πλαίσια

1. Der junge Hegel. Über die Beziehungen von Dialektik und Ökonomie, Zü-riich/Wien 1948, 131 κ.έ.

2. Στην περιγραφή της τριαδικής διαλεκτικής πορείας ο όρος *aufheben* χρη-σιμοποιείται με τό νόημα της άρσης των αντιθέτων σε μία σύνθεση και μαζί της διατήρησης των "θετικών" τους στοιχείων.

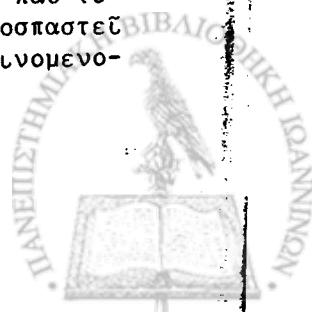
της αναπτυγμένης αστικής βιομηχανικής κοινωνίας, στην οποία συλλαμβάνεται, μέσα από την έννοια της εργασίας, η ιδέα της ελευθερίας στην πραγματικότητα της σάν ανεξαρτησία από φυσικά δεδομένα¹. Ο κίνδυνος νά χάσει κανείς την ατομικότητά του μέσα σ'αυτή την κοινωνία εργασίας αντιμετωπίζεται με τό αντίδοτο: όργάνωση τών ατόμων σάν όλότητα, στή μορφή του κράτους, πού έχει έδω τό νόημα ενός "ήθικοϋ σύμπαντος" (sittliches Universum), φορέα της ήθικότητας και μιās ανώτερης σύνθεσης τών αντιθέτων από νομιμότητα και ήθικότητα, οίκογένεια και αστική κοινωνία. Έτσι η διαλεκτική μέθοδος βρίσκει μιιά έξήγηση σάν όργανο γνώσης και παράστασης της ιδέας της ελευθερίας².

Από μιιά εύρύτερη σκοπιά, η αναζήτηση μιās κατάλληλης μεθόδου για τίς γενικές τάσεις της ιστορικής συνείδησης του Hegel ήταν γι'αυτόν φανερά έπιταχτική. Η γερμανική αστική φιλοσοφία φαινόταν νά βρίσκει στίς αρχές του 19ου αιώνα, με τό σύστημα του Hegel, ένα ύψιστο σημείο ανάπτυξης, τό κορύφωμα και τό "πλήρωμά" της. Είναι η θέση της έγγελιανής φιλοσοφίας μέσα στην ιστορία της γερμανικής αλλά και της παγκόσμιας φιλοσοφίας, όπως τή φανταζόταν ο ίδιος ο Hegel. Η φιλοσοφία, έτσι θεωρημένη, έχει παρελθόν αλλά δέν έχει μέλλον, γιατί η έγγελιανή φιλοσοφία αποτελεί τό κορύφωμα, τό κλείσιμο και τό πλήρωμα της ιστορίας της φιλοσοφίας. Η φιλοσοφική σκέψη της ανθρωπότητας έρμηνευόταν έτσι μέσα από μιιά διαλεκτική θεωρία ανάπτυξης: η γνώση της ποιοτικής ποικιλίας τών μεταβλητών σχέσεων της ιστορίας, η σύλληψη τών σύμφυτων αντιφάσεων της ιστορικής πορείας, οι όποτες αποτελούν και την πηγή της ανάπτυξης, αυτό είναι πού κάνει τή θεώρηση αυτή διαλεκτική.

Έπειδή, λοιπόν, η φιλοσοφία του Hegel "κλείνει" την ί-

1. Πβ. J. Habermas, Arbeit und Interaktion: Natur und Geschichte, Festchr. K. Löwith, Stuttgart 1967, 132 κ.έ.

2. Χωρίς νά αναφέρεται στην έρευνα του Lukács, ο H.K. Kohlenberger, Dialektik: Historisches Wörterbuch der Philosophie, έκδ. J. Ritter, Basel/Stuttgart 1972, 2, 189 φαίνεται νά συμφωνεί με τό πνεύμα της, αν και τονίζει πως η διαλεκτική του Hegel, έτσι ιδωμένη, δέν μπορεί νά αποσπαστεί από τό θεωρητικό υπόβαθρο, όπως αυτός τό έχει αναπτύξει στή "Φαινομενολογία του Πνεύματος" και στή "Λογική".

στορία της φιλοσοφίας, ή μέθοδος της δέν μπορεί νά εἶναι μέθοδος της θεωρητικής φιλοσοφίας παρά ή ἴδια ή θεωρητική φιλοσοφία. Ἡ μέθοδος αὐτή πρέπει γι' αὐτό τό λόγο νά ξεχωρίζει δόλοτελα ἀπό τήν παραδοσιακή ἀναλυτική καί συνθετική μέθοδο, τήν κίνηση δηλαδή ἀπό τό μερικό στό γενικό καί ἀπό τό γενικό στό μερικό. Ἐάν ή φιλοσοφική μέθοδος εἶναι ή "μέθοδος της ἀλήθειας"¹, αὐτή δέν θά ἦταν δυνατό νά συλλαμβάνεται παρά μετά τό "κλείσιμο" της φιλοσοφίας σάν "συστήματος της δόλότητας"². Ἡ "ἀπόλυτη μέθοδος" τοῦ Hegel, μ' ἄλλα λόγια, δέν καθορίζει τούς βηματισμούς της σκέψης πού ὀδηγοῦν στή δόμηση τοῦ συστήματος, παρά εἶναι ἔκφραση της ἐρμηνείας πού δίνεται στό συμπαγές σύνολο τοῦ δομημένου πιά συστήματος. Ἡ ἀλήθεια ἐδῶ θεωρεῖται δλοκληρωτική, τελειωμένη, κλειστή καί ή φιλοσοφία, πού ἀρχή της ἔχει τήν δόλότητα, τήν καθαυτό "συγκεκριμένη δόλότητα"³, παριστάνεται σά κύκλος, ή καλύτερα σάν "κύκλος ἀπό κύκλους"⁴.

Τό ζήτημα, λοιπόν, κατανόησης της διαλεκτικής τοῦ Hegel δέν εἶναι κάτι πού ἔρχεται ἀπέξω παρά συνυφαίνεται μέ τή δομή της ἴδιας του της φιλοσοφίας. Διαλεκτική ἐδῶ δέν σημαίνει κάτι πού ἔχει σχέση μέ μιά τυπική μέθοδο παρά δηλώνει τή λειτουργία καί τή δομή τοῦ ἴδιου τοῦ φιλοσοφεῖν. Γιά νά τήν κατανοήσουμε, εἶναι ἀνάγκη νά τή δοῦμε ἀπό μέσα.

3. ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Hegel κινεῖται βασικά ἀπό τή μεταφυσική ὁρμή γιά τό ἀπόλυτο, πού ἀποτελεῖ τό περιεχόμενο της "ἐπιστήμης". Καθώς τό ἀπόλυτο, σάν οὐσία μαζί καί ὑποκείμενο (της μορφῆς "ἐγώ"), κινεῖται ἀπό μόνο του, ή διαλεκτική δέν εἶναι παρά ή μορφή της αὐτοανάπτυξης της ἴδιας της "ἐπιστήμης". Αὐτή δηλαδή ή αὐτοανάπτυξη μπορεί στίς κύριες στιγμές της νά θεωρηθεῖ διαλεκτικά. Οἱ στιγμές της αὐτοδύναμης αὐτῆς ἀνάπτυξης εἶναι: λόγος, φύση καί πνεῦμα. Ἀντίστοιχα, κύρια μέρη

1. Wissenschaft der Logik II : Werke 5, 350.
2. Wissenschaft der Logik II : Werke 5, 348.
3. Wissenschaft der Logik II : Werke 5, 352.
4. Wissenschaft der Logik II : Werke 5, 351.

της "έπιστήμης" στο σύστημα του Hegel είναι: λογική, φιλοσοφία της φύσης και φιλοσοφία του πνεύματος.

Ἡ λογική σάν "τό βασίλειο της καθαρής σκέψης" έχει σκοπό νά αναγάγει τό απόλυτο, μέ τή διαλεκτική του ανάπτυξη, στήν έννοια. Στή φυσική φιλοσοφία παριστάνεται ἡ φύση, σάν σύνολο ἀπό ὅλα τά ἀντικείμενα της ἐμπειρίας (της γνώσης), μέ τό νόημα μιᾶς "έξωτερίκευσης" τοῦ πνεύματος. Καί στή "φαινομενολογία" ἡ γνώση εἶναι ἀπό τή μιᾶ μεριά ἀντικειμενική, ὅπου ἡ στιγμή της ἀντικειμενικότητας ἐξηγεῖται σάν "έξωτερίκευση" τοῦ πνεύματος, καί ἀπό τήν ἄλλη γίνεται ἀπόλυτη γνώση καθῶς αὐτή συλλαμβάνει τό ἀντικείμενο καί τό ἐμπειρικό ὑποκείμενο σά στιγμές τοῦ ἀπόλυτου πνεύματος καί μαζί ξεπερνάει κριτικά τήν ἄλλοτρίωση τοῦ ἐγώ σέ ἀντικείμενο. Ἔτσι, ἐνῶ ἡ φύση παριστάνεται σάν "έξωτερίκευση" τοῦ πνεύματος, τό πνεῦμα παριστάνεται σάν τό κοινό τοῦ λογικοῦ (τῶν κατηγοριῶν) καί της φύσης. Λόγος, φύση, πνεῦμα ἀποτελοῦν στιγμές της συστηματικῆς συνάφειας της "έπιστήμης" καί ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ διαλεκτική δομή τοῦ συστήματος σάν ὁλότητα ἀπό διαλεκτικές σχέσεις λογικῆς, φιλοσοφίας της φύσης καί φιλοσοφίας τοῦ πνεύματος. Μ'αὐτό τό καθολικό νόημα πού βγαίνει μέσα ἀπό τήν ὀργάνωση τοῦ ἴδιου τοῦ συστήματός του, ὁ Hegel λέει γιά τή διαλεκτική:

"Ἐχει ὕψιστη σημασία νά συλλάβουμε καί νά ἀντιληφθοῦμε σωστά τή φύση της διαλεκτικῆς. Τό διαλεκτικό εἶναι γενικά ἡ ἀρχή κάθε κίνησης, κάθε ζωῆς καί κάθε πραγμάτωσης μέσα στήν πραγματικότητα. Ἡ διαλεκτική ἀποτελεῖ ἐπίσης τήν ψυχῆ κάθε ἀληθινά ἐπιστημονικῆς γνώσης¹.

Ἡ διαλεκτική ἀποτελεῖ τήν κινητική ψυχῆ της ἀνάπτυξης καί εἶναι ἡ ἀρχή μέ τήν ὁποία μόνο μπαίνει μέσα στό περιεχόμενο της ἐπιστήμης ἕμμονη συνάφεια καί ἀναγκασιότῆτα, ἔτσι ὅπως κεῖται μέσα σ'αὐτό γενικά ἡ ἀληθινή, ὄχι ἐξωτερική, ἔξαρση πάνω ἀπό τό πεπερασμένο².

Ἡ ἀλήθεια, βέβαια, κατασκευάζεται ἔτσι ἀπό τόν Hegel ὥστε ἡ διαλεκτική νά καθιερώνει τό κύρος της μέσα ἀπό τή δομή τοῦ ἴδιου του τοῦ συστήματος. Ἄν καί ἕνα κυκλικό σύστημα δέν εἶναι ἀνάγκη νά προϋποθέτει μιᾶ ἀρχή ἢ ἀρχές (ὅπως παρατηροῦμε στήν ἱστορία της φιλοσοφίας, ὅπου τά συστήματα ξεχωρί-

1. System der Philosophie I : Werke 8, 190.

2. Enzyklopädie : Werke 6, 35.

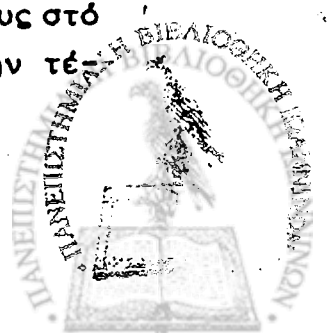

ζουν βασικά, ή εξαρτώνται και συγγενεύουν μεταξύ τους ανάλογα με τό ξεκίνημά τους από μία άρχή, θεός ή όν σαν απόλυτη άρχή, ψυχή ή πνεύμα, ύλη ή κόσμος), ώστόσο ό Hegel θέτει σαν άρχή τό απόλυτο πνεύμα ή θεό με τήν αυτόνομη βεβαίωση πώς σ' αυτό ή ουσία συνεπάγεται τήν ύπαρξη. Τό νά πει κανείς πώς τό όν δέν ύπάρχει είναι παράλογο. Έτσι τό πνεύμα δέν νοείται παρά σαν απόλυτη ιδέα, αύθυπόστατη και ανεξάρτητη από τό νά τή σκέφτεται οποιοδήποτε ύποκείμενο. Τί μπορούμε όμως νά σκεφτούμε ή νά πούμε για τήν απόλυτη αυτή ιδέα; Για τό απόλυτο όν δέν μπορούμε βέβαια νά πούμε τίποτε απολύτως, γιατί αυτό είναι μία καθαρή άπροσδιοριστία, είναι ό πιο κενός προσδιορισμός πού μπορεί νά ύπάρξει, είναι τό "άναληθέστατο". Γι' αυτό πρέπει νά ξεπεραστεί: άρση τής άρχής, δηλαδή τής κατηγορίας του όντος. Η ιδέα γίνεται κάτι καθορισμένο καθώς "έξωτερικεύεται" στη φύση. Έξωτερικευμένο τό πνεύμα, αναπτύσσεται έπίσης σά φύση και ή ανάπτυξη τής φύσης οδηγεί στη διαμόρφωση ανθρώπινων όντων πού αναπτύσσουν σκέψη κι έτσι ή απόλυτη ιδέα οδηγείται μέσα από τή φύση στην ανθρώπινη σκέψη και αυτοσυνείδηση, πρώτα με τή μορφή του ύποκειμενικού πνεύματος και ακόμα με τή μορφή πού τό πνεύμα ένσαρκώνεται μέσα σέ θεσμούς, όπως είναι ή οίκογένεια, ή κοινωνία και τό κράτος, ή πραγματώνεται με τή δημιουργία ήθικης, δικαιοσύνης, πολιτισμού, θρησκείας, έπιστήμης, φιλοσοφίας. Έτσι ή δημιουργία αντικειμενικού πνεύματος μάς ύψώνει πρós τό απόλυτο, πού κατακερματίστηκε μέσα στη φύση, πρós τήν αυτοσυνείδηση τής απόλυτης ιδέας, και ό κύκλος ολοκληρώνεται.

Είναι φανερό πώς με μία τέτοια κατασκευή καθετί τό πραγματικό όφείλεται στό πνεύμα, στην ιδέα. Τό πνεύμα έχει τή βεβαιότητα πώς θά ξαναβρεί τόν έαυτό του μέσα στόν κόσμο, ότι ό κόσμος πρέπει νά έναρμονιστεί μ' αυτό και συνακόλουθα ή λογική πού πρέπει νά αναζητήσει μέσα στόν κόσμο δέν είναι παρά ή δική του λογική¹.

Ό Hegel είχε ό ίδιος συνείδηση τής διαλεκτικής δομής του έργου του. Έκείνο πού αυτός ήθελε βασικά νά πει είναι ότι σκέψη και φύση βρίσκουν σαν αντίθετα τήν ένότητά τους στό πνεύμα και στην κοινωνία, στά ήθη και στη θρησκεία, στην τέ-

1. Βλ. Enzyklopädie C : Werke 6, 252.

χνη και στή φιλοσοφία. Αυτή μάλιστα ή τελευταία και ιδιαίτερα ή φιλοσοφία του ίδιου του Hegel είναι, όπως αυτός πίστευε, ή ύψιστη πραγμάτωση και αυτοσυνειδησία του πνεύματος.

4) ΕΙΝΑΙ - ΜΗ-ΕΙΝΑΙ - ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ

Μιά ξεχωριστή σημασία μέσα στο σύστημα του Hegel έχει ή διαλεκτική του είναι, του μή-είναι και του γίγνεσθαι, που αποτελεί την άφετηρία της "έπιστήμης της λογικής". Και αξίζει μια ξεχωριστή εξέταση, όχι μόνο γιατί αυτή προβλήθηκε πολύ από τον ίδιο το φιλόσοφο παρά και γιατί πήρε μια ξεχωριστή θέση στη μεταγενέστερη διαλεκτική φιλοσοφία.

Αν και ή μορφή του συστήματός του είναι κυκλική, ωστόσο ή concrete δέν έχει ο Hegel καμιά άμφιβολία πως τό "είναι" αποτελεί την άληθινή αρχή της Λογικής. Μ'αυτή την αρχή (Anfang) είναι δυνατές δύο προσπάθειες για παραέρα πορεία, μια μέ τό "έγώ" σαν αρχή και μια μέ την ίδια την έννοια "αρχή". Η πρώτη δέν οδηγεί σε ιανένα σκοπό, γιατί "έγώ" σημαίνει κάτι συγκεκριμένο που πρέπει πρώτα να υποστεί μια άφαίρεση πριν τό έγώ αυτό παραστήσει μια γενική αρχή (Prinzip). Έτσι τό σημείο άφετηρίας παρουσιάζεται μέ την προσπάθεια αυτή σαν κάτι αυθαίρετο¹. Μέ τή δεύτερη προσπάθεια, να ξεκινήσουμε δηλαδή από την ίδια την έννοια "αρχή" (Anfang)², μας γίνεται φανερό πως δέν πρόκειται έδω για μια κατηγορία, παρά για μια σκέψη πάνω σ'αυτή την έννοια. Ακριβέστερα, "αρχή" είναι μια έννοια που απαιτεί και επιδέχεται άνάλυση - δέν είναι μια αυτονόητη και άπλή έννοια. Τό "αρχή" παριστάνει ένα τρόπο του γίγνεσθαι, αν ή λέξη αυτή λέει πως σε μια όρισμένη στιγμή κάτι δέν είναι ακόμα, που ωστόσο υπάρχει στην άμεσα επόμενη στιγμή:

Η αρχή δέν είναι τό καθαρό μηδέν παρά ένα μηδέν από τό οποιο πρέπει να προκύψει κάτι³.

Η "αρχή" δηλαδή περιλαμβάνει μέσα της τό "γίγνεσθαι" όσο και τις έννοιες "είναι" και "μή - είναι".

1. Wissenschaft der Logik I : Werke 4, 81.

2. Wissenschaft der Logik I : Werke 4, 77 κ. έ.

3. Wissenschaft der Logik I : Werke 4, 78 .

Τί είναι τό "είναι", αποτελεί ένα αδύνατο έρώτημα. Δέν μπορεί νά δοθεῖ ένας όρισμός τοῦ "είναι". Ἡ ἐξήγηση τοῦ Hegel¹ πῶς "τό εἶναι (Sein) εἶναι τό ἀπροσδιόριστο ἄμεσο" (das Sein ist das unbestimmte Unmittelbare), δηλαδή εἶναι ἐλεύθερο ἀπό τόν προσδιορισμό ἀπέναντι στήν οὐσία, δέν αποτελεί όρισμό παρά μιά προσπάθεια νά γίνει διάκριση ἀνάμεσα στό εἶναι καί σ'όλες τίς προσδιορισμένες ἐννοιες πού περιλαμβάνουν σχέσεις: Τό εἶναι ἀποτελεῖ κάτι τό ἀπροσδιόριστο, ἄμεσο, χωρίς ποιότητες καί ἀνεπίδεκτο κριτικῆς σκέψης. Τό "εἶναι" εἶναι κάτι τό τέλεια "κενό", εἶναι ἐπομένως ἡ κενή σκέψη, ἡ ἀδύνατη σκέψη, γιατί κάθε σκέψη εἶναι σκέψη κάθε πράγματος². Ἀλλά σέ κάθε ἐκφραση ἀντιστοιχεῖ μιά πράξη παράστασης ἢ σκέψης. Ἐτσι στήν ἐκφραση "εἶναι" θά ἦταν ἀνάγκη νά ἀντιστοιχεῖ μιά κενή παράσταση. Πραγματικά, κατά τόν Hegel, μιά ἐκφραση πού δέν ἔχει τίποτε σάν περιεχόμενο σημαίνει τίποτε:

Τό εἶναι... εἶναι στήν πράξη μή - εἶναι...³

Τό πέρασμα αὐτό εἶναι φανερά προβληματικό καί ἡ ἐξήγηση πού δίνει ὁ Hegel, πῶς "τό νά μή θεωρεῖ ἢ νά μή σκέφτεται κανείς τίποτε ἔχει μιά σημασία"⁴, εἶναι ἀδικαιολόγητη. Οἱ δύο ἐκφράσεις "εἶναι" καί "μή - εἶναι" εἶναι ἀψηρημένα ταυτόσημες καί "ἀφρονται" διατηρούμενες σέ μιά τρίτη θέση, τή σύνθεση:

Τό καθαρό εἶναι καί τό καθαρό μή - εἶναι εἶναι τό ἴδιο. Αὐτό πού εἶναι ἡ ἀλήθεια, δέν εἶναι οὔτε τό εἶναι οὔτε τό μή - εἶναι παρά ὅτι τό εἶναι ἔχει περάσει στό μηδέν καί τό μηδέν στό εἶναι⁵.

Τό ἓνα καί τό ἄλλο ὁ Hegel τά φαντάζεται σέ ἀξεδιάλυτο σύνδεσμο καί βλέπει τό ἓνα νά "χάνεται" μέσα στό ἄλλο. Πρόκειται

1. Wissenschaft der Logik I : Werke 4, 87.

2. θυμόμαστε τήν πρόταση τοῦ Παρμενίδη γιά τήν ταυτότητα "εἶναι" καί "νοεῖν" (Dieles - Kranz, 28 B 6 καί B 8, 34) ἢ ἀκόμα τήν πρόταση τοῦ Husserl πῶς συνείδηση εἶναι πάντοτε συνείδηση κάποιου πράγματος. (Ideen, I §36, 80 - 81)

3. Wissenschaft der Logik I : Werke 4, 88.

4. Wissenschaft der Logik I : Werke 4, 88.

5. Wissenschaft der Logik I : Werke 4, 88 - 89,

για μία έννοιακή "κίνηση". Ἡ ἐπιχειρηματολογία ὁμως τοῦ Hegel κάθε ἄλλο παρά πειστική εἶναι. Πιό εὐλογη εἶναι ἡ περίπτωση τῆς "ἀρχῆς" πού δείχνει πώς τό εἶναι καί τό μή-εἶναι εἶναι ἀξεχώριστα. Ἡ καθ'αυτό ἀρχή τῆς ἐγγελιανῆς λογικῆς εἶναι οὐσιαστικά ἡ έννοια τοῦ γίγνεσθαι. Αὐτό προκύπτει τόσο ἀπό τίς ἐκφράσεις τοῦ ἴδιου τοῦ φιλόσοφου, πού τονίζει πώς ἐφόσον τό εἶναι καί τό μή-εἶναι θεωροῦνται χωριστά, αὐτά δέν εἶναι παρά ἀπλά νοητικά πλάσματα, καθαρές ἀφαιρέσεις, ὅσο καί ἀπό τά χωρία ἐκεῖνα ὅπου ὁ Hegel παρατηρεῖ πώς τό εἶναι καί τό μήδέν δέν ὑφίστανται γιά τόν ἑαυτό τους παρά μόνο στό γίγνεσθαι¹.

Ὅπως κι' ἂν εἶναι, παρουσιάζεται ἐδῶ χαρακτηριστικά ἡ διαλεκτική πορεία νά ἀναπτύσσεται σέ τρεῖς στιγμές:

Θ έ σ η. Τό ὄν ὑπάρχει καί ἐπειδή αὐτό εἶναι ἀπροσδιόριστο, δέν εἶναι δηλαδή αὐτό ἢ ἐκεῖνο παρά τίποτε, ἰσοδυναμεῖ πρὸς τό μηδέν καί ἔτσι ἡ κατάφαση ὁδηγεῖ στήν ἀρνηση ἢ ἀντίθεση:

ἀ ν τ ί θ ε σ η ἢ ἀ ρ ν η σ η. Τό ὄν δέν ὑπάρχει. Ἡ ἀρνηση αὐτή ἀναιρεῖται στή σύνθεση:

σ ὄ ν θ ε σ η ἢ ἀ ρ ν η σ η τ ῆ ς ἀ ρ ν η σ η ς. Τό ὄν καί τό μηδέν ὑπάρχουν στό γίγνεσθαι.

Ἡ ἄρση τῶν ἀντιθέτων καί μαζί ἡ διατήρησή τους ἐκφράζεται κι' ἐδῶ μέ τόν τεχνικό ὄρο aufheben, πού σημαίνει ἄρση καί διατήρηση μαζί τῶν ἀντιθέτων σέ μία ἀνώτερη συνθετική στιγμή.

Ὁ λόγος λειτουργεῖ ἐδῶ μ' ἕνα τρόπο πού νά ἐπαληθεύεται καί νά δικαιολογεῖται ἀπό ἑαυτό του, σέ μία πορεία διαλεκτική πού κατασκευάζεται νοητικά μέ καθαρή ἀφαίρεση: Μιά σκέψη (θέση) προκαλεῖ τήν ἀντίθεσή της καί ὁ ἀγώνας αὐτῶν τῶν δύο ἀνταγωνιστικῶν σκέψεων ὁδηγεῖ στήν ἐξισορρόπησή τους, τήν ἐξουδετέρωση καί τή σύνθεσή τους. Ἡ συγχώνευση τῶν δύο ἀνταγωνιστικῶν σκέψεων ἀποτελεῖ μία νέα σκέψη πού αἶρει καί μαζί διατηρεῖ τά ἀνταγωνιστικά στοιχεῖα (σύνθεση). Αὐτή ἡ νέα σκέψη ἀναπτύσσεται πάλι σέ ἀντιμαχόμενες σκέψεις, πού ὁδηγοῦνται πάλι σέ μία νέα σύνθεση κ.ο.κ. Ἀπ' αὐτή τήν πορεία προκύπτει μία ὁμάδα σκέψεων πού προκαλεῖ τήν ἀντίθετη ὁμάδα σκέψεων· οἱ δύο ἀντίπαλες ὁμάδες ὁδηγοῦνται στή σύνθεσή τους, δηλαδή σέ μία νέα ὁμάδα. Ἀπό τή διαλεκτική πορεία τῶν κα-

1. Wissenschaft der Logik I : Werke 4, 99, 103. Βλ. καί Röd, Dialektische Philosophie, I 190-92.

τηγοριών γενιέται ή ομάδα, από τή διαλεκτική πορεία τών ομάδων γεννιέται ή σειρά και από τή διαλεκτική πορεία ανάπτυξης τών σειρών συγκροτείται τό σύστημα. 'Ο Μαρξ λέγει χαρακτηριστικά γι' αυτή τήν άφηρημένη νοητική κατασκευή του Hegel¹:

Τί είναι αυτή ή απόλυτη μέθοδος; 'Η άφαίρεση τής κίνησης. Τί είναι ή άφαίρεση τής κίνησης; 'Η κίνηση σε άφηρημένη κατάσταση. Τί είναι ή κίνηση σε άφηρημένη κατάσταση; 'Ο καθαρά λογικός τύπος τής κίνησης ή ή κίνηση του καθαρού λόγου. Σε τί συνίσταται ή κίνηση του καθαρού λόγου; Στο να τίθεται, να αντιτίθεται από μόνη της και τελικά να συντίθεται, να διατυπώνεται σά θέση, αντίθεση, σύνθεση ή τελικά να τίθεται, να άρνεϊται τόν έαυτό της, να άρνεϊται τήν άρνησή της.

Πώς γίνεται να τίθεται ο λόγος για να παρουσιάζεται σαν όρισμένη κατηγορία; Αυτό είναι υπόθεση του ίδιου του λόγου και τών άπολογητών του.

'Αλλά μιά και κατάφερε (ο λόγος) να τοποθετηθεί σαν θέση, αυτή ή θέση κατακερματίζεται καθώς αντιτίθεται στον έαυτό της, σε δύο αντιφατικές σκέψεις, σε θετικό και άρνητικό, σε ναί και όχι. 'Ο άγώνας αυτών τών δύο αντιθέτων στοιχείων πού περικλείονται μέσα στην αντίθεση, σχηματίζει τή διαλεκτική πορεία. Τό ναί γίνεται όχι, τό όχι γίνεται ναί, τό ναί γίνεται ταυτόχρονα ναί και όχι, τό όχι γίνεται ταυτόχρονα όχι και ναί' μ'αυτόν τόν τρόπο τά αντίθετα έξισορροπούνται, έξουδετερώνονται, αβρονται. 'Η συγχώνευση αυτών τών δύο αντιφατικών σκέψεων σχηματίζει μιά νέα σκέψη, τή σύνθεσή τους. Αυτή ή νέα σκέψη διασπάται πάλι σε δύο αντιφατικές σκέψεις, πού μέ τή σειρά τους σχηματίζουν πάλι μιά νέα σύνθεση. 'Απ'αυτή τήν παραγωγική εργασία αναπτύσσεται μιά ομάδα από σκέψεις. Αυτή ή ομάδα σκέψεων άκολουθεϊ τήν ίδια διαλεκτική κίνηση όπως μιά άπλή κατηγορία και έχει για αντίθεση μιά αντίθετη ομάδα. 'Απ'αυτές τίς δύο ομάδες σκέψεων προκύπτει μιά καινούργια ομάδα σκέψεων, ή σύνθεσή τους.

Όπως άκριβώς από τή διαλεκτική κίνηση τών άπλών κατηγοριών γεννιέται ή ομάδα, έτσι και από τή διαλεκτική κίνηση τών ομάδων παράγεται ή σειρά, και από τή διαλεκτική κίνηση τών σειρών προκύπτει τό όλο σύστημα².

Τό διαλεκτικό αυτό κατασκευαστικό παιγνίδι τών θέσεων, αντίθέσεων και συνθέσεων δέν είναι μόνο χαρακτηριστικό του πνεύματός μας παρά και τής φύσης πού δέν σκέφτεται. Και ή διαλεκτική τής σκέψης αντικαθρεφτίζει τή διαλεκτική τής συγκεκριμένης πραγματικότητας. Είναι βασικά ή αντίφαση, σαν καταλύτης στην πορεία ανάπτυξης τής

1. Εϊδικά, ο Μαρξ αναφέρεται, μέ τό κείμενο πού άκολουθεϊ, στην "άπόλυτη μέθοδο" του Hegel, όπως αυτή παρουσιάζεται στη "Λογική", σαν γενική δηλαδή, άπεριόριστη δύναμη πού δέν μπορεί να τής αντίσταθεϊ κανένα αντικείμενο, "ή ύψιστη δύναμη, ή μάλλον ή μοναδική και άπόλυτη δύναμη του λόγου".

2. Das Elend der Philosophie : Werke 4, 128 - 29.

σκέψης, πού αποτελεί καθρέφτισμα της αντίφασης της αντικειμενικής πραγματικότητας. Η αντίφαση, δηλαδή, πού λειτουργεί για τη "συγκεκριμένη" σκέψη σάν διεγερτικό, πού ενεργεί σάν καταλύτης για την πορεία της σκέψης προς το "συγκεκριμένο" πράγμα, για την άνα γνώρισή του, αυτή χαρακτηρίζει και τη φύση, δηλαδή την "έξωτερικευμένη" ιδέα, αποτελώντας τη ρίζα κάθε κίνησης, την καρδιά κάθε γίγνεσθαι.

5. ΤΟ "ΠΑΙΓΝΙΔΙ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ"

Βασικά για τον Hegel¹ ουσία σημαίνει δύναμη, "καθαυτό δύναμη" (eigentliche Kraft). Δύναμη είναι η έσωτερική πραγματικότητα του είναι όπως αυτή εμφανίζεται και μάς γίνεται συνειδητή. Όλα όσα υπάρχουν είναι δυνάμεις και τό παιχνίδι τους². Απέναντι όμως σ'αυτή τη δύναμη παρουσιάζονται οι έκδηλώσεις της σάν κάτι άλλο πού μπαίνει μέσα της έξωτερικά. Ένω, δηλαδή, η δύναμη προσδιορίζεται αποκλειστικά μέσα από τη δική της ουσία, αυτή έκδηλώνεται και η έκδήλωση της δύναμης είναι φαινόμενο πού δέν μπορούμε νά το ξεχωρίσουμε από την ίδια τη δύναμη. Η ένότητα της δύναμης είναι η ένότητα τών έκδηλώσεών της. Η δύναμη, λοιπόν, παρουσιάζεται έτσι σάν ουσία πού δέν προσδιορίζεται από τον έαυτό της, γιατί οι έκδηλώσεις της προσδιορίζονται μέσα από τις σχέσεις της προς άλλες "άπολυτρωνόμενες" δυνάμεις, μέσα από τό άλλο. Συνακόλουθα, η "πραγματική δύναμη" (wirkliche Kraft), πού "υπάρχει τελικά μόνο στην έκδήλωση, η οποία δέν είναι τίποτε άλλο παρά μια άρση του έαυτού της", νοείται σάν άμοιβαία επενέργεια τών δυνάμεων και τών ενεργειών τους³. Η δυναμική αυτή σύλληψη του Hegel προϋποθέτει την ουσία σάν ένα έσωτερικό, κρυφό "βασίλειο νόμων πού οέν βγαίνει στην επιφάνεια παρά μόνο μερικά. Πρόκειται για μια "έλλειψη" της ουσίας, πού έξηγεϊται από την παρατήρηση πού υπάρχουν άπειρα πολλά γεγονότα πού μπορούν νά ισχύουν σά φαινόμενα η έκδηλώσεις της "καθαυτό δύναμης".

Τό σχήμα αυτό είναι φανερά ιδεαλιστικό και σχεδιασμένο στο

1. Phänomenologie des Geistes, A : Werke 2, 112 κ.έ.

2. H - G. Gadamer, Die verkehrte Welt : Hegel in der Sicht der neueren Forschung, έκδ. I. Fetscher, "Wege der Forschung" LII, Darmstadt 1973, 76 κ.έ.

3. Phänomenologie des Geistes : Werke 2, 116.

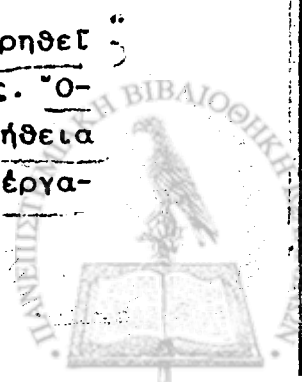

μέτρα του καντιανού σχήματος "πράγμα καθ'αυτό - φαινόμενα". Μόνο πού τό έγγελιανό παιγνίδι τών δυνάμεων καί τών έκδηλώσεών τους έχει μιá ιδιαίτερη σημασία, γιατί μπορεί νά μάς οδηγήσει σ'ένα έξηγητικό μοντέλο τής δομής καί τής λειτουργίας μιáς ολότητας (πραγματικότητα, φύση, κοινωνία, οργανισμός κλπ.). "Αν μιá ολότητα προσδιορίζεται σά δύναμη, μπορούμε τήν ολότητα αυτή νά τή θεωρούμε μέ τό νόημα μιáς προσωρινής, δοκιμαστικής άφαίρεσης. Πιό έξηγητική θά ήταν μιá διαλεκτική του δλου καί τών μερών σάν παράσταση τής λειτουργικής δομής τής όλης συνάφειας στήν όποία τά μέρη ανήκουν σάν στιγμές ή μέλη.

"Ένα τέτοιο μοντέλο έχει ιδιαίτερη σημασία, αν λάβουμε υπόψη πώς τό "παγκόσμιο πνεύμα" του Hegel έπιδέχεται σά δυναμική λογική του κόσμου δαιμονικές ένσαρκώσεις στήν ολοκληρωτική μορφή του κράτους σάν παγκόσμιας βούλησης, πού έκφράζεται στή βούληση πανίσχυρων καί αύταρχικών "μεγάλων άνδρών". "Έτσι άπολυτοποιημένο, τό κράτος αυτό θεωρείται ό εκπρόσωπος του θεου πάνω στή γή, ύποστηρίζοντας φυσικά έτσι καί ένθαρρύνοντας τή γέννηση ολοκληρωτικών ιδεολογιών κυριαρχίας.

"Ένώ ό Fichte ήταν ένάντια στήν ιδέα τής παγκόσμιας κυριαρχίας, ένάντια σέ κάθε μορφή ίμπεριαλισμού καί δεσποτισμού, ό Hegel αντίθετα παρουσιάζεται σάν ίμπεριαλιστής, υπέρμαχος τών πολέμων σάν έκφρασης δύναμης καί κατοχύρωσης τής έξουσίας. "Ο Hegel έβλεπε π.χ. τό Ναπολέοντα σάν ένσάρκωση του παγκόσμιου πνεύματος, σάν πολεμικό θεό. "Η φιλοσοφία του Hegel προσφερόταν πραγματικά σάν κατάλληλη πηγή πού μπορούσε νά τροφοδοτήσει μιá φιλοσοφία του πολέμου ή μιá "νοοτροπία του μιλιταρισμού", τή λατρεία τής δύναμης καί τής άρρενωπότητας, τήν ιδέα του "Ιστορικού Μεγαλείου", του άπόλυτου κράτους, του "Μεγάλου Άντρα", πού κατασκευάζει τήν "Ιστορία. "Ο όμοϊδεάτης του Hegel ιστορικός Luden έβλεπε τήν "Ιστορία σά συνέπεια ενός μόνου παράγοντα, τής "ζωϊκής Δύναμης". Στρέφεται ένάντια στό άστικο-άνθρωπιστικό ιδεώδες τής "αίώνιας ειρήνης" του Kant, άντιτείνοντας τά "άνδρικά" αίσθήματα καί τονίζοντας πώς μιá ζωή χωρίς πόλεμο θά είχε σά συνέπεια "τήν άποτελεσματώση καί τή σήψη του ανθρώπινου τρόπου ύπαρξης".

"Έτσι ή δημιουργία του γερμανικού Reich μπορούσε νά θεωρηθεί σάν έφαρμογή στήν πράξη τής έγγελιανής φιλοσοφίας του Κράτους. "Όπως ό Nietzsche διακήρυχνε πώς όλα είναι ψέμματα καί ή άλήθεια είναι μιáς μορφής πλάνη, άνάλογα ό Hitler υλοθετούσε τήν "έργα-

λειιακή" θεωρία της αλήθειας λέγοντας πώς "δέν υπάρχει αλήθεια", γιατί "διάρκεια" οποιασδήποτε μορφής είναι χωρίς νόημα και ο κόσμος δέν υπάρχει παρά σέ "αίώνια κίνηση". Η πράξη μόνο (άκόμα και η "έγκληματική") δίνει νόημα στή ζωή και, όπως λέγει ο Macchiavelli, τό αντίθετο της "άρειης" (virtù) δέν είναι η έγκληματικότητα παρά η άδυναμία. Κατά τόν Hitler τό έγκλημα προέρχεται από "έναν άπαρχαιωμένο κόσμο", αλλά στήν πραγματικότητα αυτό είναι "ο μέγας έλευθερωτής της ανθρωπότητας" πού "μαζί μέ τό βάρος της προσωπικής έλευθερίας αίρει και τήν εύθύνη της συνείδησης"¹.

Η αυθαίρετη άσκηση της έξουσίας από μέρους ατόμων ή ομάδων, πού μάλιστα δέν είχαν καμιά κοινωνική παρουσία και προσφορά, είχε ανάγκη μιās ιδεατής θεμελίωσης ή μιās τεχνητής κατασκευής πού θα παρουσίαζε τόν κόσμο σαν "κοινωνία" πού κυβερνάται μέ ανάλογο σύστημα, ή μάλλον ότι η επίγεια πολιτεία κυβερνάται κατά τό υπόδειγμα της "μείζονος πολιτείας" του κόσμου. Έτσι η εικόνα του θεοϋ-βασιλιά του κόσμου χρησιμεύει για να προβάλλεται σά δικαιολόγηση και θεμελίωση της θεϊκής κυριαρχίας των βασιλιάδων πάνω στή γή. Ο άπόλυτος μονάρχης του κόσμου έχει σαν "άντιπρόσωπό" του τόν επίγειο μονάρχη, είτε αυτός όνομάζεται βασιλιάς ή αυτοκράτορας, είτε δικτάτορας, είτε άπολυτοποιημένο κράτος (σαν του Hegel). Η φιλοσοφία του μάλιστα της ταυτότητας ("ό,τι είναι πραγματικό είναι λογικό") μπορούσε και μπορεί να στηρίζει κάθε είδους συντηρητική ιδεολογία. Γιατί υποστηρίχθηκε και υποστηρίζεται, πώς καθετί πού υπάρχει, πού "πραγματικά" έχει ύπόσταση, είναι λογικό, πρέπει λοιπόν να αναγνωρίζεται. Αλλά η φιλοσοφία αυτή, πού μπορεί να υποστηρίζει μιá ιδεολογία της δεξιās, μπορεί επίσης να υποστηρίζει και μιá ιδεολογία κυριαρχίας της επανάστασης: "ό,τι είναι λογικό είναι και πραγματικό" και τό λογικό ύπαγορεύει μιá προς τά έμπρός ιστορική κίνηση μέ διαρκή ανατροπή, ώστε αυτό πού υπάρχει "πραγματικά" να "ύψωθεί" σέ κάτι ριζικά λογικό, σέ μιá συνολική λογική κατάσταση, μέ τήν όποία η διαλεκτική πορεία της ιστορίας θα έφτανε σ' ένα τέρμα.

Αν όμως μιλώντας γενικά, ο τύπος της ταυτότητας του Hegel "ό,τι είναι λογικό είναι και πραγματικό και ό,τι είναι πραγματικό είναι λογικό" διατυπωθεϊ συμβολικά μέ "α-β· β-α", όπου τό α

1. Alfred von Martin, Hegel. Η φιλοσοφία του και η επανάσταση από τά δεξιά, μετ. Β. Φύλια, "Έποχές" 22(1965), 90 κ. έ.

(τό λογικό) είναι μιά σταθερά και τό β (τό πραγματικό) είναι ή μεταβλητή, στη θέση του β μπορεί νά μπαίνει και νά δικαιώνεται οτιδήποτε θέλει κανείς νά διατηρείται. Μ'άλλα λόγια, προκειται για μιά κενή φόρμουλα πού μπορεί νά γεμίζει μέ οποιοδήποτε περιεχόμενο πού θέλει κανείς νά στατικοποιήσει σέ πείσμα του πραγματικού πού μετασχηματίζεται συνεχώς.

6. ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΑΦΕΝΤΗ ΚΑΙ ΔΟΥΛΟΥ

Ένας όρισμός του τύπου "ὁ ἄνθρωπος εἶναι αὐτοσυνείδηση" σημαίνει αὐτονόητα πὼς αὐτός ἔχει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του, τῆς ἀνθρώπινης ιδιότητος καὶ ἀξιοπρέπειάς του καὶ πὼς, μέ τό νά ἔχει αὐτή τή συνείδηση, διακρίνεται οὐσιαστικά ἀπό τό ζῶο πού δέν ἔχει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του. Θά ἦταν ἀρκετό, ὡστόσο, νά ποῦμε πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπλά συνείδηση, ἐπειδὴ ἀκριβῶς δέν ὑπάρχει καμιὰ ἄλλη μορφή συνείδησης πού νά μήν εἶναι αὐτοσυνείδηση: Ὁ ἄνθρωπος εἶναι συνείδηση, παίρνει δηλαδή συνείδηση πραγμάτων καὶ, ἀνάμεσα σ'αὐτά, καί τοῦ ἑαυτοῦ του.

Στόν Hegel βασικό μοτίβο γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς αὐτοσυνείδησης τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐπιθυμία, πράγμα πού σημαίνει νά βλέπουμε ἀρχικά τήν ἀνθρώπινη πραγματικότητα στά πλαίσια μιᾶς βιολογικῆς, ζωῶδους πραγματικότητας. Ἡ ἐπιθυμία κάνει τόν ἄνθρωπο ἀνήσυχο καὶ τόν παρωθεῖ πρὸς τήν πράξη, πού ἔχει σκοπό τήν ἱκανοποίηση τῆς ἐπιθυμίας του. Αὐτό ὁμως σημαίνει "ἀρνηση", καταστροφή τῶν ἀντικειμένων ἢ τουλάχιστο μεταμόρφωση τοῦ ποθητοῦ ἀντικειμένου. Ἡ ἐπιθυμία π.χ. νά φᾶμε μιά μπανάνα σημαίνει νά κόψουμε ἀπό τή μπανανιά ἢ νά βροῦμε κομμένη μιά μπανάνα καὶ νά τήν καταστρέψουμε τρώγοντάς την.

Ἡ ἀρνητική αὐτή λειτουργία δέν εἶναι βέβαια καταστροφική. Γιατί ἡ ἀρνηση μιᾶς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας δημιουργεῖ στή θέση της μιά ἄλλη, ὑποκειμενική πραγματικότητα (λ.χ. καταναλώνοντας ἀντικείμενα πού ἱκανοποιοῦν τίς ἐπιθυμίες μας γιά φαγητό, τὰ ἀφομοιώνουμε μέ τή δική μας πραγματικότητα, πού γιά νά ὑπάρχει πρέπει νά τρέφεται). Αἱρεται λοιπόν μιά πραγματικότητα γιά χάρη μιᾶς ἄλλης. Μέ μιά συνοπτική ἔκφραση τοῦ Κοζένε, "τό ἐγώ τῆς ἐπιθυμίας εἶναι ἕνα κενό πού παίρνει ἕνα θετικό καὶ πραγματικό (real) περιεχόμενο μέσα μόνο ἀπό τήν πράξη τῆς ἀρνήσεως πού ἱκανοποιεῖ τήν ἐπιθυμία, ὅσο αὐτή καταστρέφει, μεταμορφώνει, ἀφομοιώνει" τό πο-

θητό μή-έγώ¹. Ἡ "άφομοίωση" αὐτή καί γενικά ἡ σχέση τῆς ἐπιθυμίας πρὸς ἓνα "φυσικό" μή-έγώ δείχνει πὼς καί τὸ ἐγὼ εἶναι κάτι παρόμοιο, κάτι τὸ φυσικό, σάν τὸ πράγμα, ἀπλά ζωντανό, ζωῶδες. Αὐτή ἡ σχέση δέν ὀδηγεῖ στὴν αὐτοσυνείδηση τοῦ ἐγώ, παρά μόνο σέ ἓνα αἶσθημα τοῦ ἑαυτοῦ του. Γιά νά ἐρθεῖ, λοιπόν, αὐτό σέ αὐτοσυνείδηση, εἶναι ἀνάγκη νά σχετιστεῖ μ' ἓνα μή-φυσικό ἀντικείμενο, μέ κάτι πού ξεπερνάει τὴ φυσική πραγματικότητα. Σάν τέτοιο εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐπιθυμία. Αὐτή δέν εἶναι ἀπλά ἓνα μὴ πραγματικό κενό, παρά ἡ ἀπαίτηση γιά τὸ πλήρωμα ἑνός κενοῦ, ἡ παρουσία τῆς ἀνάγκης νά γίνεῖ τὸ δυνατό πραγματικό. Ἡ ἐπιθυμία πλάθει ἓνα οὐσιαστικά ἄλλο ἐγὼ ἀπὸ τὸ ζωῶδες. Αὐτό τὸ ἐγὼ, πού τρέφεται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία, γίνεται τὸ ἴδιο ἓνα ὄν πού πλάθει ἐπιθυμίες μέσα ἀπὸ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἐπιθυμιῶν του, ἓνα γίγνεσθαι πού ἀναπτύσσεται στὸν ὀρίζοντα τοῦ χρόνου, μιά ἀρνητικότητα πού ἀρνεῖται (negierende Negativität), συνειδητὴ καί σκόπιμη πρόοδος. Αὐτό τὸ ἐγὼ εἶναι ἓνα ἀνθρώπινο ὑποκείμενο πού εἶναι ἐλεύθερο ἀπέναντι στὴν ἀντικειμενική πραγματικότητα καί σέ σχέση μέ τὸν ἑαυτό του εἶναι μιά ἱστορική ὕπαρξη, πού φανερώνεται στὸν ἑαυτό της καί στοὺς ἄλλους σάν αὐτοσυνείδηση. Ἀλλά ἡ ἀλήθεια τῆς αὐτοσυνείδησης αὐτῆς ἐξαφανίζεται μέσα στὴν ἐμπειρία τῆς ἴδιας.

Μέ τὸ νά κατευθύνεται ἡ μιά ἀνθρώπινη ἐπιθυμία πρὸς τὴν ἄλλη δημιουργεῖται μιά πολλαπλότητα ζωῶδων ἐπιθυμιῶν. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος ἀναδύεται στά πλαίσια μιᾶς ἀγέλης. Ἡ πολλαπλότητα, βέβαια, τῶν ἐπιθυμιῶν δέν εἶναι ἐπαρκὴς ὁρος γιά νά γεννηθεῖ κοινωνία μέσα ἀπὸ τὴν ἀγέλη. Ἡ ἀνθρώπινη ἢ ἀνθρωπογενὴς ἐπιθυμία πού κάνει τὸ ἐλεύθερο, ἱστορικό ἄτομο, τὸ ὁποῖο ἔχει συνείδηση τῆς ἀτομικότητάς του, διακρίνεται ἀπὸ τὴ ζωῶδη ἐπιθυμία μέσα ἀπὸ τὸ γεγονός πὼς αὐτή κατευθύνεται πρὸς μιά ἄλλη ἐπιθυμία. Ἀ.χ. ἡ σχέση ἀντρα καί γυναίκας εἶναι τότε μόνο ἀνθρώπινη-καί ὄχι ζωῶδης-, ὅταν ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἑνός δέν εἶναι ἐπιθυμία τοῦ ἄλλου σάν ἀπλοῦ σώματος παρά ἐπιθυμία νά κατακτήσει καί νά κάνει δική του τὴν ἐπιθυμία τοῦ ἄλλου.

Ἔτσι ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ σάν ἱστορία κατάκτησης ἐπιθυμιῶν. Ὁ ἄνθρωπος τρέφεται ἀπὸ ἐπιθυμίες, ἐνῶ τὸ ζῶο ἀποσκοπεῖ μέ τὴ λειτουργία

1. A. Kojève, Kommentar zu Abschnitt A des IV Kapitels der "Phänomenologie des Geistes": Hegel in der Sicht der neueren Forschung, 98.

των ἐπιθυμιῶν του οὐτὴ διατήρηση τῆς ζωῆς του - ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ξεπερνᾷ αὐτὴ τὴν ἐπιθυμία διατήρησης. Αὐτὸς διατηρεῖται σάν ἄνθρωπος μέσα ἀπὸ τὴν τόλμη γιὰ χάρη τῆς ἀνθρώπινης ἐπιθυμίας, πού τὸν κάνει νὰ δείχνει πὼς εἶναι κάτι ξεχωριστό ἀπὸ τὰ ζῶα (πού οἱ ἐπιθυμίες τους ἀποβλέπουν ἀπλὰ καὶ μόνο στὴ διατήρηση τῆς ζωῆς). Τὸ νὰ ἐπιθυμῶ νὰ κατακτήσω τὴν ἐπιθυμία τῶν ἄλλων σημαίνει πὼς αὐτὸ πού ἐπιθυμῶ εἶναι μιὰ ἀξία καὶ ἡ ἀξίωσή μου νὰ κατακτήσω ἐπιθυμίες σημαίνει πὼς ἐγὼ προβάλλομαι σάν φορέας ἀξιῶν πού ἀπαιτοῦν ἀναγνώριση. Μ'ἄλλα λόγια, ἡ ἐπιθυμία μου εἶναι ἐπιθυμία "ἀναγνώρισης". Ἡ ἀξίωση τῆς ἀναγνώρισης πού προβάλλεται ἀπὸ ποικίλα ἄτομα μεταξύ τους σημαίνει ἀναγκαστικὰ περιπλοκὴ σ' ἓνα ἀγῶνα ζωῆς καὶ θανάτου γιὰ ἀναγνώριση.

Ὁ "ἀγῶνας" αὐτὸς ἀνάμεσα σέ δύο τουλάχιστο ἄτομα, πού ἀξιῶνουν τὸ καθένα ἀναγνώριση τοῦ ἄλλου, μπορεῖ νὰ λήξει μέ τὸ θάνατο τοῦ ἑνός ἢ καὶ τῶν δύο ἀντιπάλων. Ἀλλὰ ὁ θάνατος τόσο καὶ τῶν δύο ἀντιπάλων ὅσο καὶ τοῦ ἑνός σημαίνει πὼς κάθε ἄλλη δυνατὴ ἐπιθυμία ἐξαφανίζεται. Στὴν περίπτωση πού ὁ νικημένος πεθαίνει, ὁ νικητὴς δέν εἶναι δυνατό νὰ βρεῖ ἀναγνώριση (ἀπὸ τὸν πεθαμένο). Δέν ἀρκεῖ ἡ συνείδηση τοῦ νικητῆ σάν νικητῆ, ἀν ἡ αὐτοσυνείδηση αὐτὴ δέν ἀναφέρεται σέ μιὰ ἄλλη συνείδηση, δηλαδὴ στὴ συνείδηση τοῦ νικημένου. Ἰσχύει ἐδῶ ἡ πρόταση πού ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Hegel στὴ φυλὴ σάν αὐτοσυνείδηση;" Ἡ αὐτοσυνείδηση πετυχαίνει τὴν ἱκανοποίησή της μόνο μέ μιὰ ἄλλη αὐτοσυνείδηση"¹. Αὐτὸ σημαίνει πὼς αὐτοσυνείδηση εἶναι ἀδύνατη χωρὶς ἀναφορά στὴν ἄλλη αὐτοσυνείδηση, ἢ μ' ἄλλα λόγια, ἡ αὐτοσυνείδηση εἶναι κάτι ἀναγνωρισμένο καθαυτὸ καὶ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ἀπὸ ἓνα ἄλλο².

Παίρνω συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ μου σάν δύναμη καὶ ἀξίας μόνον ἀν ὑπάρχει μιὰ ἄλλη συνείδηση πού μέ ἀναγνωρίζει. Στὴν περίπτωση πού δύο ἄνθρωποι διεκδικοῦν ἀμοιβαῖα ὁ καθένας ἀναγνώριση ἀπὸ τὸν ἄλλο, ἡ ἔσχατη ἀξίωση τοῦ καθένα ἀπ' αὐτοὺς εἶναι νὰ ἀναγνωριστεῖ μονομερῶς ἀπὸ τὸν ἄλλο, χωρὶς νὰ τὸν ἀναγνωρίσει. Αὐτὸ συμβαίνει βέβαια μέ τὴ μορφή τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσά τους, ὥστε αὐτὸς πού θά πετύχει νὰ ἐπιβληθεῖ νὰ εἶναι

1. Phänomenologie des Geistes : S.Werke 2, 146.

2. Phänomenologie des Geistes : S.Werke 2, 148.

ὁ ἀναγνωρισμένος νικητής καί ὁ ἄλλος νά εἶναι ἐκεῖνος πού θά τόν ἀναγνωρίσει σάν τέτοιον.

Ὁ ἀγώνας αὐτός τῆς ἀναγνώρισης εἶναι ἀγώνας ζωῆς καί θανάτου¹: ἡ καθεμιά ἀπό τίς δύο ἀνταγωνιστικές συνειδήσεις φέρνει τή ζωή τοῦ ἄλλου σέ κίνδυνο, δηλαδή ἀντιπροσωπεύει τή δυνατότητα ἄρσης τῆς φυσικῆς του ὑπαρξης. Ἄν ὁ ἕνας ἀπό τοὺς δύο προτιμάει τή ζωή ἀπό τό νά τή διακινδυνεύσει, αὐτό τό κάνει μέ τό τίμημα νά παραιτηθεῖ ἀπό τήν ἀξίωσή του νά ἀναγνωριστεῖ ἀπό τόν ἄλλο· ἀντίθετα, μάλιστα, ἀναγνωρίζει τόν ἄλλο σάν κύριο καί ἀφήνει νά ἀναγνωριστεῖ ἀπ'αὐτόν σάν ὑποταγμένος². Εἶναι ἡ ἀρχή τῆς κυριότητος τοῦ ἑνός καί τῆς σκλαβιάς τοῦ ἄλλου. Ἡ διατήρηση τῆς σχέσης αὐτῆς προϋποθέτει μιά διατηρούμενη δύναμη τοῦ ἑνός νά κατέχει τόν ἄλλο στό ρόλο τοῦ μέσου ἢ τοῦ ὄργάνου γιά τήν ικανοποίηση τῶν ἐπιθυμιῶν του, πράγμα πού προϋποθέτει βέβαια τή διατήρηση τῆς ζωῆς τοῦ δούλου. Ἐτσι ὑπάρχουν ἡ ἀνάγκη καί ἡ φροντίδα γιά τήν ικανοποίησή της ἀναλογικά κοινές καί στόν κύριο καί στό δοῦλο: Ἡ ἀνάγκη τοῦ κυρίου εἶναι ἡ ικανοποίηση τῶν ἐπιθυμιῶν του καί ἡ ἀνάγκη τοῦ δούλου ἡ ἀπλή διατήρησή του στή ζωή. Ἡ φροντίδα τοῦ κυρίου εἶναι νά διατηρεῖται στή ζωή ὁ δοῦλος του· γιά νά ικανοποιεῖ τίς ἐπιθυμίες του καί ἡ φροντίδα τοῦ δούλου νά ἐτοιμάζει τά πράγματα πού ἐπιθυμεῖ ὁ κύριος. Ὁ δοῦλος παραιτεῖται ἀπό τή δική του, τήν ἐγωϊστική θέληση, τρέφοντας ἔτσι τόν ἐγωϊσμό τοῦ κυρίου, "αἶρει τήν ἐσωτερική ἀμεσότητα τῆς ἐπιθυμίας καί σ'αὐτή τήν ἐξωτερίκευση καί τό φόβο τοῦ κυρίου βρίσκεται ἡ ἀρχή τῆς σοφίας³.

Ἄν τό ἀποτέλεσμα τοῦ ἀγώνα δέν εἶναι ὁ θάνατος κανενός, ὁ νικητής εἶναι βέβαια "ἀναγνωρισμένα" νικητής. Καί καθὼς δύο τουλάχιστο ἄτομα διαφοροποιοῦνται, τό ἕνα εἶναι ἀνάγκη τώρα νά φοβᾶται τό ἄλλο καί νά θέτει τή ζωή του στήν ὑπηρεσία τῆς ικανοποίησης τῆς ἐπιθυμίας τοῦ ἄλλου γιά ἀναγνώριση. Αὐτός πρέπει νά ἀρνηθεῖ τίς δικές του ἐπιθυμίες γιά ἀναγνώριση, ἐπειδή ἡ δύναμη τοῦ ἄλλου τόν πείθει νά ικανοποιεῖ τήν ἐπιθυμία ἐκεῖνου γιά ἀναγνώριση. Αὐτό σημαίνει νά ἀναγνωρίζει τόν

1. System der Philosophie, III : S.Werke 10, 283.

2. System der Philosophie, III : S.Werke 10, 285.

3. System der Philosophie, III : S.Werke 10, 287.

άλλο σάν άφέντη και τόν έαυτό του σά δοϋλο. Και όχι μόνο ο [ιδιος νά άναγνωρίζει τόν έαυτό του σά δοϋλο παρά νά άφήνει νά τόν άναγνωρίζει σά δοϋλο και ο άφέντης¹.

Σέ μιá άρχική, λοιπόν, "φυσική κατάσταση" ο άγώνας κάνει τούς "άνθρώπους" νά χωρίζονται σέ "κυρίους" και "δούλους"². Έτσι είναι εύκολο τό πέρασμα στη σκέψη πώς ή γέννηση της "άνθρωπινης" κοινωνίας είναι τότε μόνο δυνατή αν αυτή περιλαμβάνει τά δύο αυτά στοιχεία της κυριαρχίας και της ύποταξης. 'Η ανθρώπινη ιστορία παρουσιάζεται σάν διαλεκτικό process κυρίου και δούλου' είναι οι άντιθέσεις τους και ή συμφιλίωσή τους μέ τήν άπελευθέρωση του δούλου μέσα από τό process της ίδιας του της έργασίας.

'Η έλευθερία δέν προϋποτίθεται έτσι δοσμένη παρά είναι ανάγκη νά άγωνιζόμαστε γι'αυτήν. 'Ο άγώνας αυτός άρχίζει κατά τόν Hegel στην προκοινωνική φυσική κατάσταση, όπου τά άτομα ζητούν μέ τή βία νά έπιβάλλουν τήν άναγνώρισή τους. Τό σχετικό κείμενο από τήν "φαινομενολογία"³ άξίζει μιá άνάλυση και ένα σχολιασμό.

'Ο κύριος είναι ένα ύποκείμενο προικισμένο μέ διατηρούμενη άυτοσυνείδηση, ένω δέν συμβαίνει τό ίδιο μέ τή συνείδηση του δούλου. Λέγοντας ο Hegel πώς ο κύριος είναι "συνείδηση πού είναι γιά τόν έαυτό της", μέ τόν όρο "συνείδηση" δέν έννοεί άπλά μιá άφηρημένη έννοια παρά μιá πραγματική συνείδηση πού αναφέρεται σέ "μιá άλλη συνείδηση", τή συνείδηση του δούλου. Και τό "γιά τόν έαυτό της" (für sich) σημαίνει γιά διατηρούμενη συνείδηση: 'Η συνείδηση του κυρίου είναι νά άυτοβεβαιώνεται συνεχώς σάν τέτοια, δηλαδή νά άναγνωρίζεται από τήν πράξη του δούλου ο κύριος σάν κύριος και ο δοϋλος νά άφήνεται νά άναγνωρίζεται σά δοϋλος από τόν κύριό του. 'Ακόμα και γιά μιá στιγμή αν διαψευστεί ή σχέση αυτή και σπάσει ή συνέχεια της συνείδησης του κυρίου σάν κυρίου, ή συνείδηση αυτή δέν είναι τότε "συνείδηση γιά τόν έαυτό της". Πώς ή συνείδηση του κυρίου είναι συνείδηση του έαυ-

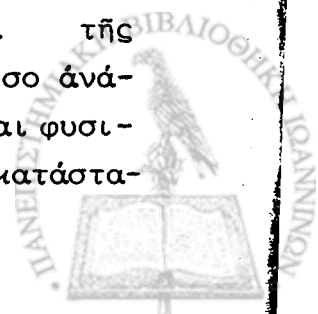
1. Kojève, Kommentar, 102-3

2. Encyklopädie C, 353 κ. έ. : S.Werke 6, 254 κ.έ.- 'Αξίζει νά σημειώσουμε έδω τό γνωστό άπόσπασμα του 'Ηράκλειτου: π ό λ ε μ ο ς . . τ ο υ ς μ έ ν δ ο υ λ ο υ ς έ π ο ί η σ ε τ ο υ ς ο έ έ λ ε υ θ ε ρ ο υ ς (Diels-Krang, 22 B 53).

3. Phänomenologie des Geistes : S.Werke 2, 153 κ.έ."

του του σαν κυρίου; Είναι ανάγκη να υπάρχει η μεσολάβηση μιᾶς ἄλλης, ὁλότελα διαφορετικῆς ἢ ἀντίθετης συνείδησης, ἐκείνης τοῦ δούλου, γιά να συνειδητοποιήσει ὁ κύριος πώς εἶναι κύριος. Γιατί αὐτός δέν εἶναι ἀφέντης παρά μόνο γιατί υπάρχει ἕνας δοῦλος πού τόν ἀναγνωρίζει μέ τήν πράξη του σαν ἀφέντη. Αὐτή ἡ "ἄλλη" συνείδηση, ὁ δοῦλος, εἶναι σύμφυτη στήν ἐνότητά της μέ τόν φυσικό κόσμο τῶν πραγμάτων καί ἀφήνεται να θεωρεῖται ἀπό τόν ἀφέντη σά ζωο. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὁ δοῦλος πρέπει να βλέπει τόν κύριο σαν ἕνα ἀνθρώπινο ὄν, ἄξιο κάθε τιμῆς καί σεβασμοῦ. Συνακόλουθα ἡ συνείδηση τοῦ κυρίου σαν ἀνθρώπου, σαν ὑπόστασης ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας δέν εἶναι ἀπλό πλάσμα τοῦ ἴδιου τοῦ κυρίου παρά ἔχει βάση σέ μιᾶ ἀντικειμενική πραγματικότητα καί ἀποτελεῖ τόν πάνω πόλο μιᾶς πραγματικῆς ἀντιθετικῆς σχέσης πού υπάρχει μέσα στά πράγματα: ἀπό τό ἕνα μέρος ἡ ἀνθρώπινη πραγματικότητα καί ἀξιοπρέπεια καί ἀπό τό ἄλλο μέρος τό "φυσικό", τό ζωῶδες ὄν. Ὁ ἀφέντης ἐπιβάλλεται φυσικά σαν κυρίαρχος πάνω σ' ἕνα ἄτομο πού παραιτεῖται ἀπό τήν ἐλευθερία τῆς θέλησῆς του. Ἀλλά κάτι χωρίς ἐλεύθερη θέληση, ἕνα ἀπλά ἄβουλο καί ὑποταχτικό ὄν, εἶναι μόνο ἕνα πράγμα, ἕνα ἀπλό ἀντικείμενο τῆς ἐπιθυμίας τοῦ ἀφέντη. Ὁ ἀφέντης δέν ἀναγνωρίζει τό δοῦλο του σαν ἄτομο πού ἔχει θέληση ἐλεύθερη καί δέν ἐδιαφέρεται παρά μόνο γιά τή διατήρηση τῆς φυσικῆς του ζωῆς (ὁ δοῦλος εἶναι χρήσιμο πράγμα, ὅσο εἶναι βέβαια ζωντανό καί δραστήριο). Εἶναι αὐτονόητο γιατί οὐσιαστικά ὁ κύριος ἐνδιαφέρεται γιά τή φυσική ζωή τοῦ δούλου. Εἶναι γιατί ὁ δοῦλος διαθέτει ἕνα ἰδιαίτερο προνόμιο: μέ τή δουλειά του σχετίζεται μέ τά πράγματα, μέ τό "αὐθυπόστατο εἶναι", στό ὁποῖο αὐτός "εἶναι ἀκριβῶς δεμένος". Ὁ δοῦλος ἔχει "αὐτοτέλεια" μόνο στή σχέση του μέ τό πράγμα πού εἶναι ἡ δουλειά του. Ἀντίθετα, ὁ κύριος ἔχει μόνο ἀρνητική σχέση μέ τά πράγματα, πού παράγει ὁ δοῦλος, γιατί δέν εἶναι δικά του παράγωγα παρά μόνο γιά να τά καταστρέφει, δηλαδή να τά ἀπολαμβάνει καταναλώνοντας τα. Ὁ ἀφέντης δηλαδή κατορθώνει να νικάει τά πράγματα μέ τό να τά καταστρέφει σαν ἀναλώσιμα προϊόντα, παράγωγα τῆς ἐργασίας τοῦ δούλου. Ἔτσι ὁ δοῦλος εἶναι ἕνα ἐνδιάμεσο ἀνάμεσα στόν ἀφέντη καί στά πράγματα, γεγονός πού ἀνάγεται φυσικά στό ὅτι ἕνα ἄτομο νίκησε σέ μιᾶ πρωταρχική φυσική κατάσταση.

ση ένα άλλο ή άλλα άτομα, με αποτέλεσμα να αποκτήσει ένδια-
μεσο ή ενδιαμέσο ανάμεσα σ' αυτόν και στα πράγματα. Ο άφέντης
σχετίζεται άμεσα με τό πράγμα και με τό δοῦλο και έμμεσα με
τό καθένα μέσα από τό άλλο. Γι' αυτόν τόσο τά πράγματα όσο και
ο δοῦλος είναι αντικείμενα (πού υπάρχουν για να ικανοποιούν-
ται οί επιθυμίες του). Σέ σχέση με τά πράγματα ο δοῦλος εί-
ναι από τή σκοπιά τοῦ κυρίου τό ενδιαμέσο, με τό όποιο ο κύ-
ριος συνδέεται με τό άυθυτόστατο είναι. Από τήν ίδια σκοπιά,
ο κύριος συνδέεται με τό δοῦλο με τή μεσολάβηση τῶν πραγμάτων
πού αυτός χρειάζεται για να ικανοποιεί τις επιθυμίες του. Και
ο κύριος αποτελεί, από τή σκοπιά τοῦ δούλου, μιá δύναμη κυ-
ρίαρχη όχι μόνο πάνω του παρά και πάνω στα πράγματα, τά όποια
και καταστρέφει αυτός απολαμβάνοντάς τα. Η σχέση όμως τοῦ
δούλου με τό πράγμα είναι θετική, μιá και τά πράγματα πού πα-
ράγει είναι δικά του, προϊόντα τῆς δικῆς του εργασίας,
ένω η σχέση τοῦ κυρίου με τό πράγμα είναι άρνητική, γιατί αυ-
τός απολαμβάνει μόνο τά πράγματα πού επεξεργάζεται ο δοῦλος.
Χάρη στην εργασία τοῦ δούλου, τοῦ "άλλου", ο κύριος δέν εί-
ναι ανάγκη να σχετίζεται με τή φύση, είναι "έλεύθερος" απ'
αυτήν και συνακόλουθα φαντάζει αυτάρκης με τόν έαυτό του. Αυ-
τό όμως συμβαίνει γιατί υπάρχει ο δοῦλος πού δουλεύει για τόν
κύριο, για τήν ικανοποίηση τῶν αναγκῶν και τῶν επιθυμιῶν του.
Έτσι ο άφέντης εξαρτάται πραγματικά από τό δοῦλο, γιατί οί
επιθυμίες του δέν είναι ενεργές παρά μέσα από τό δοῦλο. Αυτό
όμως δέν είναι μιá εξάρτηση πού αίρει τή συνείδηση τοῦ κυρίου
σάν κυρίου, γιατί δέν είναι μόνο ο κύριος πού θεωρεῖ τόν άλ-
λο δοῦλο, παρά και αυτός ο ίδιος ο δοῦλος θεωρεῖ τόν έαυτό
του δοῦλο, έχει δηλαδή δουλική συνείδηση. Ακόμα, ό,τι κάνει
ο δοῦλος με τή δουλειά του δέν τό κάνει για τόν έαυτό του πα-
ρά μόνο για τόν άφέντη του, για τήν ικανοποίηση τῶν επιθυμι-
ῶν του. Ενεργώντας έτσι, αναγνωρίζει φανερά τόν έαυτό του
σάν απλό μέσο ικανοποίησης τῶν επιθυμιῶν τοῦ άφέντη του. Η
πράξη του, λοιπόν, δέν είναι καθαρή και ουσιαστική, δική του
πράξη παρά μιá πράξη άλλοτρίωσής του από τά προϊόντα τῆς έρ-
γασίας του και απ' αυτή τήν ίδια τή δραστηριότητα τῆς δουλει-
ας του. Εκείνο δηλαδή πού συμβαίνει έδῶ είναι πώς η άμοι-
βαία αναγνώριση είναι άνιση: Ο άφέντης βλέπει και μεταχει-
ρίζεται τόν άλλο σάν σκλάβο αλλά δέν τό κάνει αυτό και με

τόν έαυτό του. Καί ό δουλος συμπεριφέρεται στόν άλλο σαν κύριο, αλλά δέν μπορεί νά τό κάνει αυτό καί μέ τόν, έαυτό του. 'Ο ένας δέν μεταθέτει τόν έαυτό του στό ρόλο του δουλου-εργάτη, γιατί υπάρχει ό δουλος πού εργάζεται, καί ό δουλος δέν μεταθέτει τόν έαυτό του στό ρόλο του έλεύθερου, γιατί προτιμάει νά δουλεύει παρά νά διακινδυνεύσει τή ζωή του. Μ' άλλα λόγια, ή αναγνώριση του άφέντη μπορεί νά γίνεται μόνο από τήν πλευρά εκείνου πού άκριβώς παραιτείται από αξιώσεις μιās τέτοιας αναγνώρισης. Δέν πρόκειται δηλαδή έδω για άμοιβαία καί ισότιμη αναγνώριση. Τό δράμα βέβαια τής συνείδησης του κυρίου είναι πώς δέν αναγνωρίζεται παρά από ένα "πράγμα". Καί ή συνείδησή του είναι μιά διαψευσμένη συνείδηση, δέν είναι ή αυτοβεβαίωσή της σαν συνείδηση για τόν έαυτό της. 'Η αλήθεια για τή συνείδηση του κυρίου είναι πώς αυτή βρίσκεται μπροστά στό δουλο καί αναγνωρίζεται από μιά δουλική συνείδηση, από ένα "ζωο", από ένα "πράγμα". Καί ή πράξη τής συνείδησης του κυρίου είναι μιά πράξη διάψευσής της: ή ζωή του κυρίου συνίσταται στό ότι αυτός "άφομοιώνει" τά προϊόντα τής δουλικής συνείδησης.

Ποιά είναι, λοιπόν, ή "αύτοτελής" συνείδηση; Αύτή είναι φυσικά ή συνείδηση του δουλου. 'Η ίδια ή πράξη τής δουλικής συνείδησης, μιās καταπιεσμένης καί άπωθημένης ανθρώπινης συνείδησης, οδηγεί διαλεκτικά στην άντιστροφή της καί γίνεται μιá αληθινή αύτοτελής συνείδηση. 'Ενώ ή άπραγη συνείδηση του άφέντη μένει άνανάπτυκτη, ή εργαζόμενη δουλική συνείδηση άποβαίνει πηγή κάθε πολιτιστικής δημιουργίας. 'Η άναμόχλευση του δουλου μέ τά πράγματα, ή άναστροφή του μέ τόν κόσμο τών πραγμάτων του δίνει πνεύμα. 'Ο δουλος-εργάτης γίνεται κύριος πάνω στή φύση μέσα από τό process τής ίδιας τής δουλειās του, γίνεται ό δημιουργός καί φορέας κάθε ανθρώπινης, κοινωνικής καί ιστορικής προκοπής. 'Ελευθερωμένος, λοιπόν, από τή φύση άνοίγει τό δρόμο καί για τήν άπελευθέρωσή του από τή δουλική του φύση. Διαμορφώνοντας δηλαδή ό δουλος-εργάτης τεχνικά τή φύση γίνεται μιá μέρα κυρίαρχος πάνω στή φύση καί άπελευθερωμένος από τή δουλική του μοίρα. "Έτσι, ένω άρχικά ή ιστορία άμοίβει τούς νικητές καί τούς κάνει κυρίαρχους πάνω στους δούλους, μέσα από τήν ίδια τήν ιστορική πορεία τών κοινωνιών κυρίων καί δούλων άνοίγεται τό μέλλον για τούς δούλους. Σ' αυτούς

άνηκει τό μέλλον, δηλαδή στους εργάτες πού μέ τό μόχθο τους αναλαμβάνουν δικαιωματικά τόν έλεγχο τής κοινωνικής και ιστορικής πραγματικότητας. Κι' αυτό είναι φυσικό, μιά και ή εργασία, ακόμα και ή καταναγκαστική, μετασχηματίζει τόν κόσμο, διαμορφώνει τά πράγματα και αλλάζοντάς τα αλλάζει και τόν εργάτη. Διαμορφώνοντας τά πράγματα ο εργάτης μορφώνει τόν έαυτό του. Και τόν μορφώνει σάν άνθρωπο. Γιατί μέσα από τήν εργασία μόνο πραγματώνει ο άνθρωπος τόν έαυτό του σάν άνθρωπο, ή τό process τής εργασίας είναι τέτοιο από τή φύση του ώστε "άνθρωπόμορφα κτήνη" νά μεταμορφώνονται μέσα άπ' αυτό σέ άνθρώπους. Αυτό έχει σά συνέπεια νά μήν είναι ο κύριος αυτός πού έχει τήν άξίωση νά αναγνωρίζεται σάν άνθρωπος παρά ο "μορφωμένος" δοϋλος. Αύτός τώρα προβάλλει άξιώσεις νά θεωρείται άνθρωπος, γιατί πραγματικά έχει νά έπιδείξει μιά πολιτιστική πραγματικότητα πού είναι δημιούργημά του. "Έτσι ο δοϋλος άπελευθερώνεται από τό φόβο πού τόν κράτησε δεμένο στή φύση και πού τόν έρριξε κάτω από τά δεσμά του κυρίου. Αύτός, δουλεύοντας για τόν άφέντη, παραιτήθηκε από τόν έαυτό του έξαλείφοντας τήν άμεσότητα τής έπιθυμίας του ως προς αύτά πού κατασκεύαζε. Αύτά όμως καθώς και ο φόβος του κυρίου οδήγησαν τό δοϋλο σ' ένα δρόμο πού σήμαινε τήν "άρχή τής σοφίας"¹. Είναι ο δρόμος πού φέρνει τό δοϋλο στή συνείδηση του έαυτού του. Έπειδή ο δοϋλος δέν δούλευε για τό δικό του συμφέρον παρά για τόν άφέντη, ή θέλησή του για δουλειά δέν ήταν δική του παρά θέληση ενός άλλου, του κυρίου του. Έτσι ο δοϋλος ύψώνεται πάνω από τήν φυσική έγωϊστική του θέληση, ενώ ο άφέντης του είναι φυλακισμένος μέσα στό κλειστό έγωϊστικό του κύκλωμα. Άν αυτός αναγνωριζόταν σάν κύριος, αναγνωριζόταν μόνο από μιά υποδουλωμένη συνείδηση. Είναι, λοιπόν, ή υποταγή αύτή του έγωϊσμού του δούλου άρχή τής άληθινής έλευθερίας του ανθρώπου; Είναι ή συνήθεια τής ύπακοης μιά άναγκαία στιγμή στην άνατροφή όλων τών ανθρώπων, σά νά πρόκειται για οίκογένεια, όπου τά παιδιά πρέπει πρώτα νά μάθουν νά είναι υπάκουα στους γονείς τους, πρίν γίνουν ικανά νά αυτοκυβερνηθούν;

Η σχέση κυρίου και δούλου στή "Φαινομενολογία" παρουσιάζεται βέβαια από τόν Hegel μέ όρους μιάς "παλαιοντολογίας και

1. Encyklopädie, 357 : S. Werke 6, 255.

έμβρυολογίας του ανθρώπινου πνεύματος" (σύμφωνα με μιά έκφραση του Engels). Στην πρωτόγονη βαθμίδα της ανθρώπινης πράξης έχουμε μιά στενή και άμεση σχέση του ανθρώπου με την ικανοποίηση των αναγκών του. Αύτη πετυχαίνεται με μιά δραστηριότητα που δέν είναι ακόμα αληθινά έργασία. Στη φυσική κατάσταση ή πράξη του ατόμου είναι μιά απλή άρνηση, στην κατάσταση κυριότητας και δουλείας ή έργασία έξυπηρετεί απλά την απόλαυση και στη σφαίρα ακόμα που ή δράση του ατόμου άποσκοπεϊ μόνο στην έκπλήρωση των αναγκών του ή έργασία παραμένει υποτυπώδης. Καί στις τρεις αυτές φάσεις ανάπτυξης της ανθρωπότητας ή έργασία είναι ακόμα ανανάπτυκτη. Μόνο στην άστική κοινωνία βλέπει ο Hegel την έργασία νά γίνεται σκόπιμη κυριαρχία της πραγματικότητας μέσα από τον άνθρωπο και, σάν τέτοια, συνειδητό αντεκείμενο γνώσης.

Ή έγγελιανή ώστόσο διαλεκτική κυρίου και δούλου πού άνα- λύσαμε και σχολιάσαμε είναι ούσιαστικά καθεαυτή μιά σημαντι- κή προσφορά: είναι μιά διαλεκτική άνορθόλογου και λόγου. Ο κύριος βασίζει την κυριότητά του πάνω στό άνορθόλογο, νά άνα- γνωρίζεται δηλαδή από ένα "πράγμα", τό δοϋλο, πού τά μέτρα του είναι άνορθόλογα, "φυσικά", "ζώδη". Άλλ' αυτός παγιδεύ- εται μέσα σ'ένα άδιέξοδο. Τό παράλογο δηλαδή γι'αυτόν είναι ή μοίρα του νά πέσει τελικά θύμα του δούλου του, πού ή δρα- στηριότητά του είναι μιά πορεία βαθμιαίας όρθολογικοποίησης. Έτσι, μέσα από την ίδια άνορθόλογη κατάσταση κυρίου και δού- λου άναπτύσσονται οι συνθήκες για την άπελευθέρωση του δού- λου από τό άπάνθρωπο και άνορθόλογο καθεστώς της δουλείας και την έπικράτηση ένός καθεστώςτος του λόγου, όπως αυτό άναπτύ- χθηκε μέσα από τό process έργασίας του δούλου. Ένῶ, λοιπόν, δικαιωματικά ο δοϋλος κερδίζει την κυριαρχία του πάνω στά πράγματα, σάν δημιουργός πολιτισμού, και καταχτάει μέ τό έργο του την έλευθερία, ο κύριος έξαναγκάζεται νά χάσει τόν άνορ- θόλογο κοινωνικό του ρόλο και νά γίνει "έλεύθερος", έχοντας παίξει σ'αυτή την πορεία όρθολογικοποίησης παθητικό μονάχα ρόλο.

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Μιά και ο Hegel εισάγει την κίνηση στή σκέψη και ή κί- νηση αυτή είναι διαλεκτική, μέ την άρνηση σάν άρχή κάθε προσ-

διορισμοῦ, σύμφωνα μέ τή ρήση τοῦ Spīnρza (omnis determinatio est negatio), καί μέ τήν αντίφαση σάν καταλύτη τῆς λογικῆς κίνησης, αἰώνιες ἀλήθειες δέν ὑπάρχουν. Ἄν ὅμως ὁ Hegel δέν δέχεται πῶς ὑπάρχουν αἰώνιες ἀλήθειες, αὐτό ἰσχύει μόνο μέ τό νόημα πῶς δέν ὑπάρχουν ἀλήθειες πού νά μὴν ἀλλάξουν σύμφωνα μέ τή διαλεκτική πορεία θέση - ἀντίθεση - σύνθεση. Ἐφόσον μάλιστα ἡ διαλεκτική αὐτή δέν εἶναι ἀπλά καί μόνο μιά τυπική μέθοδος παρά ἡ ἴδια ἡ φιλοσοφία στή συγκεκριμένη της ἀνάπτυξη καί πραγμάτωση, ὀργάνωση καί δομή, δέν προβάλλεται τάχα σάν σύνολο ἀπό ὀριστικές ἀλήθειες;

Ὁ Kierkegaard ἔγραφε:

Ἄν ὁ Hegel εἶχε γράψει ὀλόκληρη τή "Λογική" του καί στόν πρόλογο ἔλεγε πῶς αὐτή ἦταν μόνο ἓνα πείραμα γιά τή σκέψη..., τότε θά ἦταν ὀπωσδήποτε ὁ πιό μέγας στοχαστής πού θά εἶχε ζήσει ποτέ. Τώρα, αὐτός εἶναι κωμικός¹.

Ὅτι ὁ Hegel πέστευε ἀπεριόριστα στήν ἀπόλυτη ἀλήθεια τοῦ συστήματός του φαντάζει κωμικό γιά τόν Kierkegaard, πού δέν ἦταν πρόθυμος νά δικαιολογήσει τή λογική κατασκευή ἐκείνου παρά σάν ἓνα ἀπλό "πείραμα", σάν ἓνα δοκιμαστικό παιγνίδι σκέψης. Τό νά φιλοδοξεῖ κανεῖς νά κλείσει τά πάντα μέσα σ' ἓνα σύστημα σκέψης, συμπαγές καί κλειστό, ἰσοδυναμεῖ μέ τό νά ἐξαναγκάζει τά πάντα νά συμμορφωθοῦν σύμφωνα μ' ἓνα ὀλοκληρωτικό σύστημα "νόμου καί τάξης". Ὁ Engels ἔλεγε γιά τό σύστημα τοῦ Hegel:

Ἐνα σύστημα τῆς γνώσης τῆς φύσης καί τῆς ἱστορίας πού συνοψίζει τά πάντα καί κλείνει μέσα του ὄλα μιά γιά πάντα βρίσκεται σέ ἀντίφαση μέ τούς βασικούς νόμους τῆς διαλεκτικῆς σκέψης²

Ὁ Wein³, ἐπιχειρώντας νά μεταφέρει τήν ἐγγελιανή διαλεκτική σ' ἓνα πλαίσιο σκέψης πού νά στέκεται μέ μή-ἐγγελιανούς ὄρους, ἀρνεῖται μιά ὀλική διαλεκτική. Αὐτός κάνει ἓνα εἶδος φαινομε-

1. Die Tagebücher, VA 73, Gesammelte Werke 1, Düsseldorf - Köln 1962, 338

2. Anti-Dühring : Werke 20, 24.

3. H. Wein, Real-Dialektik. Von hegelscher Dialektik zu Dialektischen Anthropologie, München 1957, 93.

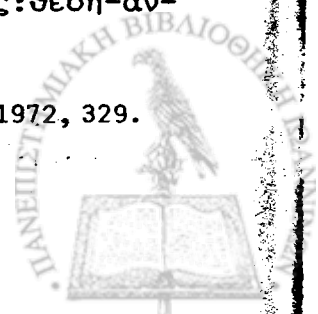

νολογικής περιγραφής δυναμικών συστημάτων από αντίρροπα, άμοιβαία ρυθμιζόμενα και συμπληρωματικά, αυτόματα έξισορροπούμενα μεταξύ τους processus. Καί καθώς αναφέρεται στην περιοχή ιδιαίτερα της ανθρώπινης συμπεριφοράς με τις άλληλενέργειες, άλληλεξαρτήσεις, ανταγωνισμούς και άμοιβαία συμπληρωματικές σχέσεις ανάμεσα στο σύστημα και στο άτομο μέ δρους μιās διαλεκτικής πού ο ίδιος τήν όνομάζει Real-Dialektik, τονίζει πώς ή διαλεκτική δέν μπορεί νά άπεικονίζει παρά έπιμέρους μόνο συστήματα και processus - ποτέ αύτή δέν θά μπορούσε νά άπεικονίσει τήν ένότητα όλων τών έμπειριών: "Τό ολοκληρωτικό μπορεί μόνο νά είναι ύπόθεση ενός θεού".

Καί ο Popper¹ βλέπει τόν έσχατο παραλογισμό της φιλοσοφίας της ταυτότητας του Hegel στην έφαρμογή της διαλεκτικής σ'όλοκληρο τόν κόσμο: Τά πράγματα αναπτύσσονται μέ αντίθέσεις και μπορούν νά αντίφασκουν μεταξύ τους όπως οι ιδέες. Καί αναφέρει σάν παράδειγμα τήν ύπαρξη θετικού και άρνητικού ήλεκτρισμού. Μέ μεταφορικό μόνο και άσαφή έκφραστικό τρόπο μπορούμε νά πούμε πώς ο θετικός και ο άρνητικός ήλεκτρισμός βρίσκονται σ'άντίφαση ανάμεσά τους. Άληθινή αντίφαση θά είχαμε ανάμεσα σέ δύο προτάσεις, από τις όποτες ή μία θά βεβαίωνα πώς ένα συγκεκριμένο σώμα ήταν θετικά φορτισμένο μία όρισμένη μέρα και ώρα και ή άλλη θά βεβαίωνα πώς τό ίδιο αύτό σώμα δέν ήταν τήν ίδια στιγμή θετικά φορτισμένο. Αυτό θά ήταν μία αντίφαση ανάμεσα σέ δύο προτάσεις, αλλά τό αντίστοιχο αντίφατικό γεγονός θά ήταν πώς τό σώμα είναι τήν ίδια ώρα φορτισμένο θετικά και άρνητικά και πώς έλκει και δέν έλκει ταυτόχρονα όρισμένα άρνητικά φορτισμένα σώματα, πράγμα άδύνατο στην πραγματικότητα: δέν υπάρχουν τέτοια αντίφατικά δεδομένα.

Ένα παράδειγμα για τήν έγελιανή σ ύ ν θ ε σ η θά μπορούσε νά άποτελεϊ λ.χ. ή έννοια της συμπληρωματικότητας του Σουηδοϋ φυσικοϋ Niels Bohr. Αυτός δίνοντας τέλος στη διαμάχη ανάμεσα στη θεωρία των σωματιδίων και στη θεωρία των κυμάτων, έδειξε πώς και οι δύο είναι έξίσου δικαιολογημένες, μία και πάντα ή μία ή ή άλλη έμφανίζεται στα πειράματα. Έτσι οι δύο θεωρίες είναι χωρισμένες και έπομένως αντίθετες:θέση-άν-

1. What is dialectic? Conjectures and Refutations, London 1972, 329.

τίθεση. Μαζί όμως συμπληρώνονται αμοιβαία, ώστε να αποτελούν τά στοιχεία μιας σύνθεσης.

Αλλά κανείς δεν σκέφτεται σήμερα να προβάλλει την έγγελιανή διαλεκτική υποστηριγμένη με σύγχρονα επιστημονικά δεδομένα. Τό ζήτημα δεν είναι αν η διαλεκτική αυτή έπαληθεύεται ή διαψεύδεται, ίσχυροποιείται ή μένει χωρίς έρείσματα μέσα από τή σύγχρονη έπιστήμη (συμβαίνει π.χ. σήμερα να γίνεται λόγος για μικροφυσικά αντικείμενα με όρους τής πλατωνικής θεωρίας τών ιδεών), παρά αν λειτουργεί στή σύγχρονη φιλοσοφική σκέψη. Η σημασία του Hegel βρίσκεται ακριβώς στο αναμφισβήτητο γεγονός ότι η σκέψη του υπήρξε έξαιρετικά προκλητική, παρωθητική, λειτουργική και γόνιμη στήν ανάπτυξη τής σύγχρονης φιλοσοφίας από τον Marx ως σήμερα. Ο Lukács¹ τόνισε ιδιαίτερα και ανάπτυξε τή σημασία πού έχει να ξεκινάει κανείς σαν μαρξιστής από τήν έγγελιανή διαλεκτική και υπενθυμίζει τή φράση του Marx (γράμμα 11.1.1868) πώς πρέπει να φυλαγόμαστε από τήν πίστη ότι "ή διαλεκτική του Hegel είναι ένα "ψόφιο σκυλί"². Για να τό πετύχουμε αυτό, είναι ανάγκη "να καταστρέψουμε τή-νεκρή - άρχιτεκτονική του ιστορικά δοσμένου συστήματος για να μπορέσουν να ξαναγίνουν πάλι ζωντανές και ένεργές οι τάσεις τής σκέψης του πού είναι ακόμα έξαιρετικά επίκαιρες", "να σώσουμε για μας σήμερα αυτό πού είναι μεθοδικά καρποφόρο στή σκέψη του Hegel σαν ζωντανή πνευματική δύναμη". Γενικά αξίζει να παρατηρήσουμε πώς, αν και μεγάλο μέρος τής μαρξιστικής φιλολογίας αποτελείται από άμεση ή έμμεση πολεμική ενάντια στον Hegel, ωστόσο μεγάλοι μαρξιστές, όπως ο Labriola και ιδιαίτερα ο Lukács, τόνισαν με έπιμονή τό βασικό γεγονός τής παρουσίας του Hegel σαν αποφασιστικής άρχης μιας πνευματικής παράδοσης μέσα στήν όποία είναι δυνατό να έρμηνευτεί ο μαρξισμός και μάλιστα σά διαλεκτική.

Η καθιέρωση τής διαλεκτικής του Hegel σαν άρχης τής διαλεκτικής σκέψης αποδίνεται κυρίως στήν καταξίωση τών αντιφάσεων. Τό θέμα όμως αυτό παρουσιάζει προβλήματα. Από μιά άποψη μπορούμε να διακρίνουμε μιά τάση του Hegel πού ένθαρρύνει

1. Geschichte und Klassenbewusstsein, Studien über marxistische Dialektik, Darmstadt und Neuwied 1975 (1968), 52 κ.έ.

2. Marx an Engels (11.1.1868) : Werke 32, 18.

τή χειραφέτηση από τό φόβο τῆς αντίφασης. Αὐτός φαίνεται νά καταξιώνει τίς ἀντιφάσεις στήν "Ἐπιστήμη τῆς Λογικῆς", λέγοντας πώς "ὄλα τά πράγματα εἶναι, καθαυτά, ἀντιφατικά", πώς "ἡ κίνηση εἶναι ὑπάρχουσα ἀντίφαση", ἢ "ἓνα πράγμα κινεῖται.. στό βαθμό μονάχα πού αὐτή ἔχει, καθαυτό, ἀντίφαση"¹. Ἀλλά, ἀπό μιὰ ἄλλη ἀποψη, ἡ καταξίωση τῶν ἀντιφάσεων δέν συνεπάγεται καί τήν ἀνοχή τους: Οἱ ἀντιφάσεις δέν εἶναι, καθαυτές, λειτουργικές παρά μονάχα σάν ἐκδηλώσεις ἀνεπάρκειας καί σφάλματος. Ἔτσι ἡ κατάσταση τῶν ἀντιφάσεων σημαίνει μόνο ἀποδοχή τῆς ἀρνήσῆς τους, δηλαδή τοῦ ἀναγκαίου περάσματος τῶν πραγμάτων, τῶν ἐννοιῶν καί ἰδεῶν ἀπό μιὰ φάση σέ μιὰ ἄλλη πιά πέρα. Ἀντιφάσεις δέν εἶναι δυνατό νά δεχτοῦμε στήν "ἀπόλυτη ἰδέα" αὐτή κεῖται ἔξω ἀπό κάθε ἀνταγωνισμό καί δέν παράγει τίποτε. Ἀπό ἀνταγωνισμό προκύπτει κάτι ἀνώτερο ἀπ' αὐτό πού τό ἓνα ἢ τό ἄλλο θά κατάφερνε μόνο του, χωρίς δηλαδή τή σχέση του πρός τό ἀντίθετό του. Χωρίς τόν ἀνταγωνισμό, ἡ πραγματικότητα θά κατέληγε στήν παρακμή καί στήν ἡσυχία. Οἱ ἀντιφάσεις λοιπόν εἶναι λειτουργικές μόνο ἂν δέν εἶναι στάσιμες. Καί θά ἔπρεπε μάλιστα στόν τύπο τῆς ταυτότητας "λογικό εἶναι πραγματικό" νά διακρίνουμε ἐμεῖς μιὰ κριτική στιγμή. Ὅπως κι' ἂν εἶναι, στήν πορεία τῆς ἱστορίας ἡ πρόοδος συντελεῖται μέσα ἀπό ἀγῶνες καί ἀντιθέσεις, μιὰ ἰδέα πού στάθηκε ἰδιαίτερα ἐρεθιστική γιά τό Marx. Ἡ ἱστορία ἀκολουθεῖ μιὰ προοδευτική πορεία μέσα ἀπό ἀνταγωνισμούς, καί οἱ μεγάλες ἀλλαγές ἔρχονται ἀπότομα, μέ ἐπαναστατικά ἄλλατα.

1. Wissenschaft der Logik I : Werke 4, 545 κ.έ.

2

ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ

1. ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗΣ: MARX

Περνώντας από την καντιανή και μετακαντιανή, ιδιαίτερα από την έγγελιανή φιλοσοφία στον διαλεκτικό και ιστορικό υλισμό, στη σκέψη δηλαδή εκείνων που είναι γνωστοί σαν οι άρχιτέκτονες της φιλοσοφίας του μαρξισμού (Marx, Engels, Lenin), αναγνωρίζουμε βέβαια μία συνέχεια, σαν εκείνη που κάνει δυνατή την κριτική που άσκει μία γενιά φιλοσόφων έναντια στην προηγούμενη ή σε προηγούμενες της, αλλά μαζί και μία βαθεία τομή. Πρόκειται για μία μεταστροφή στα ένδιαφέροντα και την προοπτική της φιλοσοφίας, μία αλλαγή που έχει ξεχωριστή σημασία στην πορεία του σύγχρονου φιλοσοφικού πνεύματος ως τις μέρες μας.

Η αλλαγή αυτή μας συνδέει αναπόφευκτα με τη σκέψη του Hegel, που αποτελεί ακριβώς τό σημείο της στροφής και τό κέντρο αναφοράς όλης της μετέπειτα πορείας, στην κεφαλή της οποίας βρίσκεται ένα ξεχωριστά δυνατό πνεύμα, ο Marx. Στο Βερολίνο, όπου ο νεαρός Marx σπούδαζε φιλοσοφία και ιστορία, ήταν ακόμα νωπή ή μεγάλη φήμη του Hegel (μόλις πριν πέντε χρόνια είχε πεθάνει) και καταπιεστική ή βαρεία πνευματική κληρονομιά του. Η σκιά, λοιπόν, του πνεύματος του Hegel βαρύνει καταπιεστικά πάνω ιδιαίτερα στον Marx, που αρχικά στοχάστηκε "σαν στο σπίτι του" κάτω από την πυκνή αυτή σκιά και παρωθήθηκε να την εκμεταλλευτεί για να την αποτινάξει και να δημιουργήσει μία αληθινά γόνιμη σκέψη, από την οποία δεν μπορεί ακόμα να ξεφύγει ή ανθρωπότητα. Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε πως η σύγχρονη σκέψη παριστάνει ακόμα τη νηπιακή ηλικία του μαρξισμού, γιατί δεν έχουν ωριμάσει ακόμα οι κοινωνικές συνθήκες που τον γέννησαν.

Αν και με τον Hegel έξηγείται βασικά η μεγάλη στιγμή της μαρξιστικής στροφής, ωστόσο δεν θα έπρεπε να παραβλέψουμε

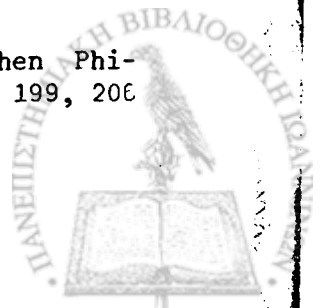

ολότελα τόν Kant. Ὁ Kant δέν ἀπέτελεσε, βέβαια, ιδιαίτερο στόχο πολεμικῆς ἀπό τούς εἰσηγητές τῆς ὑλιστικῆς διαλεκτικῆς φιλοσοφίας. Ἐκεῖνο μόνο πού κέντριζε ξεχωριστά τήν κριτική διάθεση τοῦ Marx καί τοῦ Engels ἀπέναντι στόν Kant ἦταν ἡ θεωρία πού αὐτός ἐπινόησε γιά τό "πράγμα καθαυτό" (Ding an sich). Ὁ Engels¹, ἀν καί ἀναγνωρίζει πώς φιλόσοφοι σάν τόν Hume καί τόν Kant "ἐπαιξαν σημαντικό ρόλο στή φιλοσοφική ἀνάπτυξη", ὡστόσο παρατηρεῖ πώς αὐτοί πῆραν ἀρνητική στάση πάνω στό πρόβλημα, ἀν εἶναι δυνατή ἡ γνώση τοῦ κόσμου ἢ μᾶλλον μιᾶ ἐξαντλητικῆς γνώσης. Ἡ πιό τρανή πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία μποροῦμε νά ἀντλοῦμε ἐπιχειρήματα, γιά νά ἀναιροῦμε τέτοιες "φιλοσοφικές παραξενιές", εἶναι ἡ πράξη (μέ τό εἰδικό ἐδῶ νόημα τοῦ πειράματος καί τῆς βιομηχανίας). "Ἄν λ.χ. θά ἦταν δυνατό νά δείξουμε πώς ἡ ἀποψή μας γιά ἓνα φυσικό συμβάν εἶναι σωστή, καθώς ἐμεῖς οἱ ἴδιοι τό προκαλοῦμε στήν πράξη, τό παράγουμε ἀπὸ τούς ὅρους του καί ἀκόμα τό κάνουμε ἐξυπηρετικό γιά τούς σκοπούς μας, τότε τό καντιανό ἀσύλληπτο "πράγμα καθαυτό" θά ἐξαφανιζόταν. Καί ὁ Joseph Dietzgen² ἔγραφε πώς "οἱ παπάδες καί καθηγητές συμφωνοῦν νά μὴν ἀναγνωρίζουμε στόν ἀνθρώπινο νοῦ τὴν ἀπόλυτη ἰκανότητα τῆς γνώσης, τὴ δυνατότητα μιᾶς χωρὶς ὅρους σαφήνειας καί νά θέλουμε νά κρατοῦμε τό χαρακτήρα τοῦ περιορισμένου νοῦ ὑποτελῶν... Ἄν δέν ὑπάρχει στόν οὐρανὸ καί στά ἅγια μυστήρια, ὅπωςδήποτε πρέπει τότε νά ὑπάρχει μέσα στή φύση ἓνα μυστήριο, κάτι τό ἀσύλληπτο, πρέπει στήν "οὐσία τῶν πραγμάτων" καί στὶς "ἔσχατες αἰτίες" νά ἔχουν τεθεῖ ἀπόλυτοι φραγμοὶ ἢ "ὅρια τῆς γνώσης μας γιά τὴ φύση". Εἶναι ἡ "θεωρία τῆς ἀθλιότητος" τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, ἓνα κατάλοιπο τῆς θρησκευτικῆς νοοτροπίας, πού διδάσκει πώς "ὁ νοῦς μου, ὁ νοῦς σου, ὁ νοῦς του εἶναι ἓνα κακόμοιρο ὄργανο", φτωχὸ καί περιορισμένο σέ γνωστικὲς δυνατότητες.

Στὴν κριτικὴ αὐτὴ μποροῦμε νά ἀντιτάξουμε τὴν ἀποψη ὅτι ἓνα ἀπειροελάχιστο κλάσμα μονάχα τῶν γεγονότων πού συμβαίνουν στόν κόσμο μποροῦμε νά ξέρουμε καί ἐνεργοῦμε πάντοτε,

1. Ludwig Feuerbach : Werke 21, 276.

2. Das Unbegreifliche. Ein Hauptstück aus der sozialdemokratischen Philosophie, "Vorwärts" 1877: Sämtliche Schriften, Berlin 1930, I 199, 206

έξηγοῦμε τὰ συμβάντα καί τὰ προσαρμόζουμε ὅσο μποροῦμε στίς ἀνάγκες μας μέ βάση μιᾶ ἀνεπαρκῆ γνῶση. Πρέπει δηλαδή νά διακρίνουμε μιᾶ ὀπτιμιστική θεωρία, πού δέχεται μιᾶ ἐξαντλητική γνῶση καί μιᾶ ἀλήθεια ὀλοφάνερη μέσα ἀπό τήν πράξη, καί μιᾶ πεσσιμιστική θεωρία πού λέει ὅτι ἡ γνῶση μας εἶναι ἀφάνταστα λειψή. Ἄλλά ἡ δεύτερη αὐτή θεωρία δέν ταυτίζεται μέ τό μῦθο, πού γνώρισε μεγάλη διάδοση στή φιλοσοφία ἀπό τόν Ἡράκλειτο καί τόν Πλάτωνα ὡς τόν Kant καί ἀκόμα τόν Heidegger, ὅτι ἡ ἀληθινή γνῶση εἶναι ἀνεφικτή γιατί δέν μποροῦμε νά συλλάβουμε τήν "πραγματική φύση" τῶν πραγμάτων, πού "κρύβεται" βαθιά καί μένει ἀθέατη. Δέν ὑπάρχει, βέβαια, κανένα "πράγμα καθαυτό" πού νά προϋποθέτουμε πῶς βρίσκεται πέρα ἀπό τή γνῶση μας, δέν ὑπάρχει τίποτε "κρυμμένο" στόν κόσμο (αὐτό εἶναι φανερά ὑπόλειμμα μιᾶς πανάρχαιας μυθικῆς νοοτροπίας, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὑπάρχουν στόν κόσμο βουλευτικές δυνάμεις πού δροῦν "συνωμοτικά" καί μένουν κρυμμένες ἀπό τὰ μάτια τῶν ἀνθρώπων, ἢ ὑπάρχουν "κακά πνεύματα" πού θολώνουν τό μυαλό μας γιά νά μή μποῦμε στά "μυστικά τῆς φύσης"), δέν ὑπάρχει κανένα "μυστήριο" κάτω ἢ πίσω ἀπό τὰ πράγματα καί τὰ συμβάντα. Ἄλλά καί ἂν κάτι θά μποροῦσε νά εἶναι κρυμμένο, αὐτό δέν θά μᾶς ἐνδιέφερε. Σημασία ἔχει αὐτό πού εἶναι φανερό καί πού μποροῦμε νά τό γνωρίσουμε. Ἐτσι, ὅταν λέμε πῶς ἐλάχιστα πράγματα μποροῦμε νά ξέρουμε, δέν σημαίνει πῶς ὑπονοοῦμε τήν ὑπαρξη μιᾶς μυστηριακῆς πραγματικότητας πού μᾶς ξεφεύγει.

Τό πρόβλημα εἰδικά τοῦ "πράγματος καθαυτό" τοῦ Kant δέν σημαίνει φραγμό στή δυνατότητα τῆς συγκεκριμένης ἐπέκτασης τῶν γνώσεών μας, καθώς εἶχε παρατηρήσει ἤδη ἀπό παλιά ὁ Georg Lukács¹ ἀσκώντας κριτική πάνω στίς παραπάνω παρατηρήσεις τοῦ Engels γιά τό καντιανό Ding an sich. Ὁ Lukács στρεφόταν μέ ἰδιαίτερη κριτική ὀξύτητα ἐνάντια στήν ἀποψη τοῦ Engels, πού ἀναφέραμε παραπάνω, πῶς ἡ ἀναλογία τῆς βιομηχανίας καί τοῦ πειράματος γιά τήν πράξη ἔχει ἕνα διαλεκτικο-φιλοσοφικό νόημα. Γιατί τό πείραμα εἶναι ἀπό τὰ πιό θεωρητικά πράγματα: Ὁ πειραματιστής πλάθει ἕνα τεχνικό, ἀφηρημένο milieu γιά νά μπορέσει νά παρατηρήσει τήν ἀλληλενέργεια τῶν ἀνορθόλογων

1. Geschichte und Klassenbewusstsein, 240 κ.έ.

στοιχείων" και να αναγάγει τό υλικό υπόστρωμα της παρατήρησής του στο καθαρά λογικό παράγωγο, στη "νοητή ύλη" των μαθηματικών. Και μιλώντας ο Engels για βιομηχανικά παράγωγα που εξυπηρετούν τους "δικούς μας σκοπούς", φαίνεται να ξεχνάει για μιá στιγμή τή βασική δομή της καπιταλιστικής κοινωνίας, που ο ίδιος καθαρά διατύπωσε κατά τρόπο άξεπέραστο σε μιá μεγαλοφυή νεανική του εργασία", ότι δηλαδή στην καπιταλιστική κοινωνία ισχύει "ένας φυσικός νόμος" που βασίζεται "πάνω στην έλλειψη συνείδησης αυτών που μετέχουν": ή βιομηχανία "είναι μόνο αντικείμενο, όχι υποκείμενο των κοινωνικών νόμων της φύσης"¹.

Η κριτική αυτή του Lukács πάνω στις παρατηρήσεις του Engels για τό καντιανό "πράγμα καθ'αυτό" όφείλεται στο παρατηρημένο (ιδιαίτερα από τις άρχές του αιώνα μας) γεγονός ότι τό πείραμα δείχνει τις περιορισμένες περισσότερο δυνατότητές μας να γνωρίσουμε "αντικειμενικά" τά φυσικά συμβάντα παρά τις άπεριόριστες δυνατότητες γνώσης μας. Δέν είναι μόνο ή παρεμβολή του υποκειμένου, που επιλέγει μιá υπόθεση και προσανατολίζει τήν έρευνά του σύμφωνα μ'αυτή, παρά και ότι υπεισέρχονται μέσα στην εικόνα των παρατηρημένων γεγονότων, που έρμηνεύονται, ποικίλα νοητικά πλάσματα, όπως είναι οι μαθηματικές κατασκευές. "Αν δεχόμασταν πώς μέσα από τήν πειραματική έρευνητική δραστηριότητα αναδίνεται μιá διαλεκτική υποκειμένου και αντικειμένου (μέ τό νόημα ότι ή εικόνα των φυσικών γεγονότων που προκύπτει από τήν έρευνα είναι αποτέλεσμα μιás διαλεκτικής σύνθεσης υποκειμενικών και αντικειμενικών στοιχείων), αυτό θά ήταν όλότελα διαφορετικό από κείνο που ήθελε να πει ο Engels. Ός προς τά παράγωγα της βιομηχανίας θά έπρεπε να θυμηθούμε άρχικά μιá περίφημη φράση του ίδιου του Kant πώς ο άνθρωπος δέν καταλαβαίνει παρά αυτό που φτιάχνει. Αυτό είναι ξεχωριστά σημαντικό για μιá έξήγηση του συγκεκριμένου τρόπου μέ τον όποιο γεννήθηκε και αναπτύχθηκε ή γνώση, ή τεχνική άρχικά και άργότερα ή έπιστήμη. "Ότι ο άνθρωπος είναι τό μοναδικό όν που γνωρίζει, έξηγεϊται από τό ότι αυτός είναι τό μοναδικό όν που κατασκευάζει (άρχικά μέ τά χέρια του και ύστερα μέ έργαλειά που κατασκευάζει για

1. Lukács, Geschichte und Klassenbewusstsein, 242.

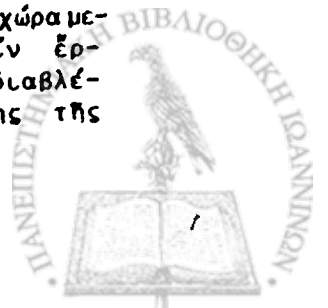
νά τοῦ χρησιμεύσουν σάν προεχτάσεις τῶν χειρῶν του)¹.

Τά πιό σπουδαῖα σημεῖα τῆς πορείας τῆς ἐργασίας ὅπως αὐτή ἀναλύεται ἐπιστημονικά ἀπό τόν Marx στό πρῶτο βιβλίο τοῦ "Κεφαλαίου", μποροῦμε νά τά ἀναγνωρίσουμε μέ κάποιο τρόπο στήν ἐρμηνεία τῆς ἐργασίας ἀπό τόν Hegel. Τόσο αὐτός ὅσο καί ὁ Marx προσδιόρισαν τήν ἐργασία σάν ἀνταλλαγὴ ὕλης ἀνάμεσα στόν ἀνθρώπο καί στή φύση. Ἡ ἐργασία προϋποθέτει ἓνα ἰδεατό σκοπὸ ἢ σχέδιο τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος πού διακρίνει τόν χεῖριστο μάστορα ἀπό τήν ἀριστη μέλισσα. Ἐργασία εἶναι ἡ οὐσιαστική συνθήκη τοῦ ἀνθρώπινου εἶναι πού βγαίνει ἀπό τή στατικότητα καί γίνεται συνεχῆς ἀνησυχία. Μέ τήν ἐργασία ἐπεξεργαζόμαστε τὰ ἀντικείμενα καί μέ τήν ἐπεξεργασία αὐτῆ ἡ ἐργασία ἀντικειμενικοποιεῖται. Ἄλλ' ἐνῶ γιά τόν Hegel ἡ ἐργασία εἶναι μόνο κάτι καθαρά ἀφηρημένο καί πνευματικό καί ἡ κοινωνική πραγματικότητα σάν ἀποξενωμένη ἀπό τὰ πραγματικά πρόσωπα, γιά τόν Marx ἡ ἀντικειμενική φύση τοῦ ἀνθρώπου δημιουργεῖ ἀντικείμενα, γιατί ὁ ἀνθρώπος εἶναι γέννημα τῆς ἀντικειμενικῆς φύσης καί σ' αὐτῇ στηρίζεται. Ὁ ἀντικειμενικός χαρακτήρας τῆς ἀνθρώπινης φύσης ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τό γεγονός πῶς αὐτός κατασκευάζει καί δημιουργεῖ. Ἄλλὰ εἶναι φανερό πῶς ὁ ἀνθρώπος χάνει τή συνειδητῆ αὐτῆ δημιουργική του σχέση μέ τό κατασκευασμά του, καθὼς αὐτός ἀλλοτριώνεται μέσα ἀπό τήν ἐργασία παραγωγῆς. Μέ τήν πρόταση τοῦ Kant πῶς ὁ ἀνθρώπος δέν κατανοεῖ παρά αὐτό πού φτιάχνει, ἀναφερόμαστε στήν ἀνθρώπινη δημιουργία σάν ἀναπαλλοτρίωτο ὄρο ἀναφορᾶς τῆς ἀνθρώπινης γνώσης. Ἐτσι ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου μέσα ἀπό τήν ἐργασία σημαίνει μαζί καί διαστροφή τῆς γνώσης καί τῆς δύναμῆς του νά καταλαβαίνει.

Μ' αὐτῇ τῇ γνωσιολογικῇ προϋπόθεσιν, μποροῦμε νά συζητήσουμε τή μαρξική φιλοσοφία τῆς πράξης ξεκινώντας ἀπό τὰ "Οἰκονομικο-Φιλοσοφικά Χειρόγραφα" τοῦ 1844². Ὁ νεαρός Marx ἐ-

1. Σύμφωνα μέ μιὰ παράδοση (Diels - Kranz, 59 A 102) ὁ Ἀναξαγόρας εἶπε μιὰ φορά πῶς ὁ ἀνθρώπος σκέπτεται (καί γι' αὐτό ξεχωρίζει ἀπό τὰ ζῶα) γιατί ἔχει χέρια.

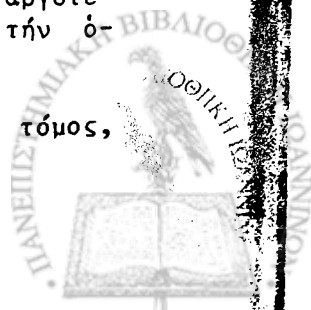
2. Τά κείμενα αὐτά ἐκδόθηκαν μόλις τό 1932 καί ἐπομένως οἱ συζητήσεις πάνω στό περιεχόμενό τους καί εἰδικά πάνω στήν ἀλλοτρίωση λαμβάνουν χώρα μέ τὰ τό χρόνο αὐτό. Πρέπει ὅμως νά σημειώσουμε ὅτι, μιὰ δεκαετία πρὶν ἔρθουν σέ φῶς τὰ "Παρισινά Χειρόγραφα" τοῦ Marx, ὁ Lukács εἶχε ἤδη διαβλέψει στό ἔργο του "Ἱστορία καί Ταξική Συνείδηση" τήν ἀνάγκη ἔνταξης τῆς

πιχειρεί έδω, κάτω από μιά πρόσθετη επίδραση πού άσκοϋσε πάνω του ο Feuerbach, νά δει τις σχέσεις πού αναλύθηκαν από τον Hegel στη "Φαινομενολογία του Πνεύματος" όχι σαν σχέσεις του ανθρώπινου όντος θεωρημένου ως πνεύματος παρά σά σχέσεις πού πηγάζουν από την κοινωνικά προσδιορισμένη ανθρώπινη φύση. Πρόθεση του Marx ήταν νά κάνει σύμφωνα με τον Feuerbach "τήν κοινωνική σχέση του ανθρώπου με τον άνθρωπο" βασική άρχή της θεωρίας"¹. Ο Marx δέν στρέφεται ένάντια στην έγγελιανή θεωρία του υποκειμένου πού έξωτερικεύεται στην αντικειμενικότητα και άπελευθερώνεται μέσα από την άρση (Aufhebung) της έξωτερίκευσης, παρά μόνο ένάντια στην ιδεαλιστική τροπή πού είχε πάρει αυτή ή ιδέα στην "Φαινομενολογία" του Hegel. Γιατί έκείνο πού αυτός θεωρούσε σπουδαίο είναι νά δοϋμε την έξωτερίκευση και άποξένωση του υποκειμένου στην αντικειμενική πραγματικότητα πέρα από τις ιδεαλιστικές συνάψεις μιās "λογικής της έννοιας", νά δοϋμε δηλαδή τή σχέση αυτή υλικά και αντικειμενικά, με θεμέλιό της τον συγκεκριμένο άνθρωπο, σαν μιá όντότητα "μέ κρέας και αίμα", με άνάγκες και ένέργειες πού δαπανώνται στην εργασία με σκοπό την ικανοποίηση των άναγκών του· έτσι προκύπτουν άλλαγές στον περιβάλλοντα κόσμο, δηλαδή παράγωγα μέσα στα όποια έχει μπει ή δύναμη της εργασίας πού έχει δαπανηθεί για την πραγμάτωσή τους. Η άλλοτρίωση λοιπόν συνίσταται στό ότι ή προσωπική ανθρώπινη δύναμη της εργασίας περνάει στό άπρόσωπο προϊόν της εργασίας, γίνεται δηλαδή έμπορευμα, πού ή παραπέρα πορεία του υπόκειται σε άπρόσωπους παράγοντες της άγοράς. Μ'άλλα λόγια, τό προϊόν της εργασίας ενός ανθρώπου πού άρχικά είναι κάτι δικό του, μιá και παράγεται μέσα από τή δουλειά του με κατανάλωση δικής του ένέργειας, άλλοτριώνεται, πράγμα πού σημαίνει πώς ο δημιουργός του τό χάνει από την κυριότητά του. Άλλά δέν είναι μόνο τό ότι ο εργαζόμενος άποξενώνεται από τό

μαρξική θεωρία για την ιστορία και την οικονομική του θεωρία στα πλαίσια της έγγελιανής διαλεκτικής. Τα "Οικονομικο-φιλοσοφικά Χειρόγραφα" έπιβεβαίωσαν την έρμηνεία του, όσον άφορά τουλάχιστο τον πρώιμο Marx. Ένώ όμως τότε είχε άναγκαστεί ο Lukács νά άποκηρύξει τό έργο του, άργότερα είχε την εύκαιρία, με τό έργο του "Ο νεαρός Hegel" νά δείξει την όμοιότητα Hegel και Marx.

1. Ökonomisch-Philosophische Manuskripte: Werke, συμπληρωματικός τόμος, I 570.

προϊόν της εργασίας του. "Αν η ίδια η εργασία είναι κάτι που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο, αυτός αποξενώνεται και από την ίδια την πράξη της εργασίας του σαν ενεργητική λειτουργία, σαν ζωτική ενεργητικότητα. "Έτσι η αλλοτριωμένη εργασία αποξενώνει τον άνθρωπο από το γένος, δηλαδή κάνει τη ζωή του γένους να είναι μέσο της ατομικής ζωής. Την τελευταία αυτή μορφή αλλοτρίωσης ο Marx την εξηγεί με τον ακόλουθο τρόπο: "Η εργασία, δηλαδή η παραγωγική ζωή, εμφανίζεται στον άνθρωπο σά μέσο μόνο για την ικανοποίηση μιας ανάγκης, της ανάγκης για διατήρηση της φυσικής ύπαρξης. "Αλλά η παραγωγική ζωή είναι η ζωή του γένους (ή ζωή παράγει ζωή). "Ό,τι χαρακτηρίζει ένα είδος, ο χαρακτήρας του γένους του βρίσκεται στον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνεται η ζωική ενεργητικότητα, και η ελεύθερη συνειδητή ενεργητικότητα είναι ο χαρακτήρας γένους του ανθρώπου. "Όλα όμως τά μέσα παραγωγής, όλα τά τεχνικά μέσα ζωής στην τωρινή κατάσταση του πολιτισμού μας είναι καρπός της εργασίας όλων των προηγουμένων γενεών. "Έτσι η παραγωγική ζωή φαντάζει σαν ένα μονάχα μέσο ζωής. "Ενώ, λοιπόν, η αποξενωμένη εργασία "αρπάζει" από τον άνθρωπο τό αντικείμενο της παραγωγής του, το αρπάζει τη ζωή του γένους του, την πραγματική του αντικειμενικότητα γένους. Αυτό σημαίνει πώς η ατομική ιδιοκτησία είναι η υπέρτατη μορφή αλλοτρίωσης¹. Γενικά, η πρόταση πώς ο άνθρωπος είναι αλλοτριωμένος από τό γένος του σημαίνει πώς ένας άνθρωπος είναι αλλοτριωμένος από τον συνάνθρωπό του, είναι αποσπασμένος από τον άλλο².

Διακρίνουμε, λοιπόν, έδω τίς ακόλουθες μορφές ανθρώπινης αλλοτρίωσης:

(1) αλλοτρίωση του ανθρώπου από τά παράγωγα της δραστηριότητάς του.

Τά αντικείμενα που παράγουμε με την εργασία μας στέκουν απέναντί μας σαν ξένα, σαν δυνάμεις ανεξάρτητες πιά από μας. Μιά και η φύση της εργασίας είναι τέτοια ώστε να εκφράζεται αυτή σέ αντικείμενα, δηλαδή να αντικειμενικοποιείται η

1. Ökonimisch - Philosophische Manuskripte, I 506 κ.έ. Πβ. R. Garaudy, "Ο μαρξισμός και η φιλοσοφία της εποχής μας, "Εβδομάδα Σύγχρονης Σκέψης" Α(1965), 15 κ.έ.

2. Ökonimisch - Philosophische Manuskripte, I 515 κ.έ.

δραστηριότητά μας μετατρέπόμενη σέ πράγματα, συμβαίνει ή πραγμάτωση τῆς ἐργασίας νά συνεπάγεται ἀποπραγμάτωση τοῦ ἐργάτη. Ὁ ἄνθρωπος πού δουλεύει χάνει τό ἀντικείμενο τῆς δουλειᾶς του καί ὑποδουλώνεται σ'αυτό. Ὅσο μάλιστα πιά πολύ ἀναλώνεται στή δουλειά του, τόσο πιά πολύ ἰσχυροποιεῖται ὁ ἀντικειμενικοποιημένος κόσμος, πού αὐτός θέτει ἀπέναντί του μέ τά προϊόντα τῆς δουλειᾶς του:

Ὁ ἐργάτης γίνεται τόσο πιά φτωχός ὅσο περισσότερο πλοῦτο παράγει, ὅσο περισσότερο ἡ παραγωγή του αὐξάνει σέ δύναμη καί ἔκταση. Ὁ ἐργάτης γίνεται ἕνα τόσο πιά φτηνό ἐμπόρευμα ὅσο πιά πολλά ἐμπορεύματα αὐτός δημιουργεῖ¹.

Αὐτό σημαίνει πώς ὁ ἐργάτης ἀποξενώνεται καί ἀπό τήν ἴδια τήν ἐργασία του.

(2) ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τήν ἴδια τή δραστηριότητά του

Ἡ ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τό προϊόν τῆς ἐργασίας του σημαίνει πώς καί ἡ ἴδια ἡ ἐργασία του γίνεται γι'αυτόν ἕνα ἀντικείμενο, μιᾶ ἐξωτερική ὕπαρξη καί μάλιστα δύναμη ἀνεξάρτητη, ξένη καί ἀθύποστατη· ἡ ζωὴ πού δίνει γιά νά ἐργάζεται καί, φυσικά, γιά νά παράγει ἀντικείμενα, μετατρέπεται σέ δύναμη ἔξω ἀπ'αυτόν, ἡ ὁποία μάλιστα τοῦ ἀντιπαρατάσσεται ξένη καί ἐχθρική. Ἡ ἐργασία, λοιπόν, γίνεται γιά τόν ἐργαζόμενο ἐξωτερική, γιατί αὐτὴ δέν ἀνήκει στή δική του τήν προσωπική ὕπαρξη: δέν λέει ναί στή δουλειά του παρά τήν ἀρνεῖται· δέν νιώθει εὐχαριστημένος παρά δυστυχισμένος· δέν ἀναπτύσσει ἐλεύθερη φυσική καί πνευματική ἐνέργεια, παρά ἐρεπώνει τή φύση καί τό πνεῦμα του:

Γι' αὐτό ὁ ἐργάτης νιώθει νά βρίσκειται στόν ἑαυτό του ὅταν εἶναι ἔξω ἀπό τήν ἐργασία του καί στήν ἐργασία του εἶναι ἔξω ἀπό τόν ἑαυτό του. Εἶναι στό σπίτι του ὅταν δέν δουλεύει καί ὅταν αὐτός δουλεύει δέν εἶναι σάν στό σπίτι του. Ἡ ἐργασία του γι'αυτό δέν εἶναι θεληματική παρά ἀναγκαστική, κατ'αναγκαστική ἐργασία. Αὐτὴ δέν εἶναι, λοιπόν, ἡ ἱκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης παρά εἶναι μόνο ἕνα μέσο γιά νά ἱκανοποιοῦμε ἀνάγκες ἔξω ἀπ'αυτήν².

Μ'αυτόν τόν χαρακτήρα, ἡ ἐργασία σάν ἀνθρώπινη οὐσία διαστρέ-

1. Ökonomisch - Philosophische Manuskripte, I 511.

2. Ökonomisch - Philosophische Manuskripte, I 514.

φεται σέ έξωτερική, απόξενη και έχθρική γιά τόν άνθρωπο δραστηριότητα. Έτσι ή μορφή αύτή άλλοτρίωσης έχει σά συνέπεια τήν άλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τήν ἀνθρώπινη φύση του.

(3) άλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν ἄλλο

Κάθε γενιά συσσωρεύει μέ τούς καρπούς τῆς ἐργασίας τῶν ἀνθρώπων και παραδίνει στήν ἐπόμενη γενιά τά μέσα παραγωγῆς και τά τεχνικά μέσα τοῦ πολιτισμοῦ και τῆς ἐξουσίας πού αύτή ἀνάπτυξε, ὥστε νά κλιμακώνονται συνεχῶς οἱ σχέσεις ἐξάρτησης μέσα στήν ἀστική κοινωνία. Ἡ τάξη πού ὑπόκειται σέ καταναγκαστική ἐργασία και ζεῖ πουλώντας τήν ἐργατική της δύναμη σ' ἐκείνους πού τήν ἐκμεταλεύονται νιώθει στήν άλλοτρίωσή της αύτή ἐκμηδενισμένη, βλέπει σ'αύτήν "τήν πραγματικότητα μιᾶς ἀπάνθρωπης ὑπαρξης" και τούς ἄλλους ἀπόξενους και έχθρους. Ἡ ἐργασία παράγει παλάτια γιά λίγους ἀλλά φτωχόσπιτα γιά τούς ἐργάτες· ὑποκαθιστᾶ τήν ἐργασία μέ μηχανές, ἀλλά ρίχνει πίσω ἕνα μέρος τῶν ἐργατῶν σέ βάρβαρη ἐργασία και κάνει τούς ἄλλους ἐξαρτήματα τῶν μηχανῶν· παράγει πνεῦμα, ἀλλά γιά τόν ἐργάτη παράγει ἠλιθιότητα¹. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ τάξη πού κατέχει πλοῦτο και ἐκμεταλλεύεται τούς ἐργάτες εἶναι ἐπίσης αὐτοαλλοτριωμένη, ἀλλά νιώθει εὐχαριστημένη και ἰσχυρή, γνωρίζει τήν άλλοτρίωση σάν δική της δύναμη και βρίσκει, σ'αύτήν, τήν ἐπίφαση μιᾶς ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Οἱ ἄνθρωποι ἰδιαίτερα τῆς τάξης αὐτῆς καιροσκοποῦν νά δημιουργήσουν στούς ἄλλους νέες ἀνάγκες γιά νά τούς ἐξαναγκάζουν νά ὑποβληθοῦν σέ νέες θυσίες, νά παρασυρθοῦν σέ νέες μορφές ἀπόλαυσης και μαζί νά ὑποκύψουν σέ νέες συνθήκες οἰκονομικῆς ἀφαίμαξης, γενικά σέ νέες σχέσεις ἐξάρτησης. Έτσι ἡ ἀνάγκη γιά κατανάλωση γίνεται στούς ἄνθρώπους μιᾶ κατάλληλα διεγειρόμενη και ἀναπτυσσόμενη "βούληση γιά κατανάλωση". Στήν ἀστική κοινωνία

κάτω ἀπό τίς ἴδιες συνθήκες πού παράγεται ὁ πλοῦτος παράγεται ἐπίσης και ἡ ἀθλιότητα· κάτω ἀπό τίς ἴδιες συνθήκες πού λαμβάνει χώρα ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἀναπτύσσεται μιᾶ καταπιεστική δύναμη· αὐτές οἱ σχέσεις παράγουν μόνο τόν ἀστικό πλοῦτο, δηλαδή τόν πλοῦτο τῆς ἀστικῆς τάξης, μέ διαρκή καταστροφή τοῦ πλοῦτου ἐξχωριστῶν μελῶν αὐ-

1. Ökonomisch - Philosophische Manuskripte, I 513.

τῆς τῆς τάξης καί μέ τή δημιουργία ἑνός προλεταριάτου πού συνεχῶς αὐξάνεται¹.

Μέ τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς ἡ φτώχεια φαντάζει σάν ἀποτέλεσμα ἀλλοτρίωσης τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας, τῆς ἀνάπτυξης δηλαδή τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῶν ἐργατῶν. Στό "Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος" τοῦ 1848 βρίσκουμε τήν ἀκόλουθη διατύπωση:

"Ὅλη ἡ μέχρι σήμερα κοινωνία στηριζόταν ... στήν ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ καταπιεστικές καί καταπιεσμένες τάξεις. Γιά νά καταπιέζεται ὅμως μιᾶ τάξη πρέπει νά τῆς διασφαλιστοῦν συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες μπορεῖ τουλάχιστο νά διατηρεῖ τή δουλική της ὑπαρξη. Ὁ σκλάβος ἐξελίχτηκε σέ μέλος τῆς κοινότητας στή δουλεία, ὅπως ὁ μικροαστός σέ ἀστό κάτω ἀπό τό ζυγό τῆς φεουδαρχικῆς ἀπολυταρχίας. Ὁ σύγχρονος ἐργάτης ὅμως ἀντί νά ἀνεβεῖ μαζί μέ τήν πρόοδο της βιομηχανίας, βυθίζεται ὅλο καί βαθύτερα κάτω ἀπό τοὺς ὅρους τῆς ἴδιας του τῆς τάξης. Ὁ ἐργάτης γίνεται φτωχός καί ἡ φτώχεια ἀναπτύσσεται ἀκόμα πιό γρήγορα ἀπ' ὅτι ὁ πληθυσμός καί ὁ πλοῦτος².

Γιά νά συζητήσουμε κριτικά τίς παραπάνω θέσεις τοῦ Marx γύρω ἀπό τήν ἀλλοτρίωση θά ἦταν καλό νά ἀναφερθοῦμε πρῶτα σέ μερικές μορφές σκέψης πού δείχνουν τίς προϋποθέσεις τῆς πολυσήμαντης ἔννοιας "ἀλλοτρίωση", ὅπως αὐτή παρουσιάζεται κυρίως στά μαρξικά "Ὄικονομικο-Φιλοσοφικά Χειρόγραφα" τοῦ 1844.

"Ὅλες οἱ πανάρχαιες ὀρφικοπυθαγορικές δοξασίες γιά τήν πτώση τῆς ψυχῆς ἀπό μιᾶ ἀρχική κατάσταση εὐδαιμονίας, τίς περιπλανήσεις τῆς ψυχῆς καί τήν δυνατότητά της νά βρεῖ πάλι τήν παλιά της δόξα ἐκφράζουν τήν ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου καί τήν ἄρση τῆς ἀλλοτρίωσης. Τό ἴδιο νόημα ἔχει καί ἡ διδασκαλία τοῦ Ἐμπεδοκλή γιά τόν κύκλο πού διαγράφει ἡ ψυχὴ ἀπό ἕνα πρῶτο στάδιο ἀθωότητος καί εὐτυχίας, κατά τό ὁποῖο οἱ ψυχές βρίσκονται ἀπόλυτα ἑναρμονισμένες μεταξύ τους, γιατί βασιλεύει πάνω τους ἡ "Κύπρις", ἡ θεά τῆς ἀγάπης, σέ ἕνα στάδιο πτώσης κατά τό ὁποῖο δέσποζε ἀνάμεσά τους ὁ διχασμός καί ἡ δυσαρμονία, γιά νά ἀρχίσουν οἱ ψυχές νά περιπλανιῶνται ἀπό σῶμα σέ σῶμα, ὥσπου νά ξαναβροῦν τελικά τόν χαμένο παράδεισό τους. Καί ὁ ἴδιος ὁ Πλάτωνας, πού ξανάφερε τέτοιες ἀπόψεις, ἐπλάσε

1. Das Elend der Philosophie: Werke 4, 141.

2. Manifest der Kommunistischen Partei: Werke 4, 473

μιά γενική εικόνα όλου του κόσμου σαν "άλλοτριωμένο" απείκασμα ενός "άληθινου" πρότυπου κόσμου, του "πραγματικού" κόσμου τῶν ιδεῶν. Ἀκόμα ποικίλες χριστιανικές δοξασίες για μία ἀρχική παραδεισένια ἀνθρώπινη ζωή καί ἕνα πρωταρχικό ἀληθινό κόσμο, για τό προπατορικό ἀμάρτημα πού εἶχε σά συνέπεια τήν ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου καί τή διαστροφή τοῦ κόσμου ἀπό τό κακό μποροῦν ἐπίσης νά θεωρηθοῦν σαν παραλλαγές τῆς ἴδιας ιδέας. Εἶναι ὁ μύθος ὅτι ὁ κόσμος καί ὁ ἀνθρώπος εἶναι συνέπειες μιᾶς πράξης μέ τήν ὁποία τό ἀπόλυτο καί τέλειο ἀλλοτριώθηκε (εἴτε ἡ ἀλλοτρίωση αὐτή ἐγινε αὐτοδύναμα εἴτε μέ τήν ἐπενέργεια μιᾶς μοχθηρῆς δύναμης, τοῦ διαβόλου).

Ὁ μύθος αὐτός λειτουργεῖ σαν ὑπόβαθρο μιᾶς ἐξαιρετικά σημαντικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης στά νεώτερα χρόνια, τῆς σκέψης δηλαδή τοῦ Hegel. Καθετί πού ὑπάρχει εἶναι ἡ ἀπόλυτη Ἰδέα, τό ἀπόλυτο Πνεῦμα, μία δυναμική ὄντοτητα πού ἀναπτύσσεται ὑποκείμενη σέ μία κυκλική πορεία ἀλλοτρίωσης καί ἀρσης (Aufhebung) τῆς ἀλλοτρίωσης. Καί ὁ ἴδιος ὁ ἀνθρώπος, σαν πεπερασμένο πνεῦμα, παράγει πράγματα, ἀντικειμενικοποιεῖται σέ πράγματα πού παράγει καί πού γίνονται ξένα πρός τόν ἴδιο τό δημιουργό τους. Ἐνῶ ὁ Schelling ἐνιῶθε τήν ἀνάγκη νά τολμήσει ἕνα πῆδημα για νά περάσει ἀπό τήν ὕλη στό πνεῦμα - τό πνεῦμα ἦταν γι' αὐτόν ἕνα νησί πού δέν μποροῦμε νά τό πλησιάσουμε μέσα ἀπό τόν ὠκεανό τῆς ὕλης παρά μ' ἕνα πῆδημα-, ὁ Hegel περνοῦσε ἀπό τό πνεῦμα στήν ὕλη μ' ἕνα "ὀργανικό" τρόπο: ὕλη δέν ὑπάρχει παρά σαν ἀλλοτριωμένο σέ φύση πνεῦμα. Καί ὁ Fichte, πρίν ἀπό τόν Hegel, ἐξηγοῦσε σαν ἀλλοτρίωση τήν πράξη μέ τήν ὁποία τό ὑποκείμενο (τό ἐγώ) θέτει τό ἀντικείμενο (τό μή-ἐγώ): τό ἀντικείμενο στήν ὁλότητά του εἶναι μία ἀλλοτρίωση τοῦ πνεύματος. Ἀλλά εἴμαστε φανερά κοντά στό νόημα τοῦ Marx για τήν ἀλλοτρίωση ἔχοντας στό νοῦ μας τήν ἐγγελιανή ἐννοια τῆς ἀλλοτρίωσης σαν φαινόμενο κατά τό ὅποιο τό πνεῦμα δέν ἀναγνωρίζει πιά τό δικό του ἔργο μέσα στό δικό του δημιούργημα καί θεωρεῖ τά ἴδια του τά προϊόντα σέν ξένες ὄντοτητες.

Ὁ Ludwig Feuerbach, πού ἡ φιλοσοφία του ἐπαιξε ἕνα σημαντικό καθοριστικό ρόλο στήν ἀνάπτυξη τῆς φιλοσοφίας τῶν Marx καί Engels, ἀπόκρουσε τή θεωρία τοῦ Hegel. πώς ὑπάρχει κάτι τέτοιο σαν ἀπόλυτο πνεῦμα πού ἀλλοτριώνεται στή φύση καί ὅτι

ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀλλοτριωμένο ἀπόλυτο πνεῦμα. Ἀντίθετα, αὐτός θεώρησε τὸ ἀπόλυτο πνεῦμα πού ὀνομάζεται "θεός" σάν ἀλλοτριωμένο ἄνθρωπο: ὁ ἄνθρωπος ἀλλοτριώνεται σέ θεό, δηλαδή σ' ἓνα ἀπολυτοποιημένο καί ἀλλοτριωμένο ἀπό τόν ἑαυτό του, σ' ἓνα ἀλλιώτικο ἀνθρώπινο ὄν, πού ὁ ἴδιος τὸ πλάθει, τὸ ὑψώνει πάνω ἀπό τόν ἑαυτό του, τὸ θεωρεῖ σάν ἀπόλυτη κυρίαρχη δύναμη καί ὑποτάσσεται σ' αὐτὴ τὴ δύναμη σὰ σκλάβος. Ἔτσι ὁ θεός δέν εἶναι μόνο μιὰ ἀπόξενη ἀπὸ τόν ἄνθρωπο-δημιουργὸ ὄντοτητα παρά καί κυρίαρχη δύναμη πάνω του: αὐτός τόν ἐξουσιάζει.

Ὁ Marx βρῆκε πολὺ ἐνδιαφέρουσα τὴν ἰδέα αὐτὴ τῆς θρησκευτικῆς ἀλλοτριώσεως στὴν κριτικὴ τοῦ Feuerbach, ἀλλὰ παρατήρησε πὼς αὐτὴ εἶναι μιὰ μορφή μονάχα τῆς πολὺπλευρης αὐταλλοτριώσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος δέν ἀλλοτριώνεται μόνο μέ τὴ θρησκεία παρά καί μέ ἄλλα προϊόντα τῆς δραστηριότητάς του, μέ τὴ φιλοσοφία, τὴν τέχνη, τὴν ἠθική κλπ., μέ τὰ προϊόντα τῆς οἰκονομικῆς του δραστηριότητάς (ἐμπορεύματα, χρῆμα, κεφάλαιο κλπ.) καί μέ τὰ προϊόντα τῆς κοινωνικῆς του δραστηριότητάς (κράτος, δίκαιο, θεσμοὶ κλπ.).

Ἡ βασικὴ ἰδέα πού συναρπάζει τόν νεαρό Marx καί πού θά εἶναι καθοριστικὴ γιὰ ὅλη τὴν μετέπειτα μαρξικὴ καί μαρξιστικὴ ὡς σήμερα σκέψη εἶναι ἡ ἰδέα τῆς πράξης. Ὁ Marx ἔγραψε στὴ δεύτερη ἀπὸ τίς περίφημες θέσεις του πάνω στοῦ Feuerbach:

Στὴν πράξη εἶναι ἀνάγκη ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀποδείχνει τὴν ἀλήθεια, δηλαδή πραγματικότητα καί δύναμη, τόν "ἐντεῦθεν" χαρακτήρα τῆς σκέψης του. Ἡ φιλονεικία γιὰ τὴν πραγματικότητα ἢ μὴ πραγματικότητα τῆς σκέψης - πού εἶναι ἀπομονωμένη ἀπὸ τὴν πράξη - εἶναι ἓνα καθαρὰ σ χ ο λ α σ τ ι κ ι σ τ ι κ ὸ πρόβλημα¹.

Ἀνθρώπινη πράξη εἶναι, βέβαια, οὐσιαστικὰ ἡ ἐργασία καί ὁ Marx ἔδειχνε πὼς τοῦ ἔκανε ἐντύπωση ἡ ἀποψη τοῦ Hegel πὼς ἡ ἐργασία εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, οὐσία πού ἀναδειχνεται αὐτοδύναμα. Αὐτός ἔβλεπε τὸ μεγαλεῖο στὴν ἐγγελιανὴ "φαινομενολογία", στὴ "διαλεκτικὴ τῆς ἀρνητικότητας σάν τὴν κινητικὴ καί παραγωγικὴ ἀρχή", ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἀποψης τοῦ Hegel πὼς ἡ αὐτοπαραγωγή τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μιὰ πορεία, ἡ ἀντικειμενικοποίηση εἶναι ἐξωτερικεύση καί ἄρση τῆς ἐξωτερικεύσεως, τῆς ἀ-

1. Thesen über Feuerbach, 2: Werke 3, 5.

ποψης για την "ουσία της εργασίας" και τον "αντικειμενικό άνθρωπο", τον αληθινό και πραγματικό άνθρωπο που συλλαμβάνεται σαν "αποτέλεσμα της [δίας του της εργασίας]¹. Σ'ένα από τα πιο χαρακτηριστικά μεταγενέστερα κείμενά του για την εργασία ξεχωρίζουμε την ακόλουθη ανάλυση:

Ἡ εργασία είναι πρώτα πρώτα μία λειτουργία ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, μία λειτουργία όπου ο άνθρωπος μέσα από προσωπική του πράξη διευθετεί, κανονίζει και ελέγχει την ανταλλαγή της ύλης του με τη φύση. Προβαίνει απέναντι στη φυσική ύλη την ίδια σε μία φυσική δύναμη. Τίς φυσικές δυνάμεις, που ανήκουν στη σωματικότητά του, μπάτσα και πόδια, κεφάλι και χέρι, τίς βάζει σε κίνηση, για να κάνει δική του τη φυσική ύλη σε μία μορφή χρήσιμη για την ίδια του τη ζωή. Ἐνώ μέσα από την κίνηση αυτή ενεργεί πάνω στη φύση έξω από τον εαυτό του και την αλλάζει, αλλάζει μαζί και τη δική της (της εργασίας) τη φύση. Ἀναπτύσσει τίς δυνάμεις, που σιγοκοιμούνται μέσα της και υποτάσσει τό παιχνίδι τῶν δυνάμεων της στη δική της την υπηκοότητα. Ἐδῶ δέν έχουμε να κάνουμε με τίς πρώτες ζωομορφές, ένστικτώδεις μορφές της εργασίας. Μπροστά στην κατάσταση, που ὁ εργάτης παρουσιάζεται στην αγορά τῶν ἐμπορευμάτων σαν πωλητής της ίδιας του της εργατικής δύναμης, έχει ἐξαφανιστεῖ σ'ένα ἀρχέγονο βάθος ἡ κατάσταση όπου ἡ ἀνθρώπινη εργασία δέν εἶχε ἀκόμα ξεφύγει ἀπό την πρώτη της ένστικτώδη μορφή. Προϋποθέτουμε την εργασία σε μία μορφή που ἀνήκει ἀποκλειστικά στον άνθρωπο. Μία ἀράχνη ἐκτελεῖ ἐνέργειες που μοιάζουν με τίς ἐνέργειες τοῦ ὑφαντουργοῦ και μία μέλισσα με τό χτίσιμο της κερήθρας της ντροπιάζει μερικούς ἀνθρώπους - ἀρχιτέκτονες. Αυτό ὅμως που ξεχωρίζει ἀπό πρώτα και τον χειρότερο ἀρχιτέκτονα ἀπό την πιο καλή μέλισσα εἶναι πῶς ἐκεῖνος έχει χτίσει την κερήθρα μέσα στο κεφάλι του, προτοῦ τη χτίσει στο κερί. Στο τέλος της λειτουργίας της εργασίας προκύπτει ἕνα ἀποτέλεσμα, που ἤδη ἀπό την ἀρχή της ἦταν παρόν μέσα στην παράσταση τοῦ εργάτη, ἀρα ἦταν ἤδη δοσμένο ἰδεατά. Ὅχι πῶς προκαλεῖ μόνο μία ἀλλαγὴ μορφῆς στο φυσικό στοιχείο· πραγματώνει μαζί στο φυσικό ὑλικό τον σκοπό του, που αὐτός ξέρει, που καθορίζει σαν νόμος τό εἶδος και τον τρόπο της πράξης του και που σ'αὐτόν πρέπει να υποτάσσει τη θέλησή του. Καί αὐτή ἡ ὑποταγή δέν εἶναι μία ἐπιμέρους πράξη. Ἐκτός ἀπό την καταπόνηση τῶν ὀργάνων, που ἐργάζονται, ἀπαιτεῖται στην ὅλη διάρκεια της εργασίας και ἡ σκόπιμη θέληση, που ἐξωτερικεύεται σαν προσοχή. Καί ἀπαιτεῖται αὐτή τόσο περισσότερο, ὅσο λιγότερο ἡ εργασία, μέσα ἀπό τό περιεχόμενό της, τό εἶδος και τον τρόπο της διεξαγωγῆς της, τραβάει τον εργάτη, και γι'αὐτό ὅσο λιγότερο τον εὐχαριστεῖ σαν παιχνίδι τῶν σωματικῶν και πνευματικῶν του δυνάμεων. Οἱ ἀπλές στιγμές της λειτουργίας της εργασίας εἶναι ἡ σκόπιμη δραστηριότητα ἢ ἡ εργασία ἢ ἡ ίδια, τό ἀντικείμενό της και τό μέσο της².

1. Ökonomisch-Philosophische Manuskripte, I 574.

2. Das Kapital 1, I : Werke 23, 192-93.

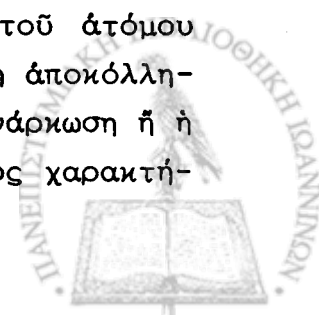
Ἡ διαλεκτική αὐτή τῆς ἐργασίας, ὅπως παρουσιάζεται ἐδῶ, ἀναπτύσσεται ἀρχικά σάν πρακτικός "διάλογος" ἀνάμεσα στόν ἀνθρώπο καί στή φύση. Ὁ ἀνθρώπος μέ τή δραστηριότητά του πάνω στή φύση ἀλλάζει ὄχι μόνο τή φύση παρά καί τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. Ἡ ἀλλαγὴ ὅμως τοῦ ἑαυτοῦ του μέσα ἀπό τήν ἐργασία του δέν εἶναι ἐδῶ ἀλλοτρίωση. Ἡ ἐργασία εἶναι παρμένη μέ "μιὰ μορφή πού ἀνήκει ἀποκλειστικά στόν ἄνθρωπο". Καί αὐτή εἶναι τόσο πιό "γνήσια" ὅσο πιό προσαρμοσμένη στό σκοπό εἶναι ἡ θέληση τοῦ ἐργαζόμενου, ὅσο πιό εὐχάριστα εἶναι ὁ ἀνθρώπος δοσμένος στό "παιχνίδι τῶν σωματικῶν καί πνευματικῶν του δυνάμεων" πού συνεπάγεται ἡ λειτουργία τῆς ἐργασίας. Ἡ σκόπιμη δραστηριότητα σημαίνει πρακτικό ἐνδιαφέρον γιά τὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας πού ἐπαληθεύουν ἢ ὄχι τίς σκόπιμες ἐνέργειές μας, γιά τήν ἴδια τήν πράξη τῆς ἐργασίας μᾶς πού, ὅταν εἶναι βεβαιωμένα σκόπιμη, μᾶς ικανοποιεῖ, γιά τὰ μέσα πού ἐπιλέγουμε καί χρησιμοποιοῦμε γιά ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ μας. Ἐτσι ἀλλοτρίωση σημαίνει γιά τόν ἐργαζόμενο νά χάνει τόν ἀνθρώπινο δεσμό του μέ τήν ἐργασία σάν "οὐσία τοῦ ἀνθρώπου", μέ τὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας του καί μέ ὅλη γενικά τήν ἀνθρώπινη λειτουργία τοῦ πηγαίου "παιχνιδιοῦ τῶν σωματικῶν καί πνευματικῶν του δυνάμεων".

Τό βασικό, λοιπόν, ἐρώτημα πού γενάει ἡ ἰδέα τῆς ἀλλοτρίωσης εἶναι: ἀπό τί ἀλλοτριώνεται αὐτό πού ἀλλοτριώνεται; Ὑπάρχει μιὰ γνήσια "ἀνθρώπινη οὐσία" πού ἀλλοτριώνεται καί πρέπει νά ξαναβρεθεῖ; Ὑπάρχει κανένας "χαμένος παράδεισος" πού πρέπει νά ἀποκατασταθεῖ;

Μποροῦμε νά προβάσουμε ὀρισμένα ἀνθρώπινα πλαίσια, πέρα ἀπ'τά ὁποῖα ἡ δραστηριότητά μας θά φάνταζε σάν πράξη ἀλλοτρίωσης, σάν τὰ ἀκόλουθα:

(1) Ὁ ἀνθρώπος εἶναι φυσική ὄντοτητα. Ἀλλοτρίωση εἶναι ἡ ἀπομάκρυνσή του ἀπό τίς φυσικές του συνάφειες, ἡ ἀποκόλλησή του ἀπό τό φυσικό περίγυρο καί ἡ ἐνταξή του σ' ἓνα κυρίαρχο τεχνολογικό περιβάλλον.

(2) Ὁ ἀνθρώπος εἶναι ζωντανό κοινωνικό "κύτταρο". Ἀλλοτρίωση εἶναι ἡ νάρκωση τοῦ ἀτόμου μέσα στήν κοινότητα, τήν κοινωνία, τήν πολιτεία, ἡ ἀποκόλλησή του ἀπό τόν ἄλλο, ἡ κοινωνικοπολιτική του αὐτονάρκωση ἢ ἡ αὐτοεξιδανίκευσή του. Μ'αὐτό τό νόημα ὁ αὐταρχικός χαρακτή-

ρας είναι η πιο χτυπητή περίπτωση κοινωνικής αλλοτρίωσης.

(3) Ὁ ἄνθρωπος εἶναι δημιουργός. Ἀλλοτρίωση εἶναι ἡ ἀποξένωσή του ἀπὸ τὴν ἐργασία του, ἀπὸ τὰ ἔργα του, πού δέν τοῦ ἀνήκουν, δέν τὸν ἐκφράζουν, δέν τὸν ὠφελοῦν καί ἀντίθετα τὸν βλάπτουν, τὸν ἀπειλοῦν, τὸν χειραγωγοῦν, τὸν καταπιέζουν, τὸν ὑποδουλώνουν ἢ καί τὸν καταστρέφουν.

Οἱ μορφές αὐτές αλλοτρίωσης μποροῦν νά θεωρηθοῦν σάν πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα εἶναι δυνατό νά ἐντάσσονται καί νά ἐξηγοῦνται ἰδιαίτερες μορφές αλλοτρίωσης, ὅπως ἀπομόνωση, αὐτοεξουδετέρωση, ἀδυναμία, ἀσημαντότητα, ἀνομία, αὐταρχικότητα, καπιταλιστική μανία, ἱμπεριαλιστική διάθεση, γραφειοκρατική νοοτροπία κλπ.

Μέ τό νά θέτουμε ἔτσι τό ζήτημα, εἴμαστε σέ θέση νά βλέπουμε τὰ πράγματα ἐλεύθεροι ἀπὸ δόγματα πού θά καθόριζαν τὴν "ἀληθινή" καί γνήσια "ἀνθρώπινη οὐσία". Ἡ πρόταση λ.χ. πὼς "ὁ ἄνθρωπος εἶναι φυσική ὄντοτητα" δέν σημαίνει πὼς πρέπει νά διευθετήσουμε μιὰ "φυσική" ἀνθρώπινη κοινωνία, μέ τὴ φυγὴ ἀπὸ τίς μεγάλες πόλεις, μέ καταστροφὴ τῶν ἐργοστασιῶν, τῶν αὐτοκινήτων, τῶν πλοίων, τῶν ἀεροπλάνων κλπ. πού μολύνουν τό περιβάλλον. Αὐτό εἶναι οὐτοπία. Ἐκεῖνο πού ὑπαγορεύει μιὰ τέτοια πρόταση εἶναι νά περιοριστεῖ ὅσο τό δυνατό περισσότερο (γιατί νά ἀρθεῖ εἶναι ἀδύνατο) ἡ αλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ φύση μέσα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν τεχνική πού εἶναι ὑπεύθυνη γι' αὐτὴ τὴν αλλοτρίωση. Ἡ πρόταση ἐξάλλου ὅτι "ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζωντανό κοινωνικό κύτταρο" δέν σημαίνει πὼς θά ἦταν δυνατό νά δημιουργήσουμε μιὰ ἀνθρώπινη κοινωνία μέ ὅλα τὰ μέλη τῆς πολιτικοκοινωνικά συνειδητοποιημένα. Θά μπορούσαμε ὅμως κάτι νά κάνουμε γιὰ νά ἀνακόψουμε τὴν ταχτική νά διατηροῦνται κατάλληλα σέ κατάσταση νάρκωσης ὁλόκληροι πληθυσμοί πού εἶναι ἢ γίνονται θύματα ἐκμετάλλευσης καί νά μένουν ἀδρανεῖς ἢ ἀτελέσφορες οἱ κριτικές δυνάμεις τῆς μέγιστης πλεινότητας τῶν ἀτόμων ἀκόμα καί τῶν λεγόμενων ἀναπτυγμένων κοινωνιῶν. Ἡ πρόταση, τέλος, ὅτι "ὁ ἄνθρωπος εἶναι δημιουργός" δέν σημαίνει πὼς εἶναι δυνατό νά ἀρθεῖ ὁλότελα ἡ αλλοτρίωση τοῦ ἐργάτη ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς δουλειᾶς του καί τὴν ἴδια τὴν ἐργασία του, μέ τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς παραδεισένιας ἀνθρώπινης κοινωνίας πάνω στὴ γῆ. Ἐκεῖνο πού εἶναι δυνατό νά γίνει εἶναι μιὰ

όσο γίνεται μεγαλύτερη διεύρυνση του φάσματος της ανθρώπινης απελευθέρωσης στα πλαίσια ενός προγράμματος κοινωνικοποίησης όλων των μέσων παραγωγής. Τό νά διαβλέπουμε ένα τέρμα στήν ανθρώπινη αλλοτρίωση είναι ένα έξοχο ιδανικό, άλλ' αυτό δέν σημαίνει νά όνειρευόμαστε ένα παράδεισο πάνω στή γή, πράγμα πού είναι ένα ίδεατό άπίθανο. Δέν θά έπρεπε δηλαδή νά αυτάπατώμαστε πώς θά δοϋμε τόν ούρανό έγκατεστημένο πάνω στή γή.

2. ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΟΥ ΣΥΓΓΕΚΡΙΜΕΝΟΥ : MARX ΚΑΙ ENGELS

Τό πρόβλημα της αλλοτρίωσης δείχνει τή βασική σημασία του συγκεκριμένου στήν όλη σύλληψη ανθρώπου και φύσης: 'Η σχέση του ανθρώπου μέ τά υλικά αντικείμενα είναι ουσιαστικά ή έργασια, ή έργασία καθορίζει τόν άνθρωπο και ό άνθρωπος καθορίζεται από τίς συγκεκριμένες σχέσεις του μέ τά αντικείμενα. 'Ο Marx παρατηρεϊ (προφανώς ένάντια στήν ίδεαλιστική θεώρηση της φύσης):

... ή φύση, παρμένη άφηρημένα, για τόν έαυτό της, θεωρημένη χωριστά από τόν άνθρωπο, δέν είναι για τόν άνθρωπο τίποτ ε¹.

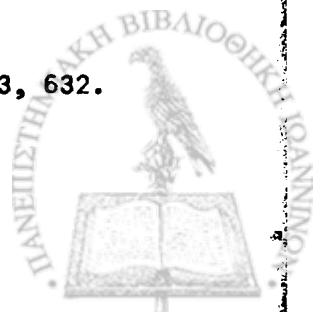
Και ό ίδιος ό άνθρωπος δέν είναι τίποτε χωρίς τίς συγκεκριμένες σχέσεις του μέ τά πράγματα.

'Αλλά ή έμφαση πού δίνεται στο συγκεκριμένο δέν σημαίνει άθέτηση του γενικού και άφηρημένου. 'Αντίθετα μέ τήν ταχτική νά ξεκινάει κανείς μιά ανάλυση ενός όλου από τό συγκεκριμένο και νά φτάσει σέ άπλές άφηρημένες έννοιες και άπ'αυτές νά συνθέτει πάλι τό όλο, ό Marx υιοθετεϊ στήν "Είσαγωγή στήν Κριτική της Πολιτικής Οίκονομίας" τή μέθοδο νά άνεβαίνει κανείς από τό άπλό άφηρημένο στο συγκεκριμένο², άλλ' όχι φυσικά μέ τό έγελιανό νόημα της γένεσης του συγκεκριμένου μέσα από τήν αυτοδύναμη κίνηση της "έννοιας". "Έτσι τό σημείο άφετηρίας του Marx στο "Κεφάλαιο" είναι ή άπλή και στοιχειώδης άφηρημένη έννοια "έμπόρευμα" (Elementarform)³:

1. Ökonomisch-Philosophische Manuskripte, I 587.

2. Einleitung zur Kritik der politischen Ökonomie : Werke 13, 632.

3. Das Kapital 1, I : Werke 23, 49.

Τό σημείο απ' όπου ξεκινάω είναι ή πιο άπλή κοινωνική μορφή στην οποία παριστάνεται τό προϊόν τής εργασίας στην τωρινή κοινωνία, κι' αυτό είναι τό "έμπόρευμα"¹:

Άλλά και οι άφηρημένες έννοιες πού αυτός χρησιμοποιεί έχουν ένα έντονο έμπειρικό χαρακτήρα (δέν ξεκινάει π.χ. ο Marx από μιá καθαρή άφαίρεση, όπως είναι ή "άξία", παρά από μιá έννοια πού παριστάνει τή συγκεκριμένη κοινωνική μορφή τής εργασιακής παραγωγής, τό έμπόρευμα). Δέν πρόκειται βέβαια για άφαίρεση έγγελιανού τύπου. Έτσι ή συγκεκριμένη όλότητα, πού άποσκοπεύ νά έρμηνεύσει μιá οίκονομική θεωρία, δέν είναι παράγωγο τής "έννοιας" πού γεννάει τόν έαυτό της παρά τής έννοιακής επεξεργασίας καθαρών παραστάσεων τής συγκεκριμένης πραγματικότητας. Υπάρχει δηλαδή άντιστοιχία ανάμεσα στην εικόνα τής όλότητας και στην πραγματικότητα από τήν οποία άκριβώς έξαρτάται ή σκέψη.

Τό τελευταίο αυτό σημείο είναι βασικό στη μαρξική και μαρξιστική σκέψη και άξίζει ένα ιδιαίτερο σχολιασμό. Ο Hegel έξαρτούσε φανερά τήν ύλη από τό πνεύμα. Ήδη ο Feuerbach είχε παρατηρήσει:

Τό είναι ύποκείμενο και ή νόηση κατηγορούμενο. Ή νόηση έξαρτάται από τό είναι και όχι τό είναι από τή νόηση. Τό είναι έξαρτάται από τόν έαυτό του.

Σύμφωνα μέ μιá παρατήρηση του Pléchanon², ο Hegel λύνει τήν αντίφαση ανάμεσα στο ύποκείμενο και στο άντικείμενο μέ τήν έξάλειψη ενός από τά συστατικά της στοιχεία, δηλαδή του είναι, τής ύπαρξης τής ύλης, τής φύσης. Μ'αυτή τή βασική θέση, ότι δέν είναι τό πνεύμα πού θέτει τήν ύλη παρά ή ύλη πού θέτει τό πνεύμα, ο μαρξικός και μαρξιστικός ύλισμός παρουσιάζεται σάν άντι-ιδεαλισμός.

Στήν "Κριτική τής Πολιτικής Οίκονομίας" ο Marx περιγράφει τή "συγκεκριμένη βάση" πού τήν άποτελεί τό σύνολο τών παραγωγικών σχέσεων, δηλαδή ή οίκονομική δομή τής κοινωνίας. Πά-

1. Randglossen zu A. Wagner "Lehrbuch der politischen Ökonomie : Werke 19, 369.

2. Les questions fondamentales du Marxisme II, 19 - 20.

νω σ' αυτήν ύψώνεται ένα νομικό και πολιτικό έποικοδόμημα και σ' αυτήν ανταποκρίνονται όρισμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης. Καί ή κοινωνική, πολιτική και πνευματική έκδήλωση τής ζωής προσδιορίζεται από τή συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα:

Δέν είναι ή συνείδηση τών ανθρώπων πού προσδιορίζει τήν ύπόστασή τους· είναι, αντίστροφα, ή κοινωνική τους ύπόσταση πού προσδιορίζει τή συνείδησή τους.

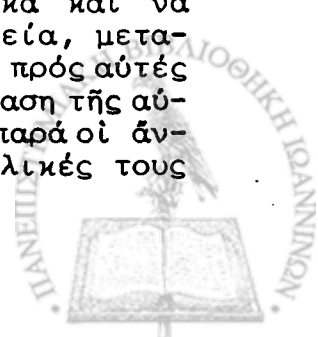
Καί στή "Γερμανική 'Ιδεολογία" γράφει ό Marx:

Ή παραγωγή τών ιδεών, τών παραστάσεων, τής συνείδησης είναι πρώτα άμεσα μπλεγμένη στήν ύλική δραστηριότητα, στίς ύλικές σχέσεις τών ανθρώπων, είναι ή γλώσσα τής πραγματικής ζωής. Ή αντίληψη, ή σκέψη, ή πνευματική κυκλοφορία τών ανθρώπων έμφανίζονται έδώ άκόμη σάν άμεση άπόρροια τής ύλικής συμπεριφοράς.

Τό ίδιο ισχύει και για τήν πνευματική παραγωγή, όπως αυτή παριστάνεται στή γλώσσα τής πολιτικής, τών νόμων, τής ήθικης, τής θρησκείας, μεταφυσικής κλπ. ενός λαού. Οί άνθρωποι είναι οί παραγωγοί τών παραστάσεών τους, τών ιδεών τους και ούτω καθ'έξής, αλλά οί πραγματικοί, οί ένεργητικοί άνθρωποι, όπως αυτοί προσδιορίζονται μέσα από μία όρισμένη ανάπτυξη τών παραγωγικών τους δυνάμεων και τής αντίστοιχης σ' αυτές σχέσης ως και τίς άπώτερες μορφοποιήσεις της.

Ή συνείδηση δέν μπορεί νά είναι άλλο παρά τό συνειδητό είναι, και τό είναι του ανθρώπου είναι ή πραγματική ζωική λειτουργία του. "Αν στήν όλη ιδεολογία οί άνθρωποι και οί σχέσεις τους έμφανίζονται μέ τό κεφάλι κάτω σάν μέσα σέ μία σκοτεινή φωτογραφική μηχανή, αυτό τό φαινόμενο ξεπηγάει από τό ιστορικό process ζωής, όπως ακριβώς ή αναστροφή τών αντικειμένων πάνω στον άμφιβληστροειδή ξεπηγάει από τήν άμεσή του φυσική σύσταση.

Έντελώς αντίθετα πρós τή γερμανική φιλοσοφία, πού κατεβαίνει από τόν ούρανό στή γή, γίνεται έδώ άνέβασμα από τή γή στον ούρανό. Αυτό σημαίνει πώς δέν ξεκινάμε άπ' αυτό πού λένε, φαντάζονται ή αντιλαμβάνονται οί άνθρωποι ούτε από τόν άνθρωπο όπως αυτόν τόν έχουμε διατυπώσει μέ τή γλώσσα, τόν έχουμε σκεφτεί, φανταστεί, παραστήσει, και άπ' αυτόν νά φτάσουμε στον ζωντανό άνθρωπο· ξεκινάμε από τόν πραγματικά ένεργό άνθρωπο και παριστάνουμε από τήν πραγματική πορεία ζωής του και τήν ανάπτυξη τών ιδεολογικών άντανανκλάσεων και άπηχίσεων αυτής τής λειτουργίας ζωής. Καί τά νεφελώματα στο κεφάλι τών ανθρώπων είναι επίσης αναγκαίο άπόσταγμα τής ύλικής πορείας τής ζωής τους, πού μπορεί νά έξακριβώνεται έμπειρικά και νά συνάπτεται μέ ύλικές προϋποθέσεις. Ή ήθική, θρησκεία, μεταφυσική και όλη ή άλλη ιδεολογία και οί αντίστοιχες πρós αυτές μορφές συνείδησης, δέν διατηρούν για πολύ τήν έπίφαση τής αυθυπαρξίας. Δέν έχουν ιστορία, δέν έχουν ανάπτυξη, παρά οί άνθρωποι αναπτύσσουν τήν ύλική τους παραγωγή, τίς ύλικές τους

σχέσεις και μαζί μ'αυτή την πραγματικότητα μεταβάλλουν τη σκέψη τους και τὰ προϊόντα της σκέψης τους. Δέν καθορίζει ή συνείδηση τή ζωή· αντίθετα, ή ζωή καθορίζει τή συνείδηση. Κατά τόν πρώτο τρόπο θεώρησης ξεκινάει κανείς από τή συνείδηση σάν νά ήταν άτομο ζωντανό. Κατά τόν δεύτερο τρόπο, πού ανταποκρίνεται στην πραγματική ζωή, ξεκινάει κανείς από τὰ ίδια τὰ πραγματικά, ζωντανά άτομα και δέν θεωρεῖ τή συνείδηση μόνο σάν τή δική του συνείδηση¹.

Μ'αυτή τή βάση, ή εικόνα τοῦ κόσμου δέν πηγάζει από έγκεφαλικά κατασκευές παρά από τόν πραγματικό κόσμο, περασμένο μέσα από τόν ανθρώπινο νοῦ. Μέ τή διατύπωση τοῦ Engels,

ή διαλεκτική τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι μόνο αντανάκλαση τῶν μορφῶν κίνησης τοῦ πραγματικοῦ κόσμου, τῆς φύσης ὅπως και τῆς ιστορίας².

Δέν ὑπάρχει, λοιπόν, παρά μόνο μιὰ διαλεκτική τῆς συγκεκριμένης πραγματικότητας και ή διαλεκτική τῆς σκέψης εἶναι ἀπλά ἀντικατοπτρισμός μέσα στό νοῦ μας τῆς διαλεκτικῆς κίνησης τῶν πραγμάτων:

Ἡ διαλεκτική, ή λεγόμενη ἀντικειμενική, κυριαρχεῖ μέσα σ' ὀλόκληρη τή φύση και ή ὀνομαζόμενη ὑποκειμενική διαλεκτική, ή διαλεκτική σκέψη, εἶναι μόνο αντανάκλαση τῆς κίνησης μέ ἀντιθέσεις πού ἰσχύει παντοῦ μέσα στή φύση³.

Μ'αυτή τήν προϋπόθεση, ή ὕλική πραγματικότητα εἶναι τό πᾶν και δέν εἶναι νοητή καμιὰ ἰδεατή ἀρχή πού νά ὑπάρχει ἀνεξάρτητα από τήν ὕλη. Μέ μιὰ διατύπωση τοῦ Lenin, πού ἐκφράζει μιὰ σταθερή ἀποψη από τόν Engels και ὕστερα,

ὁ ἔξωτερικός κόσμος ὑπάρχει και ἀναπτύσσεται ἀνεξάρτητα από τήν ἀνθρώπινη συνείδηση μέσα στην ὁποία ἀντικαθρεφτίζεται⁴.

Ἀπέναντι στή διαλεκτική αὐτή τοῦ συγκεκριμένου, ή ἐγγελιανή διαλεκτική σάν κίνηση τῆς σκέψης πού δημιουργεῖ τό συγκεκρι-

1. Deutsche Ideologie I : Werke 3, 26 - 27.

2. Dialektik der Natur : Werke 20, 475.

3. Dialektik der Natur : Werke 20, 481.

4. Materialismus und Empirio-kritizismus, Berlin 1958, 252' κβ. 257 κ.ά.

μένο παρουσιάζεται με μυστικιστικό χαρακτήρα και βρίσκεται "μέ το κεφάλι προς τα κάτω": στον Hegel διαλεκτική είναι η πορεία ανάπτυξης της *ιδέας* μέσα από *θέση*, *αντίθεση* και *σύνθεση*, ενώ στο Marx είναι αντίστροφα, η πορεία κίνησης των *πραγμάτων* μέσα από *θέση*, *αντίθεση*, *σύνθεση* (ή *θέση*, *άρνηση*, *άρνηση* της *άρνησης*). Ο Marx τονίζει αυτή τη διαμετρική *αντίθεση* ανάμεσα στην *έγελιανή* και στη δική του διαλεκτική με τη γνωστή δήλωση στον επίλογο της δεύτερης έκδοσης του "Κεφαλαίου":

Ἡ διαλεκτική μου μέθοδος δέν διαφέρει μόνο στή βάση της από τήν έγελιανή μέθοδο, παρά είναι τό διαμετρικά αντίθετό της. Γιά τόν Hegel είναι ἡ λειτουργία τῆς σκέψης, πού αὐτός μάλιστα μεταβάλλει κάτω ἀπό τό ὄνομα *ιδέα* σ' ἕνα αὐθύποστατο ὑποκείμενο, ὁ δημιουργός τοῦ πραγματικοῦ, τό ὁποῖο σχηματίζει μόνο τήν *έξωτερική* του *έμφάνιση*. Σ' ἔμένα αντίστροφα τό *ιδεατό* δέν είναι τίποτε ἄλλο παρά τό *ὕλικό* μεταφερμένο καί μεταφρασμένο μέσα στό *ἀνθρώπινο κεφάλι*... Ἡ διαλεκτική σ' αὐτόν (Hegel) στέκεται πάνω στό κεφάλι. Είναι ἀνάγκη νά τήν ἀναποδογυρίσει κανείς¹.

Τό νόημα αὐτῆς τῆς ἀντιστροφῆς τῆς *έγελιανῆς* διαλεκτικῆς, νά "στηθεῖ" αὐτή "στά πόδια της" (γιατί στον Hegel προχωροῦσε "μέ το κεφάλι προς τα κάτω"), δέν είναι ὅτι ὁ Marx μετατρέπει τόν Hegel διαβάζοντας ἀπλά "ὕλη", "ἄνθρωπο", "πραγματικές ἀντιφάσεις" ἐκεῖ πού ὁ Hegel γράφει ἀντίστοιχα "*ιδέα*", "*πνεῦμα*", "*ἀντιφάσεις μέσα στήν ἔννοια*". Καθώς παρατηρεῖ ὁ Desanti², "ἡ ἀνατροπή τοῦ *έγελιανισμοῦ* ἔγινε στήν πορεία τῆς *ίδιαις* τῆς ἀνάλυσης καί δικαιώνεται ἀπό τό περιεχόμενο τῆς ἀνάλυσης αὐτῆς". Πραγματικά, ἔχει συχνά παρατηρηθεῖ πώς ὁ Marx "δανείστηκε" ἀπλά τή διαλεκτική μέθοδο τοῦ Hegel καί τήν *έφαρμοσε* σχεδόν ἀπαράλλαχτη στό δικό του σύστημα χωρίς νά δένεται μ' αὐτό ὀργανικά, ὅτι μέ τήν παρατήρησή του πώς ἡ δική του διαλεκτική μέθοδος είναι ὀλότελα ἀντίθετη ἀπό τήν *έγελιανή* συχέει τή διαλεκτική σά μέθοδο ἀπό τή διαλεκτική σά θεωρία κλπ. Ἐπειδή στή μαρξιστική φιλολογία παρατηροῦνται πολλές παρεξηγήσεις γύρω ἀπό τήν ἔννοια τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Marx, θά ἦταν καλό ἀρχικά νά καθορίσουμε ἀρνητικά αὐτόν τόν ὄρο: τί

1. Das Kapital: Werke 23, 27.

2. Jean Desanti, Karl Marx, Ἐποχές 21 (1965), 86.

δέν είναι διαλεκτική στον Marx;

(1) Διαλεκτική δέν είναι ουσία της πορείας που ακολουθούν πραγματικές, δηλαδή φυσικές και ιστορικές, κινήσεις. Μιά τέτοια "ουσιαστικοποίηση" της διαλεκτικής θά σήμαινε πώς εισάγονται μέσα στη συγκεκριμένη πραγματικότητα κυρίαρχες ιδεατές δομές. Γι' αυτό

(2) ή διαλεκτική δέν είναι νομοτέλεια ή λογική των πραγματικών processus. Κι' έδω δέν έννοοϋμε μόνο τά processus παραγωγής παρά και τίς πολιτικές και ιδεολογικές λειτουργίες. Αυτό σημαίνει πώς

(3) διαλεκτική δέν είναι μία μέθοδος παράστασης της κοινωνικής ή ιδεολογικής ιστορίας· γενικά,

(4) διαλεκτική δέν είναι ένας τρόπος έρευνας, μία διαδικασία έμπειρικής έρευνας, παρά μόνο τρόπος παράστασης των γεγονότων· αλλά

(5) διαλεκτική δέν είναι επίσης τρόπος ή μέθοδος συστηματικής - άπαγωγικής παράστασης.

Αρχίζοντας από τον τελευταίο άρνητικό προσδιορισμό, που έχουμε ήδη συζητήσει, μπορούμε νά ποϋμε πώς διαλεκτική στον Marx είναι ένας τρόπος παράστασης, που πρέπει νά διακρίνεται από τον τρόπο έρευνας, όπως ο ίδιος έξηγοϋσε στον επίλογο της δεύτερης έκδοσης του κύριου έργου του. Καί τρόπος παράστασης σημαίνει έδω μία μέθοδο νά παριστάνουμε μέ μία μορφή ένα έπεξεργασμένο διαλεκτικά (και όχι διαλεκτικά έρευνημένο) σύνολο γεγονότων. Αλλά ο Marx τόνιζε επανειλημμένα τήν ανάγκη νά διακρίνουμε τή διαλεκτική αυτή μέθοδο από τήν ιστορική μέθοδο. Έτσι, ένω διαλεκτική δέν είναι τρόπος παράστασης της κοινωνικής ή ιδεολογικής ιστορίας, είναι ώστόσο διαδικασία μέ τήν οποία ανακατασκευάζουμε τό σύστημα κατηγοριών των κοινωνικών έπιστημών, είναι μέθοδος κριτικής της πολιτικής οικονομίας και μορφή κριτικής έπεξεργασίας των ιδεολογιών. Ο ίδιος ο Marx λ.χ. παριστάνει στη "Γερμανική Ιδεολογία" διαλεκτικά τον τρόπο μέ τον οποιο σχηματίζονται οι ιδεολογίες και άσκει κριτική πάνω σ' αυτές. Υπάρχει μία διαλεκτική άναμεσα στις τάξεις και στις ιδέες τους που λειτουργεί μέ τον άκόλουθο τρόπο: Μιά και "οι ιδέες της επικρατέστερης τάξης είναι σε κάθε έποχή οι επικρατέστερες ιδέες", είναι εϋλογο πώς οι ιδέες που επικρατοϋν άποτελοϋν τήν ιδανική έκφραση των

σχέσεων πού ἐδραιώνουν τήν ἐπικράτηση μιᾶς τάξης, τήν θεωρητική διατύπωση τῆς ταξικῆς ἐπικράτησης. Ἡ κυρίαρχη τάξη ἔχει τή δύναμη νά προβάλλει τούς διανοητές της πού τήν ἐκφράζουν, τήν δικαιολογοῦν καί τήν ἰσχυροποιοῦν, ὥστε οἱ ἰδέες αὐτῶν νά εἶναι σέ μιᾶ ἐποχή κυρίαρχες. Ἡ ἐπικράτηση λ.χ. ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν σέ μιᾶ ὀρισμένη ἐποχή προϋποθέτει τήν ὑπαρξη μιᾶς κυρίαρχης ἐπαναστατικῆς τάξης.

Αὐτός εἶναι ἕνας τρόπος παράστασης τῶν γεγονότων, μιᾶ ἐξηγητική ἀνακατασκευή τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στίς τάξεις καί στίς ἰδέες τους, μιᾶ μορφή ἰδεολογικῆς κριτικῆς ἢ μιᾶ διαλεκτικῆς τῆς κυριαρχίας κοινωνικῶν ὁμάδων καί ἰδεῶν πού αὐτές προβάλλουν καί μέ τίς ὁποῖες προβάλλονται, ἐδραιώνονται καί ἰσχυροποιοῦνται. Ἕνας ἄλλος ὁμως τρόπος παράστασης εἶναι οἱ ἰδέες νά θεωροῦνται σέ μιᾶ ἱστορική πορεία καί νά παριστάνονται ἀνεξέταστα σέ σχέσεις ἀντιστοιχίας τους μέ ποικίλες κυρίαρχες ἢ ἐπικρατέστερες κοινωνικές καί πολιτικές συνθήκες (λ.χ. στήν ἐπικράτηση τῶν ἀριστοκρατῶν ἀντιστοιχοῦν σάν ἐπικρατέστερες οἱ ἀξίες τῆς "τιμῆς" καί τῆς "ἀφοσίωσης", στήν ἐπικράτηση τῶν φασιστῶν ἀντιστοιχεῖ ἡ "πειθαρχία" ἢ ἡ "τάξη" κλπ.). Ἀλλά δέν ἐξετάζεται μ'αὐτό τόν τρόπο, ἂν ἡ τάξη πού ἐπικράτησε χρησιμοποίησε μεθόδους προσεταιρισμοῦ τοῦ συνόλου μέ κατασκευή καί διάδοση μύθων πού προβάλλονται σάν ἀληθινές ἰδέες (ὅπως εἶναι π.χ. ὁ μύθος "τοῦ κοινοῦ συμφέροντος", ἐνῶ πρόκειται γιά τό "ἴδιον συμφέρον", ἢ ὁ μύθος τοῦ "μεγάλου ἀντρα"), ἢ ἂν ἡ τάξη αὐτή γενικεύει καί ἀπολυτοποιεῖ ὀρισμένες ἰδέες, γιά νά ἐδραιώνεται περισσότερο καί νά ἰσχυροποιεῖται μ'αὐτές (λ.χ. "σωτηρία τῆς πατρίδας", "ἐθνική συνείδηση" κλπ.). Ἡ τάξη πού ἐξεγείρεται ἐναντίον της δέν ἀγωνίζεται γιά λογαριασμό της καί μόνο παρά ἀντιπροσωπεύει ὅλη τήν κοινωνία στόν ἀγῶνα ἐνάντια στήν ἐπικρατέστερη τάξη. Ὅταν ἡ ἐπικράτηση τῶν τάξεων πάψει νά ταυτίζεται μέ μιᾶ ὀρισμένη κάθε φορά μορφή κοινωνικῆς ὀργάνωσης, τότε ἐκλείπει ἡ ἀνάγκη νά προβάλλεται κάθε φορά ἕνα ἰδιαίτερο συμφέρον σάν γενικό συμφέρον.

Διαλεκτική, λοιπόν, στό Marx εἶναι μιᾶ μορφή ἰδεολογικῆς κριτικῆς, ἀλλ'ὄχι ἱστορική μέθοδος, μέθοδος παράστασης τῆς κοινωνικῆς ἢ ἰδεολογικῆς ἱστορίας. Πρέπει εἰδικά νά ξεχωρίζουμε τή μαρξική θέση πῶς οἱ ταξικοί ἀγῶνες εἶναι ἡ κινητήρια δύναμη τῆς ἱστορίας ἀπό τή μαρξιστική πρόταση πῶς ἡ

διαλεκτική είναι γενική μέθοδος παράστασης και κατανόησης της συγκεκριμένης πραγματικότητας. Μέσα από την ονομαζόμενη "εργασιακή θεωρία αξίας" του Marx διαγράφεται μία διαλεκτική που συνοπτικά μπορούμε να την παραστήσουμε με την ακόλουθη σειρά προτάσεων: 'Ο άνθρωπος είναι ένα όν που δουλεύει, που κατασκευάζει αντικείμενα και παράγει αγαθά. Τά αγαθά αυτά προβάλλονται στην αγορά με μία αξία, την "τιμή" τους. 'Η τιμή εξαρτάται από τό ποσό εργασίας που καταναλώθηκε γι'αυτά. Καί όχι μόνο τά αντικείμενα της εργασίας παρά και ή ίδια ή εργασία έχει μία "τιμή", ένα κόστος, και υπόκειται στό σχήμα προσφοράς και ζήτησης. 'Η εργασία αμοιβεται με ήμερομίσθια που αρκούν για τή συντήρηση και "παραγωγή" εργατών. Οι εργάτες δηλαδή πρέπει να ζούν για να δουλεύουν και να αναπαράγονται σαν εργάτες. 'Η διαδικασία αυτή άποσκοπεϊ στην παραγωγή αγαθών που αξίζουν πιο πολύ από την άμοιβή της εργασίας που απαιτείται για τήν παραγωγή αυτή και τό πλεόνασμα φυσικά συσσωρεύεται σαν συνεχώς αύξανόμενο κεφάλαιο σ'έκείνους που αγοράζουν τήν εργασία. Τό αποτέλεσμα είναι ή μεγάλη μάζα των εργατών, που πωλούν τήν εργατική τους δύναμη, να έξαθλιώνεται πρός όφελος άκριβώς των κεφαλαιοκρατών. 'Η οικονομική αυτή νομοτέλεια χαρακτηρίζει μία φάση της ανθρώπινης ανάπτυξης που ονομάζουμε καπιταλισμό, αλλά ή φάση αυτή δεν μπορεί να διαρκέσει για πολύ. 'Ο καπιταλισμός θα διαλυθεϊ χάρη στις αντιφάσεις που δημιουργούνται μέσα στον ίδιο τον έαυτό του. Οι καπιταλιστές γίνονται όλο και λιγότεροι και θα παραμεριστούν από τις μεγάλες έξαθλιωμένες μάζες που αναλαμβάνουν τήν κοινωνικοποιημένη βιομηχανία, ενώ οι λίγοι καπιταλιστές θα χάνουν δύναμη στη διαδικασία παραγωγής. 'Η πλήρης κοινωνικοποίηση της παραγωγής θα σήμαινε έγκαθίδρυση μιας λογικής κοινωνίας χωρίς ανισότητες και τάξεις, χωρίς ήμερομίσθια και χρήμα και, τελικά, χωρίς κράτος, μία κοινότητα παραγωγών που οι ίδιοι θα είχαν συνείδηση του έργου τους και σκόπιμη ευθύνη για τό ίδιο τους τό έργο. Έχουμε, λοιπόν, τή διαλεκτική πορεία: 'Η βιομηχανική άστική τάξη δημιουργεί τό αντίθετό της, δηλαδή τήν έξαθλιωμένη εργατική μάζα που άρνεϊται τό άστικό κεφάλαιο με έπαναστατική αλλαγή. 'Η αλλαγή αυτή φέρνει στην άταξική βιομηχανική κοινωνία.

'Η έπαναστατική, ώστόσο, αναδόμηση της κοινωνίας, ή πρό-

ταση δηλαδή του Marx ως προς την κίνηση της κοινωνικής πραγματικότητας με σκοπό τη λύση των αντιφάσεων της, προϋποθέτει γνώση των κοινωνικών νόμων ανάπτυξης. Υπάρχει όμως μία όρισμένη κοινωνική νομοτέλεια; Και αν υπάρχει, ποιά θά ήταν η σχέση ανάμεσα στο αντικειμενικό κύρος των κοινωνικών νόμων ανάπτυξης και στη συνειδητή, τη σκόπιμη δραστηριότητα του ανθρώπου; Είναι δυνατό να συμβιβαστεί ένας γενικός αιτιακός προσδιορισμός των κοινωνικών φαινομένων με την έλευθερία μας; Είναι η φιλοσοφική ιδέα του ντετερμινισμού εφαρμόσιμη στην κοινωνία;¹

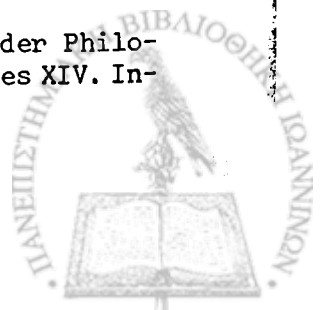
Ο Marx, αν και αγαπούσε την έλευθερία, την πραγματική έλευθερία, ωστόσο έβλεπε την ανάγκη του περιορισμού της έλευθερίας μας μέσα από την αναγκαιότητα της ανταλλαγής ύλης ανάμεσα στη φύση και στον άνθρωπο (μέ τη μορφή της παραγωγής και της κατανάλωσης). Είναι τό "βασιλείο της αναγκαιότητας". Πέρα απ' αυτό είναι τό "βασιλείο της έλευθερίας", τό όποιο όμως δέν μπορεί να ανθίσει παρά μόνο πάνω στη βάση του "βασιλείου της αναγκαιότητας".

Τό βασίλειο της έλευθερίας αρχίζει πραγματικά εκεί πρώτα όπου παύει η εργασία, πού προσδιορίζεται μέσα από ανάγκη και έξωτερική σκοπιμότητα... Αλλά παραμένει πάντοτε ένα βασίλειο της αναγκαιότητας. Πέρα απ' αυτό αρχίζει η ανθρώπινη ανάπτυξη δυνάμεων, πού ισχύει σάν αυτόσκοπός, τό άληθινό βασίλειο της έλευθερίας, τό όποιο ωστόσο δέν μπορεί να ανθίσει παρά μόνο πάνω σ' εκείνο τό βασίλειο της αναγκαιότητας σά βάση του. Η βασική προϋπόθεση είναι η ελάττωση της μέρας εργασίας².

Αν τό βασίλειο της έλευθερίας αναδύεται μέσα από τό βασίλειο της αναγκαιότητας, αυτό σημαίνει πώς μπορούμε να κάνουμε προβλέψεις για τό μέλλον της κοινωνίας ανάλογα με τις δυνατότητές μας να εξηγοϋμε αιτιακά τό παρελθόν και τό παρόν της. Επομένως, αν ισχύει ένας κοινωνικός ντετερμινισμός, αυτός έχει σχέση μόνο με τό βασίλειο της αναγκαιότητας. Τό βασικό στην ιστορία και ειδικά στην ιστορία των ιδεών δέν είναι η "ιδέα" παρά τό συγκεκριμένο, η ανάπτυξη των σχέσεων ανάμε-

1. Βλ. J.J.Vogeler, Das Problem des sozialen Determinismus in der Philosophie Hegels, des Marxismus und des Existentialismus, Akten des XIV. Intern. Kongr. für Philosophie VI (Wien 1971), 546.

2. Das Kapital III: Werke 25, 828.

σα στον άνθρωπο και στο περιβάλλον του, ή υλική και οικονομική ζωή του. Είναι, λοιπόν, εξαιρετικά σημαντικό να βρεθεί κανείς τη νομοτέλεια των φαινομένων, δηλαδή της μεταβολής και της ανάπτυξης τους, του περάσματος από τη μία μορφή στην άλλη, από τη μία τάξη της συνάφειας στην άλλη. Αν ανακαλύψει τη νομοτέλεια αυτή, έρευνάει λεπτομερειακά τις συγκεκριμένες συνέπειες στην κοινωνική ζωή όπου η νομοτέλεια αυτή αναγνωρίζεται. Έξάλλου, όπως έχουμε ήδη τονίσει, ο τρόπος παράστασης πρέπει να διακρίνεται έδω από τον τρόπο έρευνας. Η έρευνα έχει σκοπό να ίσοιοποιείται τό υλικό στη λεπτομέρεια, να αναλύει τις ποικίλες μορφές ανάπτυξης του και να έξιχνιάζει τον έσωτερικό τους δεσμό. Η διαδικασία αυτή έρευνας είναι δόλοτελα διαφορετική από την προσπάθεια να παραστήσει κανείς την αντίστοιχη πραγματική κίνηση της ύλης αφού ολοκληρωθεί η έρευνα. Η έπιτυχία της παράστασης, του να παρουσιάσει δηλαδή κανείς τη συγκεκριμένη ζωντανή πραγματικότητα αντικαθρεφτισμένη ίδεατά, σημαίνει να έμφανίζεται η δλη δουλειά σαν μιά κατασκευή ή ανακατασκευή του πραγματικού μέσα στον ανθρώπινο νοό.

Ο Engels στο "Anti - Dühring" παρουσιάζει τη συνείδηση σαν αντικαθρέφτισμα του πραγματικού μέ δρους μιάς διαλεκτικής που χρησιμοποιείται σαν μοναδικό κλειδί που έξηγει τά πάντα. Έπειδή

όλα είναι μιά είκόνα μιάς άπειρης πλοκής από συνάφειες και άλληλενέργειες μέσα στην όποία τίποτε δέ μένει αυτό που ήταν, όπου και όπως ήταν, παρά όλα κινούνται, μεταβάλλονται, γίνονται και χάνονται,¹

ή διαλεκτική άκριβώς συλλαμβάνει τά πράγματα και τις ίδέες που τά άπεικονίζουν στη συνάφειά τους. Ένώ δ "μεταφυσικός" βλέπει τά πράγματα μεμονωμένα, τό ένα μετά ή χωρίς τό άλλο, άκαμπτα και δοσμένα μιά για πάντα, και διέπεται από τό "φόβο της αντίφασης", πιστεύοντας σε αιώνιες και άξεπέραστες διακρίσεις των πραγμάτων (λ.χ. ή κοινωνία δέν περικλείνει αντιφάσεις που μπορούν να την αλλάξουν, γιατί "πάντοτε ύπήρχαν και

1. Anti - Dühring: Werke 20, 20.

πάνοτε θά υπάρχουν" π.χ. πλούσιοι καί φτωχοί)¹, ὁ διαλεκτικός συλλαμβάνει τὰ πράγματα στή συστηματική τους συνάφεια, στήν κινητικότητα καί ἀντιθετικότητα τους, στίς ἀμοιβαῖες μεταπτώσεις τους καί στίς ἀλληλοδιεισδύσεις τῶν ἀντιθέτων, στίς "σπειροειδεῖς" μορφές ἀνάπτυξής τους. "Ἔτσι οἱ πιό γενικοί ἢ "βασικοί νόμοι" τῆς διαλεκτικῆς, πού συνάγονται ἀπό τήν πορεία τῆς φύσης, τῆς κοινωνίας καί τῆς σκέψης, εἶναι:

(1) μετάπτωση ἀπό τήν ποσότητα στήν ποιότητα καί ἀντίστροφα

Μιά ποσότητα νεροῦ π.χ. πού θερμαίνουμε φτάνει νά ἔχει 30... 50... 70... 90... 99^οΚ θερμοκρασία καί τό νερό μένει νερό, δηλαδή ἡ ποιότητά του σάν ὑγρό δέν μεταβάλλεται, ἀλλ' ὅταν φτάσει ἡ θερμοκρασία στούς 100^ο τό νερό μετασχηματίζεται σέ ἀτμό· ἀντίθετα ἐλάττωση τῆς θερμοκρασίας του ὡς τό 1^ο δέν συνεπάγεται μεταβολή τῆς ποιότητας τοῦ νεροῦ παρά μόνο στό 0^ο, ὁπότε τό ὑγρό γίνεται στερεό μέ τή μορφή τοῦ πάγου. Ὁ Engels ἔφερε καί ἄλλα παραδείγματα ἀπό τή σύγχρονή του ἐπιστήμη πού σήμερα δέν ἔχουν ἀξία, ὅπως λ.χ. τή μετάπτωση ἀπό τή μηχανική τῶν οὐράνιων σωμάτων στή μηχανική ἑνός μόνου ἀστρου, ἀπό τή μηχανική τῶν μαζῶν στή μηχανική τῶν μορίων, τό πέρασμα ἀπό τή φυσική τῶν μορίων στή φυσική τῶν ἀτόμων, τήν ἀρχική μετατροπή τῆς μηχανικῆς κίνησης σέ θερμότητα καί τήν μετέπειτα ἀντίστροφη μετατροπή τῆς θερμότητας σέ μηχανική κίνηση (ἀτμομηχανή), τό νόμο τῆς μετατροπῆς τῆς ποσότητας σέ ποιότητα στή χημεία (προσθήκη π.χ. ἑνός CH₂ σ' ἕνα μοριακό τύπο τοῦ προηγούμενου μέλους καί ποσοτική ἀλλαγή τοῦ μοριακοῦ τύπου παράγει κάθε φορά καί ἕνα σῶμα ποιοτικά διάφορο) κλπ.

(2) ἀλληλοδιείσδυση καί ἀμοιβαία μετάπτωση τῶν ἀντιθέτων

Ὁ Engels δέν λέει πῶς ἡ κίνηση εἶναι κάτι τό ἀντιφατικό παρά μ' ἕνα ἀφορισμό πού θυμίζει ἐγγελιανή ἔκφραση, λέει:

1. Ὁ G. Politzer, Principes elementaires de philosophie, Paris 1948, 130 κ.έ. καθορίζει, σ' ἀντίθεση μέ τή διαλεκτική, τή "μεταφυσική μέθοδο" μέ τὰ ἀκόλουθα χαρακτηριστικά: ἀρχή τῆς ταυτότητας, ἀπομόνωση τῶν πραγμάτων, αἰώνιες καί ἀξεπέραστες διαιρέσεις, ἀντιφατικότητα τῶν ἀντιθέτων (φόβος τῆς ἀντίφασης).

Ἡ κίνηση ἢ ἴδια εἶναι μιὰ ἀντίφαση¹.

Ὅσο βλέπουμε τὰ πράγματα δυναμικά καί ζωντανά, στήν κίνηση καί στή μεταβολή τους, στίς ἀμοιβαῖες ἐπενέργειές τους, εἶναι ἀναπόφευκτο νά τά βλέπουμε μέσα σέ ἀντιφάσεις. Ἐνα κινούμενο σῶμα, ἰσχυρίζεται ὁ Engels ἐπαναλαμβάνοντας ἀπόψεις τοῦ Ζήνωνα τοῦ Ἑλεάτη, εἶναι στήν ἴδια χρονική στιγμή σέ μιὰ θέση καί μαζί σέ μιὰ ἄλλη· ἔτσι "ἡ συνεχῆς θέση καί ταυτόχρονη λύση τῆς ἀντίφασης εἶναι ἡ κίνηση".

(3) ἄρνηση τῆς ἄρνησης (σκευροειδεῖς μορφές ἀνάπτυξης)

Ἐνῶ στόν Hegel ἡ διαλεκτική στιγμή εἶναι νά αἶρει κάτι τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του (τούς πεπερασμένους προσδιορισμούς του), στόν Engels ἡ "ἄρνηση" παίρνει ποικίλες ἄλλες σημασίες. Στήν περίπτωση λ.χ. πού τό φυτό χαρακτηριστεῖ σάν ἄρνηση τοῦ σπόρου ἀπό τόν ὁποῖο αὐτό ξεπήδησε, ἡ ἄρνηση αὐτή δέν ἔχει τήν ἴδια σημασία πού ἔχουν οἱ σπόροι πού προσφέρει τό φυτό σάν ἄρνηση τοῦ ἑαυτοῦ του (ἄρνηση τῆς ἄρνησης) ἢ τήν σημασία πού ἔχει ἡ ἄρνηση στήν ἀκολουθία "μπουμπούκι - λουλούδι - καρπός" (ἡ διαφορά του ἀπό τόν Hegel εἶναι ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιά μιὰ φυσική καί ὄχι ἐννοιακή σχέση). Ἄν μάλιστα ὁ νόμος τῆς ἄρνησης τῆς ἄρνησης ἐφαρμοστεῖ στήν ἐρμηνεῖα ἱστορικῶν καί κοινωνικῶν συναφειῶν ἀνάπτυξης (π.χ. κοινοκτημοσύνη - ἰδιοκτησία - κοινωνική περιουσία), ἄρνηση μπορεῖ νά σημαίνει σύνθεση ἢ ἄρση καί διατήρηση μαζί σ' ἕνα ἀνώτερο ἐπίπεδο μέ (ἐγγελιανό νόημα) τῶν προηγούμενων μορφῶν.

Ὅπως φαίνεται ἀπό τούς γενικούς αὐτούς διαλεκτικούς νόμους, ὁ Engels χρησιμοποιεῖ γιά τήν περιγραφή διαλεκτικῶν φαινομένων βασικές κατηγορίες πού μποροῦμε νά κατατάξουμε σέ τρεῖς ομάδες:

(1) κίνηση (πορεία, μετάπτωση, μετασχηματισμός, ἀνάπτυξη, ἀνοδος ἀπό κατώτερο σέ ἀνώτερο ἐπίπεδο, ροή, ζωή, γένεση καί φθορά, λειτουργία)

(2) ἀντίθεση (ἀνταγωνισμός, ἀντίφαση, ἄρνηση, ἄρνηση τῆς ἄρνησης)

(3) συνάφεια (ἀλληλενέργεια, ἀλληλοδιείσδυση, ἀλυσίδωμα).

1. Anti-Dühring: Werke 20, 112.

Μέ χρήση τῶν βασικῶν αὐτῶν κατηγοριῶν καί τῶν γενικῶν νόμων ὁ Engels πρόβαλε μιά διαλεκτική πού ἐξηγεῖ τά πάντα: Διαλεκτική εἶναι ὁ μοναδικός δρόμος μέσα ἀπό τόν ὁποῖο μποροῦμε νά πετύχουμε "μιά ἀκριβή παράσταση τοῦ κοσμικοῦ συνόλου, τῆς ἀνάπτυξής του καί ἐκείνης τῆς ἀνθρωπότητας ὅπως καί τοῦ ἀντικατοπτρισμοῦ αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης μέσα στά κεφάλια τῶν ἀνθρώπων¹. Μέ τόν πιό γνωστό ὀρισμό, διαλεκτική εἶναι "ἡ ἐπιστήμη τῶν γενικῶν νόμων τῆς κίνησης καί τῆς ἀνάπτυξης τῆς φύσης, τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας καί τῆς σκέψης". Διαλεκτική σάν "ἐπιστήμη" θά ἐννοοῦμε ἐδῶ τή διαλεκτική σά μέθοδο, δηλαδή τή λεγόμενη "ὑποκειμενική διαλεκτική". Ἀλλά ὁ Engels πίστευε πῶς ὄχι μόνο ἡ ὑποκειμενική σκέψη παρά καί ὁ ἀντικειμενικός κόσμος ὑπόκεινται στούς ἴδιους νόμους καί συνακόλουθα ἡ συμφωνία ἀνάμεσά τους εἶναι ἀνάγκη νά κυριαρχεῖ σάν ἀσυνείδητη καί ἀδέσμευτη προϋπόθεση, σ' ὅλη τή θεωρητική μας σκέψη. Μ' αὐτή τήν προϋπόθεση διαλεκτική εἶναι μαζί καί ἡ πραγματική μορφή τῶν πραγμάτων, βγαλμένη μέσα ἀπό τά πράγματα ὅπου αὐτή παρουσιάζεται σά δοσμένη: δοσμένη μέσα στά πράγματα, στίς κινήσεις καί ἀντιθέσεις τους, στή γένεση καί στή φθορά τους, στίς ἀντιφάσεις καί συνάφειές τους. Καί ὅταν λέμε ἐδῶ πράγματα, ἐννοοῦμε ὅλη τή συγκεκριμένη πραγματικότητα, τή φυσική καί τήν κοινωνική, καί τήν ἴδια τή σκέψη καί τή γνώση. Ἀλλά ἡ διαλεκτική τῆς σκέψης καί τῆς συνείδησης εἶναι ἀντανάκλαση τῆς διαλεκτικῆς τῆς ὕλης, ἡ "ὑποκειμενική διαλεκτική" εἶναι ἀντανάκλαση τῆς "ἀντικειμενικῆς διαλεκτικῆς" τῶν πραγμάτων πού ὑπάρχουν ἔξω ἀπό μᾶς, στόν φυσικό κόσμο, καί τῶν κοινωνικῶν καί ἱστορικῶν γενικά γεγονότων. Ἀλλ' ἐνῶ ἤδη ὁ Δημόκριτος καί ὁ Ἐπίκουρος εἶχαν σκιαγραφήσει ἕνα διαδικαστικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐξηγοῦσαν τή λειτουργία τῆς ἀπεικόνισης σ' ἐμᾶς τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ὁ Engels δέν παρουσιάζει κανένα ἐξηγητικό μοντέλο πού νά δείχνει πῶς λειτουργεῖ ἡ ἀπεικόνιση τῆς ἀντικειμενικῆς διαλεκτικῆς στήν ὑποκειμενική διαλεκτική. Ἐπειτα ἡ πρόταση πῶς ἡ διαλεκτική εἶναι *in principio* δοσμένη μέσα στή φύση (πράγμα πού ἐξηγεῖ βασικά πῶς καί ἡ ἱστορία καί ἡ γνώση ἀκολουθοῦν μιά διαλεκτική πορεία - μέσα ἀπό ἀγῶνες, ἐπαναστάσεις καί μεταπτώσεις ἀνάμεσα σέ ἀντιφατι-

1. Anti - Dühring: Werke 20, 22.

κές καταστάσεις) δέν είναι ούτε επιστημονική υπόθεση, μιά και, ενώ προβάλλεται μέ αξιώσεις καθολικής έγκυρότητας, δέν έπιδέχεται ούτε έπαλήθευση ούτε διάψευση μέσα από τά γεγονότα, ούτε είναι φιλοσοφική πρόταση όρθολογικά θεμελιωμένη.

3. ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΡΑΞΗΣ: MARX - ENGELS - LENIN

Ό ίδιος ό Marx δέν φιλοδοξούσε νά προβάλει μιά όλική "έρμηνεία" τού κόσμου, μιά ακόμα φιλοσοφική θεωρία πού ό ίδιος θά πρόσθετε στό σωρό, παρά νά γνωρίσει τή νομοτέλεια πού διέπει τήν ιστορία, για νά εισηγηθεί τρόπους "άλλαγής" τού κόσμου. Μέ μιά παρατήρησή του στις "θέσεις πάνω στον Feuerbach", πού έγινε περίφημη, δήλωνε πώς

οι φιλόσοφοι έχουν μόνο έρμηνεύσει τόν κόσμο διαφορετικά τó ζήτημα, ώστόσο, είναι νά τόν αλλάξουμε¹.

Μιά και οι ιδέες δέν οδηγούν τόν κόσμο και, αντίθετα, αυτές έξαρτώνται από τή συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα, τήν όποια και άντανακλούν, είναι βασικό νά γνωρίσουμε τή βασική δομή και τή νομοτέλεια τής πραγματικότητας αυτής, τού κοινωνικού process και τής ιστορίας.

Όλόκληρη ή ιστορία παρουσιάζεται σαν ιστορία τών ταξικών αγώνων και οι κοινωνικές τάξεις πού άνταγωνίζονται ή μιά τήν άλλη βγαίνουν κάθε στιγμή μέσα από τίς σχέσεις παραγωγής και άνταλλαγής. Οι οικονομικές, λοιπόν, σχέσεις κάθε έποχής σχηματίζουν τή βάση, τή βασική δομή πού έξηγεί όλο τό έποικοδόμημα τών κοινωνικών θεσμών, τών θρησκευτικών έκδηλώσεων και τών φιλοσοφικών, καλλιτεχνικών κλπ. δημιουργημάτων πού έμφανίζονται σέ κάθε ιστορική περίοδο. Έτσι ή συνείδηση τών ανθρώπων έξηγείται από τόν τρόπο ζωής τους και ό ιδεαλισμός πού έξηγούσε τόν τρόπο ζωής τών ανθρώπων από τή συνείδησή τους άναιρείται. Ό ιστορικός υλισμός, καθαρά προσανατολισμένος προς τήν πράξη, γίνεται θεωρία και πράξη τής επανάστασης. Έπειδή σαν θεωρία περιγράφει τούς παράγοντες τής ιστορίας και

1. Thesen über Feuerbach, 11: Werke 3, 7.

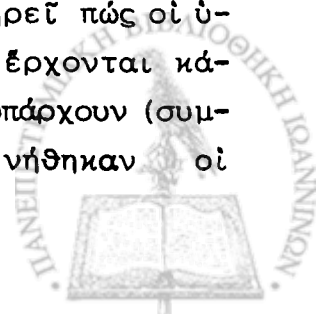
διατυπώνει νομοτέλειες πού διέπουν τό ιστορικό γίνεσθαι, ή θεωρία αύτή εΐναι στενά δεμένη μέ τήν πράξη.

Οι παράγοντες τής ιστορίας μπορούν νά παρασταθοῦν μέ τήν ακόλουθη "ιεραρχική" σειρά:

- (1) ή ιστορία εΐναι έργο τών ανθρώπων
- (2) ό τρόπος ύπαρξης τών ανθρώπων εΐναι ή έργασία, γενικά ή πράξη, πού άκριβώς δημιουργεί τήν ιστορία· ή πράξη καθορίζεται από τή θέληση τών ανθρώπων και καθορίζει τή σκέψη και τή γνώση, τίς ιδέες και ιδεολογίες πού παίζουν πάλι ρόλο στις έκδηλώσεις τής ανθρώπινης θέλησης
- (3) οι ιδέες εΐναι άντανάκλαση τών κοινωνικών συνθηκών
- (4) οι κοινωνικές συνθήκες καθορίζουν τίς τάξεις και τούς ταξικούς άγώνες
- (5) οι τάξεις οι ίδιες καθορίζονται από τίς οικονομικές συνθήκες.

Ή διάταξη αύτή ιστορικών παραγόντων δέν αποτελεί φανερά μιá αίτιακή άλυσίδα παρά μόνο δείχνει ότι τό ιστορικό γίνεσθαι έρμηνεύεται σαν ένα όλικό σύστημα πού διέπεται από έσωτερική άναγκαιότητα. Ή ιστορία δέν εΐναι έργο κανενός θεού ή οποιασδήποτε υπερανθρώπινης δύναμης παρά ανθρώπινη δημιουργία. Οι άνθρωποι εΐναι όντα πού δημιουργοῦν ιστορία μέσα από τή σκόπιμη δραστηριότητά τους, τήν έργασία και γενικά τήν πράξη πού καθορίζεται από τή θέλησή τους. Στην έκδήλωση όμως τής θέλησής τους παίζουν ρόλο και οι ιδέες, πού φυσικά δέν έρχονται από τόν ούρανó. Άκόμα κι'άν αυτές παρουσιάζονται απόλυτες και μέ κύρος θεϊκό, ούρανοκατέβατες και θεϊκής προέλευσης, έξηγοῦνται όπως όλες οι ιδέες σαν άντανάκλαση τών κοινωνικών συνθηκών πού ύπάρχουν. Και οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες καθορίζουν τίς τάξεις και τούς ταξικούς ανταγωνισμούς πού ή ιστορία τους αποτελεί τήν ανθρώπινη ιστορία.

Μέ μαρξικό νόημα δέν πρόκειται έδω για τήν ιστορία παρά για τήν "προΐστορία τής ανθρώπινης κοινωνίας". Τονίζοντας ό Μαρξ πώς "δέν εΐναι ή συνείδηση τών ανθρώπων πού προσδιορίζει τήν ύπαρξή τους παρά, αντίστροφα, ή κοινωνική τους ύπόσταση πού προσδιορίζει τή συνείδησή τους" παρατηρεί πώς οι ύλικές παραγωγικές δυνάμεις, καθώς έξελίσσονται, έρχονται κάποτε σέ αντίφαση μέ τίς παραγωγικές σχέσεις πού ύπάρχουν (συμβατικά σχέσεις ιδιοκτησίας) και πού μέσα τους κινήθηκαν οι

δυνάμεις αυτές. Έτσι οι δυνάμεις παραγωγής αντί να προωθούνται μέσα από τις παραγωγικές σχέσεις παγιδεύονται και φυλακίζονται μέσα τους. Τότε δίνεται τό έναυσμα για κοινωνική επανάσταση. Οι υπάρχουσες αντιφάσεις της υλικής ζωής και η σύγκρουση ανάμεσα στις παραγωγικές κοινωνικές δυνάμεις και στις σχέσεις παραγωγής εξηγούν τη συνείδηση, δηλαδή τις νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, φιλοσοφικές και καλλιτεχνικές, με μιά λέξη ιδεολογικές μορφές, με τις οποίες αποχτούμε συνείδηση αυτής της σύγκρουσης. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως μπορούμε να εκτιμήσουμε και να κρίνουμε μιά επαναστατική εποχή από τη συνείδηση του έαυτού της. Γιατί, αν η συνείδηση αυτή εξηγείται από τις αντιφάσεις της πραγματικής ζωής και τις συγκρούσεις της, η ανατροπή μιάς κοινωνικής δομής και η αντικατάστασή της από άλλη, ριζικά διαφορετική, δεν γίνεται ποτέ, πριν έκκολαφθούν μέσα στους κόλπους της παλιής κοινωνίας οι υλικοί όροι των νέων, ανώτερων παραγωγικών σχέσεων. Βασικά, καθώς παρατήρησε ο Marx,

η ανθρωπότητα δεν καταπιάνεται παρά με προβλήματα που μπορεί να λύσει, μιά και αν προσέξουμε θα δούμε πάντοτε πως τό πρόβλημα τό ίδιο δεν αναφαίνεται παρά μόνο εκεί όπου οι υλικοί όροι της λύσης του υπάρχουν ήδη ή τουλάχιστο βρίσκονται στη διαδικασία της γένεσής τους.¹

Προβλήματα και αντιφάσεις δημιουργούνται μέσα από τούς κοινωνικούς όρους διαβίωσης των ανθρώπων. Οι άστικές λ.χ. παραγωγικές σχέσεις (είτε αναφερόμαστε σέ άσιατικούς και αρχαίους, είτε σέ φεουδαρχικούς και σύγχρονους άστικούς τρόπους παραγωγής) αποτελούν μιά αντιφατική μορφή της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής και τά προβλήματα αναφαίνονται έδω όταν μπορούν να λυθούν, δηλαδή καθώς οι αναπτυσσόμενες μέσα στους κόλπους της άστικής κοινωνίας παραγωγικές δυνάμεις δημιουργούν μαζί και τούς υλικούς όρους για τή λύση των αντιφάσεων που περικλείνει η άστική κοινωνική δομή. Ήδη ο Mignet στό έργο του "Φεουδρχία" έδινε ένα παράδειγμα του κοινωνικού αυτού process, που μέσα από αντιθέσεις φτάνει σ'ένα σκοπό, αντικαθίσταται από άλλο, που δεν γίνεται άρχικά αντιληπτό παρά

1. Zur Kritik der politischen Ökonomie (κρόλογος): Werke 13, 9.

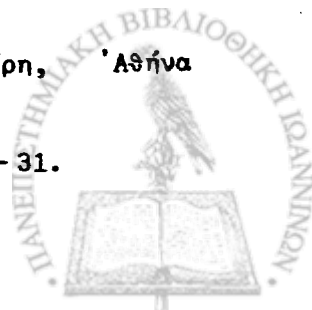
μόνο όταν γίνει τό ισχυρότερο κ.ο.κ. Καί προσθέτει:

Τέτοια υπήρξε ἡ πορεία τῆς φεουδαρχίας. Στήν πρώτη ἐποχή ὑπῆρξε στίς ἀνάγκες πρίν νά ὑπάρχει στά πράγματα. Καί ἀκόλουθα στή δεύτερη ἐποχή ὑπῆρχε στά πράγματα παύοντας νά ὑπάρχει στίς ἀνάγκες. Πράγμα πού τελικά τήν ἔκανε νά μὴν εἶναι πιά οὔτε στά πράγματα¹.

Ἐκεῖνο πού εἶναι οὐσιαστικό ἀπό τή σκοπιά μιᾶς μαρξικῆς διαλεκτικῆς τῆς πράξης εἶναι ἡ ἀποψη πώς ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀντιφάσεων σέ μιᾶ ἱστορική πορεία παραγωγῆς ἀποτελεῖ τό μοναδικό δρόμο γιά τή λύση τῶν ἀντιφάσεων αὐτῶν. Ἔτσι ὁ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς περικλείνει μέσα του ἀντιφάσεις πού ἐκδηλώνονται στίς οἰκονομικές κρίσεις. Ἡ ἐσωτερική αὐτή ἀντιφατικότητα τοῦ καπιταλισμοῦ μπορεῖ νά καταδειχτεῖ ἀναλυτικά σέ μιᾶ "θεμελιακή μορφή" (Elementarform)², τό ἐμπόρευμα, πού ἀποτελεῖ σύνθεση τῶν ἀντιθέτων "χρηστική ἀξία" καί "ἀνταλλακτική ἀξία"· πράγμα πού ἐκφράζεται στή σχέση ἀνάμεσα στή σχετική μορφή ἀξίας καί στή μορφή ἰσοτιμίας τοῦ ἐμπορεύματος. Τό ἐμπόρευμα ὑπάρχει διπλά, σάν ὀρισμένο προϊόν, πού ἔχει μιᾶ δυνατή ἀνταλλακτική ἀξία, καί σάν ἐκδηλωμένη ἀνταλλακτική ἐξία (χρῆμα). Ἄν ὅμως τό χρῆμα δέν λειτουργεῖ ἀπλά σά μέσο ἀνταλλαγῆς παρά σάν κεφάλαιο, ἡ ἀπλή παραγωγή καί κυκλοφορία ἐμπορευμάτων ἐγκαταλείπεται. Ἔτσι προχωροῦμε σέ μιᾶ παραγωγή ὑπεραξίας, δηλαδή μέσα ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης τῶν ἐργατῶν πού σάν τάξη ἀντιπαρατάσσονται στήν τάξη τῶν καπιταλιστικῶν ἐπιχειρηματιῶν. Καί οἱ ἀντιφάσεις πού παρουσιάζει τό ἐμπόρευμα εἶναι ἀντιφάσεις πού περικλείνει ἡ καπιταλιστική οἰκονομική καί κοινωνική διάταξη πραγμάτων. Δέν πρόκειται ἐδῶ γιά μιᾶ πορεία ἀπό θέση σέ ἀντίθεση καί σύνθεση ἢ συμφιλίωση τῶν ἀντιθέτων παρά γιά πορεία ὅπου μιᾶ θέση δημιουργεῖ μέσα της τήν ἴδια της τήν ἀρνηση, δηλαδή τήν ἀρση τῶν ὄρων κάτω ἀπό τούς ὁποίους ἀναπτύχθηκαν οἱ ἀντιφάσεις, πράγμα πού σημαίνει πέρασμα ἀπό τόν καπιταλιστικό στόν σοσιαλιστικό τρόπο παραγωγῆς.

1. Παράθεμα Pléchanon, φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, μετ. Κ. Πορφύρη, Ἀθήνα 1956, 36.

2. Βλ. τήν ἀνάλυση τοῦ Röd, Dialektische Philosophie II, 29 - 31.

Τό πέρασμα αυτό μπορεί νά ἐρμηνευτεῖ μέ τό διαλεκτικό νόμο τῆς μετάπτωσης τῆς ποσότητας σέ ποιότητα. Ὁ ἴδιος ὁ Μαρκ παρατηροῦσε πώς μέσα στούς κόλπους τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς δημιουργοῦνται τά στοιχεῖα τῆς ἀρσης τῆς καί ἔτσι γίνεται τό πέρασμα στό σοσιαλισμό, δηλαδή στήν κοινωνικοποίηση τῆς παραγωγῆς. Εἶναι ὅμως ἐξηγήσιμο τό πέρασμα αὐτό ἀπό τόν καπιταλισμό στό σοσιαλισμό μέ τήν ἐννοια τῆς μετάπτωσης ἀπό ποσότητα σέ ποιότητα; Δέν ὑπάρχει καμιά φράση τοῦ Μαρκ πού νά δείχνει πώς αὐτός δεχόταν κάτι τέτοιο. Ὁ Engels ἀναφερόταν σέ μιὰ παρατήρηση τοῦ Μαρκ, πού ἀναφερόταν στή συνάφεια ὅτι δέν εἶναι μεταλλάξιμο ἓνα ὁποιοδήποτε χρηματικό ἢ ἀξιακό ποσό σέ κεφάλαιο, παρά εἶναι ἀναγκαῖο γι' αὐτό νά ὑπάρχει στά χέρια τοῦ κατόχου ἓνα ὀρισμένο *minimum* χρημάτων ἢ ἀνταλλακτικῆς ἀξίας:

Ἐδῶ, ὅπως στή φυσική, ἐπαληθεύεται ἡ ὀρθότητα τοῦ νόμου πού ἀνακάλυψε ὁ Hegel στή "Λογική" του, ὅτι ἀπλά ποσοτικές μεταβολές σ' ἓνα ὀρισμένο σημεῖο μεταπίπτουν σέ ποιοτικές διαφορές¹.

Αὐτό ὅμως δέν σημαίνει πώς ὁ Μαρκ σκεφτόταν ἔτσι τό πέρασμα ἀπό τόν καπιταλισμό στό σοσιαλισμό. Καί μιὰ ἄλλη παρατήρηση τοῦ Μαρκ πώς

ἡ συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς καί ἡ κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας φτάνουν σ' ἓνα σημεῖο ὅπου γίνονται ἀσυμβίβαστα μέ τό καπιταλιστικό τους περίβλημα²,

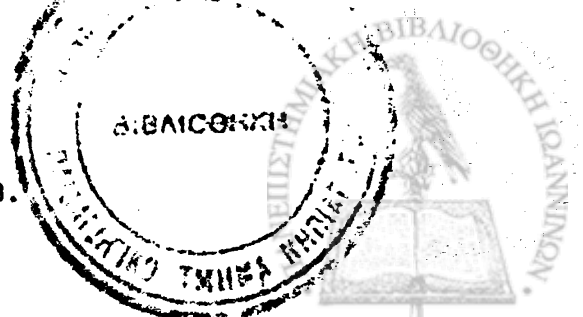
δύσκολα μπορεῖ νά χρησιμεύσει σά βάση τοῦ ἰσχυρισμοῦ πώς ὁ Μαρκ σκεφτόταν τή διάλυση τοῦ καπιταλιστικοῦ αὐτοῦ περιβλήματος μέ τή βοήθεια τοῦ διαλεκτικοῦ νόμου τῆς μετάπτωσης τῆς ποσότητας σέ ποιότητα³.

Ὅπως κι ἂν εἶναι, ἡ γνώση τοῦ "φυσικοῦ νόμου" τῆς κοινωνικῆς πορείας, πού ὁ Μαρκ θεωροῦσε σάν τελικό σκοπό τοῦ ἔργου του, ἔχει βέβαια τό νόημα τῆς ἐπινόησης ὀρισμένων προτάσεων κοινωνικῶν νόμων, πού εἰσάγονται ὑποθετικά καί ἐπαλη-

1. Das Kapital 1, I: Werke 23, 327.

2. Das Kapital 1, I: Werke 23, 791.

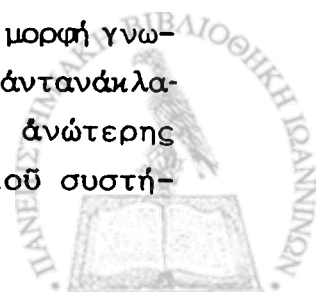
3. Πβ. Röd, Dialektische Philosophie, II, 32 - 33.

θεύονται έμπειρικά, για να οδηγήσουν σε τελεσίδικα βεβαιωμένες αλήθειες, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι πίστευε σε "αίώνιους νόμους". Ο Marx άσκούσε κριτική ενάντια σε μια "στατική" μεταφυσική, που πρόβαλλε άμετάβλητες όντότητες και, αντίστοιχα, "αίώνιες αλήθειες", όντας ο ίδιος όχυρωμένος πάνω σε μια "δυναμική" μεταφυσική, που χαρακτηρίζεται από τη θέση πως πραγματικότητα είναι πορεία άναπτυσσόμενη, κίνηση και γίνεσθαι και έπομένως οι νόμοι που την διέπουν δεν μπορεί να είναι σταθεροί. Δεν υπάρχει μια έξωχρονική ουσία του ανθρώπου και της κοινωνίας παρά πρέπει πάντοτε να διακρίνουμε τον άνθρωπο μιας όλοτελα κλειστής κοινωνίας δούλων από τον άνθρωπο της φεουδαρχικής ή της άστικής ή της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Κάθε κοινωνία είναι μια συνεχώς μεταβαλλόμενη όλότητα και, αν υπάρχει μια σταθερή νομοτέλεια που την διέπει, αυτή είναι πως κάθε μια από τις καταστάσεις της αίρεται από την έπόμενη κατάσταση. Αυτό σημαίνει πως και οι ιδέες και οι εκφράσεις νόμων, που είναι άντανάκλαση της πραγματικότητας στη συνείδηση, είναι επίσης μεταβλητές και ρευστές.

Και ο Engels επίσης, αν και άσκούσε κριτική ενάντια στους "αίώνιους νόμους", ώστόσο θεωρούσε δυνατό να έξηγηθούν τάφυσικά και τά κοινωνικά συμβάντα με τη βοήθεια "καθαρών", δηλαδή μη-ύποθετικών, νόμων. Και οι βασικοί νόμοι της διαλεκτικής, που άναφέραμε παραπάνω, δεν είναι ύποθετικοί, γιατί αυτοί άποτελούν άντανάκλαση της ίδιας της πραγματικότητας, που από την παρατήρησή της έχουν συναχθεί. Άλλά ο Engels βρέθηκε, καθώς φαίνεται, μπροστά στο άκόλουθο δίλημμα: Άπό τη μια μεριά ήθελε τους διαλεκτικούς νόμους "έπιστημονικούς", δηλαδή με τό νόημα της σύγχρονης του έπιστήμης, νόμους βγαλμένους από έμπειρική γενίκευση, και από την άλλη τους ήθελε "μη-ύποθετικούς", για να τους συμβιβάσει με τη γνωσιολογική θεωρία της άντανάκλασης, και συνακόλουθα πέρα από τό έπιστημονικό τους νόημα. Έτσι οδηγήθηκε στο αίτημα να γίνουν οι έπιστήμες άπεικονίσεις των σχέσεων που υπάρχουν άνάμεσα στις μορφές κίνησης της ύλης.

Ο Lenin θεωρώντας τον διαλεκτικό ύλισμό με τη μορφή γνωσιοθεωρίας ύποστήριζε πως έπιστήμη και γνώση είναι άντανάκλαση μέσα στη συνείδηση (σάν μια ξεχωριστή ποιότητα άνώτερης διαμόρφωσης της όργανικής ύλης του κεντρικού νευρικού συστή-

ματος) πραγμάτων πού είναι ανεξάρτητα από τή σκέψη και υπάρχουν ρεαλιστικά έξω από μās· αλλά τό κριτήριο τής αντανάκλασης είναι ή έπαλήθευση τών γνώσεων στή ρευστή κοινωνική πράξη¹, πράγμα πού σημαίνει πώς δέν υπάρχουν σταθερές και απόλυτες αλήθειες, όπως ισχυρίζεται ο Lenin². Καί ή άποψη ακόμα του Lenin πώς στήν πορεία τής γνώσης σχετικά έγκυρες αλήθειες αποτελούν κατακτήσεις όλο και "βαθύτερων" στρωμάτων τής ούσίας τής πραγματικότητας προϋποθέτει φανερά τήν έσφαλμένη αντίληψη³ πώς ή πραγματικότητα έχει στρωματική δομή και έξερευνάται σε βάθος. Είναι ο μύθος τής κρυμμένης αλήθειας. Η μεταφυσική αυτή άποψη του Lenin, παράξενα συνδυασμένη με μία δυναμική ρεαλιστική και υλιστική αντίληψη τής πραγματικότητας (ή πραγματικότητα είναι ένα σύνολο συμβάντων πού χαρακτηρίζεται από μία άσυνεχή κίνηση, process πού προχωρεί σε ποιοτικά ανώτερες μορφές πραγματικότητας, όλότητα στοιχείων πού βρίσκονται σε άμοιβαία επενέργεια και συνάφεια μεταξύ τους) έξηγει πώς ανάμεσα στις βασικές υλιστικές κατηγορίες, όπως "ποσότητα" και "ποιότητα", "άναγκαιότητα" και "συμπωματικότητα", συγκαταλέγονται και οι κατηγορίες "ούσία" και "φαινόμενο" πού έχουν φανερά ιδεαλιστικό χαρακτήρα. Ο Lenin, βέβαια, από τά πρώιμά του κιόλας γραφτά (1894 - 99) δείχνει πώς ήθελε, στα πλαίσια μιας έρμηνείας του "Κεφαλαίου" του Marx, νά ξεχωρίσει τήν υλιστική διαλεκτική του Marx από κείνη του Hegel. Η μαρξική διαλεκτική είναι για τον Lenin "έπιστημονική κοινωνιολογική μέθοδος", ο σωστός και άκριβής τρόπος παράστασης του πραγματικού ιστορικού process και όχι τρόπος νά έξηγοϋμε τό καθετί με τή βοήθεια τυπικών διαλεκτικών τριάδων. Με τή διαλεκτική έξηγοϋμε τήν κοινωνική όλότητα με τίς παραγωγικές σχέσεις πού σχηματίζουν τή δοσμένη κοινωνική διαμόρφωση και έξηγοϋν όλα τά φαινόμενα τής κοινωνικής ζωής, τών ανθρώπινων ιδεών και τών νόμων. Έτσι ή διαλεκτική παίρνει νόημα μέσα από ένα όλικό σύστημα γνώσης πού αντικαθρεφτίζει τήν πραγματικότητα σαν καθολική συνάφεια· έπιμέρους άπόψεις για τά πράγματα δέν έχουν νόημα παρά άν προβάλλονται

1. Röd, Dialektische Philosophie II, 47 - 48.
2. Materialismus und Empiriokritizismus, 131.
3. Materialismus und Empiriokritizismus, 131

μέ προοπτική του συνόλου. 'Εκεῖνο πού "τιθασεύει" τήν ὀλότη-
τα εἶναι ὁ νόμος: "ἡ ἀντανάκλαση τοῦ οὐσιαστικοῦ στήν κίνηση
τοῦ σύμπαντος".

Ὁ κόσμος εἶναι ἡ νομοτελειακή κίνηση τῆς ὕλης, καί ἡ γνώση
μας σάν ἀνώτατο παράγωγο τῆς φύσης εἶναι μόνο σέ θέση νά
ἀ ν τ ι κ α θ ρ ε φ τ ῖ ζ ε ι αὐτή τή νομοτέλεια¹.

Ἄλλά ὁ Lenin τόνιζε τήν ἀτελή ἀξία κάθε νόμου, χωρίς αὐτό νά
σημαίνει πώς ἔβλεπε τό νόμο μέ ὑποθετικό χαρακτήρα.

Τέλος εἶναι σημαντικό νά προβάλουμε τό "κριτήριο τῆς
πράξης" σά βάση τῆς γνωσιοθεωρίας, πράγμα πού παραμερίζει κα-
τά τόν Lenin ἀναρίθμητες παραξενιές τῆς καθηγητικῆς σχολα-
στικῆς φιλοσοφίας. Τό κριτήριο αὐτό, ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος, δέν μπο-
ρεῖ ποτέ νά ἐπαληθεύει ἢ νά ἀναιρεῖ π λ έ ρ ι α ὀποιαδήποτε
ἀνθρώπινη παράσταση καί δέν ὀδηγεῖ σέ τίποτε τό "ἀπόλυτο"
(Absolutum), ἀλλά εἶναι ἔξαιρετικά ἀποτελεσματικό ὄργανο γιά
νά "καθοδηγεῖ ἕνα ἀδυσώπητο ἀγώνα ἐνάντια σ' ὀλα τά εἶδη τοῦ ἰ-
δεαλισμοῦ καί τοῦ ἀγνωστικισμοῦ"².

Ὁ διαλεκτικός ὕλισμός στό Lenin ἔχει φανερά ἕνα ζωηρό
πραχτικό ἐνδιαφέρον. Ἡ διαλεκτική εἶναι ἕνα ὄργανο τῆς ἐπα-
ναστατικῆς πράξης, ὄπλο γιά νά διεξαγάγουμε τόν ἰδεολογικό
καί πολιτικό ἀγώνα. Γι' αὐτό ὁ διαλεκτικός ὕλισμός θεωρήθηκε
ἀπό μερικούς μαρξιστές σά θεωρία καί πράξη τῆς ἐπανάστασης.
Ἐχει μάλιστα ὑποστηριχτεῖ πώς ἡ ἀλήθεια εἶναι ταξική καί ἡ
διαλεκτική εἶναι θεωρία καί ὄργανο δράσης τῆς τάξης τοῦ προ-
λεταριάτου, δηλαδή ἀντικειμενική ἔκφραση τῶν συμφερόντων μι-
ᾶς πραγματικῆς τάξης πού μάχεται. Ἄν ἡ διαλεκτική μπαίνει
ἐδῶ στήν ὑπηρεσία τῆς ἐπαναστατικῆς πράξης, εἶναι γιὰτί ἡ
διαλεκτική ἀποτελεῖ ὄργανο μέ τό ὀποῖο δείχνεται ἡ ἀναγκαιό-
τητα τῆς ἐπαναστατικῆς ἀνάπτυξης, γενικά τῆς "αὐτοδύναμης κί-
νησης τοῦ κόσμου", ὀπως ὑποστήριζε ὁ Lenin στά "Φιλοσοφικά
Τετράδια", "κριτήριο τῆς ἀλήθειας καθῶς ἐπίσης καί πραχτική
ὀρίζουσα τῆς συνάφειας ἐνός ἀντικειμένου μ' αὐτό πού χρειάζε-
ται ὁ ἀνθρώπος".

1. Materialismus und Empiriokritizismus, 158.

2. Materialismus und Emphriokritizismus, 131-32, 98-99.

Ο Plechanov, πού πολύ έκτιμοῦσε ὁ Lenin (ιδιαίτερα μετὰ τὸ θάνατό του, 1918), ἐπεξεργάστηκε τὴν ὀλιστική διαλεκτική με ὀρθόδοξο μαρξικό-λενιστικό πνεῦμα, πολεμώντας ὄχι τόσο ἐνάντια στοῦ Mach καί τοῦς ὀπαδοῦς του ὄσο ἐνάντια στοῦς Μπολσεβίκους. Στοῦ ἔργο του "Βασικά Προβλήματα τοῦ Μαρξισμού" (1908) προβάλλει τὴν ἀξία τῆς προσφοράς τοῦ Feuerbach, καί εἰδικά τῆς βασικῆς του θέσης γιὰ τὴν ἐξάρτηση τῆς σκέψης ἀπὸ τὸ εἶναι, στή διαμόρφωση τῆς ὀλιστικῆς φιλοσοφίας τοῦ Marx καί τοῦ Engels. Αὐτοί μέσα ἀπὸ τὸν Hegel διαμόρφωσαν κάτι πού ἔλειπε στοῦ Feuerbach, δηλαδή τὴ φιλοσοφική μέθοδο. Ὁ Plechanov δίνει θεμελιακό νόημα στήν κίνηση καί στήν ἀντίφαση σάν βασικές κατηγορίες τῆς ὀλιστικῆς ἀντίληψης τῆς πραγματικότητας:

Κατὰ τὴ δική μας, τὴν ὀλιστική διδασκαλία, οἱ ἀντιφάσεις πού περιέχονται στίς ἔννοιες παριστάνουν μόνο τὴ μετὰφραση ἄλλων ἀντιφάσεων στή γλώσσα τῆς σκέψης - τὴν ἀντανάκλαση τῶν ἀντιφάσεων πού περιέχονται μέσα στὰ φαινόμενα: χάρη στήν ἀντιφατική φύση τῆς γενικῆς βάσης αὐτῶν τῶν φαινομένων, δηλαδή τῆς κίνησης¹.

Ὁ Stalin ἐπιχείρησε μετὰ τὸ ἔργο του "Γιὰ τὸν διαλεκτικό καί ἱστορικό ὀλισμό" (1938) νὰ δώσει μιὰ νέα, κανονιστική παράσταση τῆς διαλεκτικῆς ὀλιστικῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μᾶλλον μιὰ χοντροκομμένη καί σχηματική ὑποτύπωση τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς. Σάν βασικές γραμμές τῆς διαλεκτικῆς προβάλλονται ἐδῶ οἱ θέσεις:

(1) Γενική συνάφεια τῶν φυσικῶν καί κοινωνικῶν φαινομένων. Τά φαινόμενα θεωροῦνται τόσο στήν περιοχή τῆς φύσης ὄσο καί τῆς κοινωνίας σάν μιὰ "ἐνιαία ὀλότητα-συνάφεια". Ἐπομένως ὄλα πρέπει νὰ ἐξηγοῦνται στή συνάφειά τους μετὰ τὸ περιβάλλον τους.

(2) Κίνηση καί ἀνάπτυξη στή φύση καί στήν κοινωνία. Οὐσιαστικό χαρακτηριστικό τῆς πραγματικότητας εἶναι ἡ κίνηση καί μεταβολή. Αὐτό σημαίνει πὼς ὄλα τὰ πράγματα πρέπει νὰ ἐξηγοῦνται γενετικά.

(3) Μετάπτωση ποσοτικῶν μεταβολῶν σέ ποιοτικές ἀλλαγές.

1. Grundprobleme des Marxismus, Berlin 1958, 127.

Ἡ κίνηση καὶ ἀνάπτυξη τῶν πραγμάτων συντελεῖται μετὰ περάσματα ἀπὸ ποσοτικές σὲ ποιοτικές μεταβολές. Πρέπει, λοιπόν, πάντοτε νὰ προχωροῦμε ἀπὸ τὸ ἀπλὸ στὸ πλεονέκτητο καὶ ἀπὸ τὸ κατώτερο στὸ πλεονέκτετο ἀναπτυγμένο.

(4) Ἀντιφατικότητα τῆς πραγματικότητας. Ἡ κίνηση καὶ ἀνάπτυξη στὴ φύση καὶ στὴν κοινωνία ὀφείλεται στὴν ἀντιφατικότητα τῶν πραγμάτων καὶ στὸν ἀνταγωνισμό τῶν ἀντιθέτων μέσα τους. Εἶναι ἀνάγκη, λοιπόν, κάθε ἀνάπτυξη νὰ παριστάνεται σάν ἀγῶνας ἀντίμαχων τάσεων.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴν παράσταση αὐτὴ τῶν βασικῶν ἀρχῶν καὶ κανόνων τῆς διαλεκτικῆς, πού ἐγένετο ἡ "ἐπίσημη" καὶ ἀνεπίδεχτη κάθε κριτικῆς διδασκαλία στὴ σταλινικὴ Ρωσία δὲν ὑπάρχει ὁ νόμος τοῦ Engels γιὰ τὴν ἀρνησὶς τῆς ἀρνησὶς, πράγμα πού ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν τάση τοῦ Stalin γιὰ πολιτικὴ ἐδραίωση καὶ στερέωση. Ἀλλὰ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Stalin παρατηρεῖται μιὰ ἐπιστροφή στὴ διαλεκτικὴ ὅπως τὴν εἶχε συλλάβει ὁ Lenin.

Ὁ Mao-Tse-Tung, ἐξάλλου, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Lenin πὼς "διαλεκτικὴ εἶναι ἡ μελέτη τῆς ἀντίθεσης στὴν ἴδια τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων", ὅτι ἡ ἀντίθεση εἶναι τὸ θεμέλιο τῆς διαλεκτικῆς ἢ καὶ ὁ πυρῆνας τῆς διαλεκτικῆς, πραγματεύεται μετὰ ἀπλοότητα - ἂν καὶ ὄχι μετὰ πολλὴ πρωτοτυπία - τὸ θέμα τῆς ἀντίθεσης σ' ἓνα δοκίμιο μετὰ τὸν τίτλο "Γιὰ τὴν ἀντίθεση". Τὴν ἀντίθεση δὲν βλέπει ὁ Mao σάν ἓνα ἐρμηνευτικὸ σχῆμα παρὰ σάν κάτι σύμφυτο στὰ πράγματα καὶ στὰ φαινόμενα. Αὐτὴ μάλιστα ἔχει μιὰ καθολικότητα πού τὴν κάνει νὰ ἔχει ἰσχύ καθολικοῦ νόμου τῆς φύσης. Πρόκειται γιὰ τὸ νόμο τῆς σύμφυτης ἀντίθεσης ἢ τὸ νόμο τῆς ἐνότητας τῶν ἀντιθέτων. Ὁ θεμελιακὸς αὐτὸς νόμος ἰσχύει τόσο στὴ φύση ὅσο καὶ στὴν κοινωνία καὶ στὴ σκέψη. Ἡ ἀντίθεση ὑπάρχει μέσα σ' ὅλες τὶς πορεῖες πού ἀναπτύσσονται ἀντικειμενικά, στὰ πράγματα καθὼς καὶ στὴν ὑποκειμενικὴ σκέψη, διαχέει ὅλες τὶς διαδικασίες σ' ὅλη τους τὴν ἔκταση, ἔχει λοιπόν ἓνα καθολικὸ καὶ ἀπόλυτο χαρακτήρα. Ὁ Mao προβάλλει ἐπίσης μ' ἓνα ἀπόλυτο νόημα τὸ νόμο τῆς ἀντίφασης. Στὸ δοκίμιό του "Ὁ νόμος τῆς ἀντίφασης"¹ γράφει:

1. Μερικὰ βασικὰ ζητήματα τῆς διαλεκτικῆς γνωσιολογίας καὶ ὄντολογίας, μετ. Ἀκ. Βρυένιου, Ἀθήνα 1956, 25-67.

δέν υπάρχει κανένα πράγμα πού νά μή φέρει μέσα του αντιφάσεις· αν δέν υπήρχαν αντιφάσεις, δέν θά υπήρχε κόσμος. Ἡ κίνηση τῶν αντιφάσεων υπάρχει στό process ανάπτυξης κάθε πράγματος ἀπό τήν ἀρχή ὡς τό τέλος.

Ὅλες οἱ κινήσεις κατά τόν Μαρξ δέν εἶναι, βέβαια, ἀσχετες ἀνάμεσά τους ἀλλά ὁπωσδήποτε διαφοροποιημένες. Ἔτσι ἡ μελέτη τῶν εἰδικῶν αὐτῶν αντιφάσεων πού υπάρχουν στίς διαφοροποιημένες κινήσεις (μηχανική κίνηση, ἤχος, φῶς, ἠλεκτρισμός κλπ.) εἶναι τό εἰδικό περιεχόμενο κάθε ἐπιστήμης ("εἰδικός χαρακτήρας τῆς ἀντίφασης"). Ἄν καί δέχεται σά μαρξιστής τό πρωτεῖο τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τῆς πράξης σά "βάση", ὥστόσο δέν παραγνωρίζει ὅτι κάτω ἀπό ὁρισμένες προϋποθέσεις τόν κύριο ρόλο παίζουν οἱ παράγοντες "παραγωγικές σχέσεις", "θεωρία" καί γενικά "ἐποικοδόμημα". Ἡ ἔμφαση μάλιστα πού δίνει ὁ Μαρξ στό σταθερό νόμο τῆς ἀντίφασης ἐξηγεῖ τήν ἰδιαίτερα σημαντική σημασία πού ἔχει σ' αὐτόν ἡ διαλεκτική χάρη στό ἐπαναστατικό κήρυγμα τοῦ Μαρξ: "διαρκῆς ἐπανάσταση".

4. "ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ" ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ

Ὁ "ὀρθόδοξος" ἢ "ἐπίσημος" μαρξισμός¹ βασίστηκε πάνω σέ ὁρισμένες ἀρχές (ὅπως τό πρωτεῖο τῆς ὕλης, συνείδηση σάν ἀντανάκλαση, νόμοι διαλεκτικῆς κλπ.) πού ὄντας ἀναπόδειχτες δέν ἐπιδέχονται κριτική. Ἔτσι ὁ μαρξισμός, σά σύστημα πού θέλησαν νά τό διατηρήσουν κλειστό, περιπλέκεται στόν κίνδυνο νά γίνεται θεωρητικό δόγμα, κλειστή καί ἀκαμπτη θεωρία, ἐνώ ἀπό τή φύση τοῦ ἔχει ἀνάγκη "ὀργανικῶν" μετασχηματισμῶν "στό μέτρο πού μετασχηματίζονται τά πρακτικά πεδία καί μεταβάλλονται οἱ κοινωνικές δομές μέσα στίς ὁποῖες πρέπει νά ἐπενδυθεῖ ἡ πρακτική"². Ἄλλωστε, βλέποντας κανεῖς μέ μεγαλύτερη

1. "Ὄρθοδοξη" μαρξιστική παράδοση ἐννοοῦμε συνήθως τή γραμμή E n - g e l s (ὄχι Μαρξ), μέ τό ἔργο του κυρίως "Anti-Dühring" - L e n i n ("Ἐλισμός καί Ἐμπειριοκριτικισμός") - S t a l i n (μέ τή δογματική του συστηματοποίηση ἀπόψεων τοῦ Engels καί ἐρμηνεύσε ὁ Lenin).

2. Desanti, Karl, Marx, 86. Διατυπώνοντας ὁ Desanti συνοπτικά τή σκέψη τοῦ Μαρξ σά "θεωρητική σκέψη" τῆς κίνησης τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς καθ' ὁδόν πρὸς τή λύση τῶν ἀντιφάσεων τῆς καί "καθορισμό τῶν μέσων καί τῆς στρατηγικῆς πού εἶναι ἱκανά νά ὀδηγήσουν αὐτή τήν κίνηση σέ αἰσιο κέρως", παρατηρεῖ πῶς "γι' αὐτήν υπήρχε ἐπίσης ὁ κίνδυνος νά ἀγκυλωθεῖ κάποια στιγμή σέ θεωρητικό δόγμα καί νά ἐμφανιστεῖ σάν κλειδί κατάλληλο ν' ἀνοίγει ὁποιαδήποτε πόρτα. Ἀλλά ἡ ἱστορία αὐτῶν τῶν μεταλλαγῶν δέν ἀφορᾷ μόνο τό Μαρξ".

διαύγεια τὰ πράγματα θά μπορούσε νά υπενθυμίσει, ὅπως κάνει ὁ Lefebvre¹, στους δογματικούς μαρξιστές ὀρισμένες παραμελημένες ιδέες τοῦ Marx, ὅτι λ.χ. ἡ γνώση ἐπιδέχεται κριτική καί μάλιστα μιά διπλή κριτική: κριτική τῆς ἀποχτημένης γνώσης καί κριτική τῆς δυνατότητας τῆς γνώσης (καί μόνο ὁ ὑπότιτλος τοῦ "Κεφαλαίου" εἶναι εὐγλωττος: "Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας"). Ἄλλά δέν πρέπει, ὡστόσο, νά ὑπερεκτιμοῦμε τέτοιες ἀπόψεις τοῦ Marx, ὅταν ἔχουμε λ.χ. ὑπόψη τῆ βασιική θέση τοῦ ἴδιου πῶς

δέν εἶναι ἡ κριτική, παρά ἡ ἐπανάσταση ἡ κινητήρια δύναμη τῆς ἱστορίας καί ἐπίσης τῆς θρησκείας, τῆς φιλοσοφίας καί ὄλων τῶν ἄλλων θεωριῶν².

Ἄλλά τό ἀντίστοιχο στήν ἐπανάσταση εἶναι ἡ ριζοσπαστική ὀρθολογική κριτική. Τό νά ὀχυρώνεται ὅμως ἓνα σύστημα κάτω ἀπό ἓνα ἀκαμπτο καί ἀνεπίδεχτο κριτικῆς σχῆμα μέ τό κύρος τῆς δογματικῆς "ὀρθοδοξίας" σημαίνει νά ἀρνεῖται νά προχωρήσει πέρα ἀπό τόν ἑαυτό του. Στή φιλοσοφία, ὅπως καί στή θρησκεία (εἴτε πρόκειται γιά τό λεγόμενο "ὀρθόδοξο" χριστιανικό δόγμα εἴτε γιά τό "καθολικό" κλπ.), συμβαίνει νά καθιερώνεται στό ὄνομα τῆς "ὀρθοδοξίας" ἡ δογματοποίηση τῆς πλάνης. Σ' ἓνα ἀνοιχτό χῶρο ἐλεύθερης κυκλοφορίας τῶν ιδεῶν καί ὀρθολογικῆς κριτικῆς τίποτε δέν μπορεῖ νά προβάλλεται σάν ὀρθόδοξο, ἀν δέν ἀντέχει στά βέλη τῆς κριτικῆς καί τοῦ ὀρθολογικοῦ ἐλέγχου.

Ὅσοι ἀναγνωρίζουν πῶς ὁ μαρξισμός δέν εἶναι γιά τόν ἑαυτό του, ἀλλά πάει ἀναγκαστικά πέρα ἀπό τόν ἑαυτό του, δέν εἶναι ὀπωσδήποτε ἀνάγκη νά καθορίσουν τόν τρόπο μέ τόν ὀποῖο γίνεται τό ξεπέραςμα τοῦ μαρξισμοῦ. Ἄλλωστε, δέν ὑπάρχει κανένας τρόπος νά καθορίζουμε τίς τύχες ὀποιασδήποτε θεωρίας πέρα ἀπό τόν εἰσηγητή της. Ὁ Lefebvre³ π.χ. λέγει πῶς τό "ξεπέραςμα" τοῦ μαρξισμοῦ γίνεται "μέ μιά ἐμβάθυνση καί ἓνα ἐμπλουτισμό". Καί ἐξηγεῖ: "Μ'αὐτό τόν τρόπο ἐξελλίσσεται κά-

1. H. Lefebvre, *Marxisme*, Paris 1948, 125.

2. *Deutsche Ideologie: Werke* 3, 38.

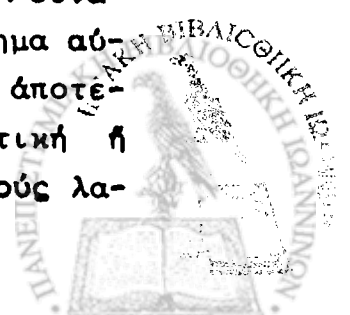
3. *Marxisme*, 125.

θε έπιστήμη ξεπερνώντας τον έαυτό της' πράγμα πού σημαίνει άναστάτωση και χάος μόνο για τους έπιπόλαιους έχθρους της έπιστήμης. Τό ξεπέραςμα σημαίνει αντίθετα διαρκή "συγχώνευση" αυτού πού άποχτήθηκε με τίς νέες κατακτήσεις, κατανόηση τών νέων δεδομένων με τή λειτουργία της γνώσης πού έχουμε κατάρχησει, τήν από πρώτα έτοιμη μέθοδο, και περισσότερο ή λιγότερο γρήγορη συνέχιση ανάλογα με τίς περιστάσεις κάτω από τίς όποιες κάνουμε αυτή τήν έπεξεργασία της μεθόδου". 'Η άποψη αυτή προϋποθέτει τή θέση πώς ο μαρξισμός περιέχει δυνατότητες πού ενεργοποιούνται όσο πιο πολύ "βαθαίνουμε" μέσα του και όχι όσο προχωρούμε πέρα από αυτόν. Και "έμπλουτισμός" σημαίνει φανερά συσσώρευση καινούργιων δεδομένων πού "συγχωνεύονται" με τά παλιά, για να θεμελιωθεί καλύτερα μια θεωρία πάνω σε μια πιο πλούσια έμπειρία - δέν σημαίνει υπέρβαση της θεωρίας αυτής. 'Επιπλέον, αν τά νέα δεδομένα κατανοούνται με τή λειτουργία της γνώσης πού έχει προηγουμένως άποχτηθεί, αυτό έξαρτάται τόσο από τά νέα δεδομένα (πού πιθανό να μην έξηγούνται με τή γνώση αυτή, αλλά να απαιτούν καινούργιο έννοιακό apparatus) όσο και από τήν υπάρχουσα γνώση (πού μπορεί να έχει τή δύναμη να έξηγήσει τά νέα δεδομένα και να έμπλουτιστεί από αυτά, ή να μην έχει αυτή τή δύναμη και να χρειάζεται ριζική άλλαγή, άναίρεση και αντικατάσταση).

Δέν μπορούμε, λοιπόν, να καθορίσουμε πώς ξεπερνιέται "όρθά" ο μαρξισμός ή οποιαδήποτε άλλη θεωρία. Τό πώς ξεπερνιέται μπορούμε μόνο να τό δούμε μέσα από τά πράγματα, από τήν ένδεχόμενη δηλαδή άλλαγή τών κοινωνικών και οικονομικών όρων και τήν αντίστοιχη μεταβολή τών ίδεών μας.

Μπορούμε τώρα να συζητήσουμε τίς συγκεκριμένες ανακατασκευές του μαρξισμού πού έχουν προταθεί. Προτού όμως προχωρήσουμε σ' αυτό τό θέμα, πρέπει να έξετάσουμε ένα έπιχείρημα, πού προβάλλεται συχνά, πώς ο μαρξισμός δέν είναι μια θεωρία, παρά μια όλόκληρη κοσμοθεωρία με τεράστια έπιβολή: είναι ή κοσμοθεωρία δύο μεγάλων πολιτικών και οικονομικών δυνάμεων του σύγχρονου κόσμου και πολλών μικρότερων. Τό νόημα αυτού του έπιχειρήματος είναι ότι ο μαρξισμός, μια και αποτελεί κοσμοθεωρία, είναι φυσικό να προβάλλει μια δογματική ή δογματίζουσα διδασκαλία, άπαραίτητη για να έμπνέει στους λα-

ούς αϊσιόδοξες προοπτικές στην πορεία τῆς κοινωνικῆς ἐπαναστατικῆς πράξης πού αὐτή ὑπαγορεύει. Ἐπομένως ἡ ἀξία τοῦ μαρξισμοῦ θά ἔπρεπε νά κρίνεται ἀπό τὰ ἀποτελέσματά του σάν θεωρίας καί πράξης καί ὄχι ἀπό τό ἄν παρουσιάζεται σάν κλειστό σύστημα, δογματικό καί ἀνεπίδεχτο ὀρθολογικῆς κριτικῆς καί ἐλέγχου, ἄν παρουσιάζει λογικά κενά ἢ ἀντιφάσεις κλπ. Ὅπωςδήποτε, μιά κοσμοθεωρία πού αὐτοπροβάλλεται σά θεωρία κυρίως τῆς (ἐπαναστατικῆς) πράξης πρέπει νά ἐκτιμᾶται βασικό μέ τό "κριτήριο τῆς πράξης". Ἄν μιά φιλοσοφία σάν τῆ μαρξιστική προβάλλεται ὡς ταξική φιλοσοφία (φιλοσοφία τοῦ προλεταριάτου) καί μαζί κομματική (τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος), εἶναι φυσικό ἡ ἀλήθεια, πού ἀντανανκᾶται σ' αὐτή τῆ φιλοσοφία καί πού ἀντανανκᾶει μιά λειτουργική κοινωνική πραχτική, νά θεωρεῖται ἡ ἴδια λειτουργική ἀλήθεια. Ἄλλ' αὐτό εἶναι διαφορετικό ἀπό τό νά πεῖ κανεῖς, ὅπως ὁ Lenin¹, ὅτι ἡ ματεριαλιστική γνώση, ὅπως αὐτή ἐπαληθεύεται μέσα ἀπό τήν πράξη, ἀποτελεῖ "τόν μοναδικό δρόμο" πού ὀδηγεῖ στή "μοναδική", ἔσχατη, ἀντικειμενική ἀλήθεια". Εἶναι χαρακτηριστικό πῶς σ' αὐτή τῆ συνάφεια τοῦ λόγου του ὁ Lenin καταφέρεται ἐνάντια στήν κριτική τοῦ Bogdanow², πού παρατηροῦσε ὅτι ἡ μαρξική θεωρία τῆς κυκλοφορίας τοῦ χρήματος μπορεῖ νά ἰσχύει μόνο "γιά τῆ δική μας ἐποχή" καί ὀνόμαζε "δογματισμό" τό νά ἀπονέμει κανεῖς σ' αὐτή τῆ θεωρία ἕνα "ὑπεριστορικό" κύρος, ἀξία μιᾶς ὑπερχρονικῆς ἀλήθειας. Ὁ Lenin καταλογίζει τοῦ Bogdanow "σύγχυση" μέ τό ἐπιχείρημα, πῶς τό γεγονός "ὅτι αὐτή ἡ θεωρία (τοῦ Marx) ἀντιστοιχεῖ στήν πράξη, δέν μπορεῖ νά μεταβάλλεται μέσα ἀπό καμιᾶ μελλοντική περίσταση καί μάλιστα γιά τόν ἴδιο λόγο γιά τόν ὁποῖο ἡ ἀλήθεια, πῶς ὁ Ναπολέων πέθανε τήν 5η Μαΐου τοῦ 1821, εἶναι αἰώνια"³. Τό παράδειγμα, φανερά, δέν εἶναι πετυχημένο, γιατί δέν μπορεῖ κανεῖς νά παραβάλλει τό γεγονός μιᾶς θεωρίας, πού προβάλλεται μέ διαρκή ἰσχύ, χάρη σέ μιά ὑποθετικά διαρκή ἀντιστοιχία ἀνάμεσα σ' αὐτή καί στήν πράξη, μέ ἕνα στιγμιαῖο βιολογικό γεγονός πού ἡ ἀλήθεια του δέν ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό ἢ ἀξίωση καμιᾶς θεωρίας, δέν ἀποτελεῖ πρό-

1. Materialismus und Empiriokritizismus, 132.

2. Ψευδώνυμο τοῦ A. Malinowski (1873-1928).

3. Materialismus und Empiriokritizismus, 120 κ.έ.

βλημα και συνακόλουθα δεν παρουσιάζει κανένα γενικό ενδιαφέρον. Δεν έχει, βέβαια, την ίδια σημασία αν ο Ναπολέων πέθανε την 5η ή 6η Μαΐου του 1821 και αν "η αντικειμενική αλήθεια της όλης κοινωνικο-οικονομικής θεωρίας του Marx" αποδείχεται με τό "κριτήριο της πράξης". Μ'άλλα λόγια, τό ουσιαστικό πρόβλημα έδω είναι αν η θεωρία του Marx έπαληθεύεται μέσα από τά γεγονότα, αν δηλαδή η πορεία της ανάπτυξης πού σημειώνουν όλες οι καπιταλιστικές χώρες έπαληθεύει, αναιρεί, ή τροποποιεί μόνο τή μαρξική θεωρία. Τό αίτημα, μάλιστα, αυτό της έπαληθευσιμότητας της μαρξικής θεωρίας γίνεται πιο απαιτητικό στά πλαίσια μις ιδιαίτερης τάσης στό σύγχρονο μαρξισμό, πού όνομάζεται "έπιστημονικός μαρξισμός", ότι δεν υπάρχει στόν Marx φιλοσοφία παρά μόνο έπιστήμη (οίκονομία, πολιτική, κοινωνιολογία, ιστορία) και "τά φιλοσοφικά έργα δεν χρησιμεύουν παρά μόνο σαν καταλύματα κατά μήκος της πορείας προς τά έπιστημονικά έργα", με τή διατύπωση του Lefebvre¹.

"Αν και τείνουμε έδω προς ένα κριτικό μαρξισμό, ανοιχτό στην κριτική και στην αλλαγή, ώστόσο δεν πρέπει νά παραβλέπουμε τό επίσης άξιοκατάκριτο γεγονός ότι στό όνομα της κριτικής και ιδιαίτερα στά πλαίσια της πολεμικής ένάντια στό μαρξισμό χρησιμοποιήθηκαν και χρησιμοποιούνται πολύς δογματισμός και πολύ σοφιστεία, άνορθόλογα μέσα και ταχτική διανοητικού ιμπεριαλισμού, πού είναι όλότελα αντίθετα προς τήν κριτική. Ειδικά η άντικομμουνιστική κριτική επανέφερε τήν παλιά χρήση της διαλεκτικής σαν τέχνη σοφιστικής επίδειξης και προβολής ψευτο-ορθολογιστικών επιχειρημάτων, για νά πολεμήσει τό μαρξισμό στό πιο ζωτικό σημείο της θεωρίας του, στη διαλεκτική. Και φυσικά μιá τέτοια ταχτική εύκολα προδίνει τόν παραπλανητικό της χαρακτήρα και αποδείχεται φτηνή προπαγάνδα.

Μερικές από τίς πιο σημαντικές προσπάθειες άνακατασκευής, έρμηνείας και κριτικής της μαρξιστικής διαλεκτικής, τίς όποιες συζητούμε στη συνέχεια, θά δείξουν ίσως πόσο λειτουργική και αναπόφευκτη είναι η διαλεκτική αυτή σ'όλες τίς διαλεκτικές συζητήσεις της έποχής μας.

1. Marx, 23.

[The text in this section is extremely faint and illegible due to heavy noise and low contrast in the scan.]

3

ΑΝΑΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ, ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ

1. ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ: MAX ADLER

Από τίς ποικίλες απόπειρες νά συνδυαστεῖ ἢ νά "ζευγαρωθεῖ" ἡ σκέψη τοῦ Marx μέ τή σκέψη ἄλλων φιλοσόφων (Kant, Mach, Avenarius, Ostwald, Ditzgen κ.ά.) ἡ πιό ἀξιόλογη ἴσως εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ Max Adler. Αὐτός ἀνάπτυξε ἕνα νεοκαντιανό μαρξισμό "ἐξάγοντας" μέσα ἀπό τόν Marx ὀρισμένες θεμελιακές θέσεις τῆς ὑπερβατολογικῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant. Ἡ βασική θέση τοῦ Marx πῶς τά κοινωνικά φαινόμενα πρέπει νά μποῦν μέσα σέ μιὰ διάταξη τέτοια ὥστε νά γίνουν γνωστές οἱ νομοτελειακές σχέσεις τους, ἀνάγει τόν Adler στή διδασκαλία τῆς ὑπερβατολογικῆς φιλοσοφίας ὅτι ἡ πραγματικότητα τοῦ πράγματος θεμελιώνεται πάνω στή κανονικότητα τῆς σκέψης. Ἡ μαρξική ἀνάλυση τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων ἐξηγεῖται ἐδῶ μέ τήν τάση νά βρεθοῦν ἐκεῖνα τά μέσα τῆς σκέψης μέ τά ὁποῖα μπορεῖ νά "τιθασευτεῖ" νομοτελειακά τό "ἀπειρο σύμπλεγμα τοῦ γίνεσθαι", ἢ "χαοτική μάζα τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι". Ὅπωςδήποτε, ὁ Marx ἦταν ἀντίθετος στήν ἀποψη πῶς ὁ κόσμος παρουσιάζεται σέ τελευταία ἀνάλυση σάν τό ἀποτέλεσμα τῶν κατηγοριῶν τῆς συνείδησης (πρόταση πού ὁ ἴδιος θεωροῦσε "ταυτολογία"), ἀλλά ὁ Adler ἰσχυρίζεται πῶς ἡ ὑπερβατολογική στάση εἶναι ἰδιαίτερη τή "φιλοσοφική συνείδηση", γιά τήν ὁποία, σύμφωνα μέ τόν προσδιορισμό τοῦ Marx, "ἡ σκέψη πού νοεῖ, ὁ πραγματικός ἄνθρωπος καί ὁ κόσμος πού ἔχει νοηθεῖ σάν τέτοιος εἶναι ἡ πραγματικότητα". Ἐτσι ἀπό τή "μεταφυσική ταυτότητα νοεῖν καί εἶναι" περνοῦμε στήν "κριτικά νοημένη ταυτολογία" τῆς σκέψης καί τοῦ πράγματος. Πῶς ὁμως εἶναι δυνατή γιά τή συνείδηση αὐτή ἡ "ταυτολογία", δηλαδή πῶς συμβαίνει νά συλλαμβάνουμε σταθερά καί ἄρτια μέσα στό νοῦ μας τόν κόσμο, πού ὑπάρχει αὐτοδύναμα ἔξω ἀπό μᾶς; Ὅτι ὁ κόσμος ὑπάρχει αὐθυπόστατος ἔξω ἀ-

πό μᾶς δέν μετράει καθόλου γιά τή γνώση μας, γιατί ἡ αὐθυπαρξία τοῦ κόσμου δέν θά μπορούσε νά προσφέρει σέ μᾶς τίποτε περισσότερο γιά τά πράγματα, πού νά μὴν τό εἶχαμε ἑμεῖς ἤδη μέσα στίς σκέψεις μας. Τό πρόβλημα, λοιπόν, ἂν εἶναι δυνατή γιά τή συνείδηση ἡ "ταυτολογία νοεῖν καί εἶναι" προβάλλεται σάν ἓνα "κριτικό πρόβλημα": τό εἶναι μᾶς ἔρχεται μέσα ἀπό τήν ἐπιστημονικά θεμελιωμένη ἐμπειρία, πού εἶναι πάντοτε ἐνόραση καί κατασκευή μαζί τοῦ πνεύματος¹. Καί ὁ ὕλισμός τῆς μαρξικῆς θεωρίας τῆς ιστορίας καί τῆς κοινωνίας δέν εἶναι κατά τόν Adler τίποτε ἄλλο παρά ἡ θεωρία πού τονίζει τήν ἐμπειρική ἀποψη, πού δίνει μιά ἀπάντηση στό ἐρώτημα γιά τήν οὐσία τοῦ κόσμου, μιά "ὄντολογική" δηλαδή καί γ' αὐτό "ἀπό πρῶτα μεταφυσική ἀποψη"².

Σέ παράρτημα τοῦ βιβλίου του "Ὁ Marx σάν στοχαστής", πού ἀναφέρεται στό θέμα "Ὁ Marx καί ἡ διαλεκτική"³, ὁ Adler θέλησε νά πετύχει μιά "βαθειά" κατανόηση τῆς διαλεκτικῆς σάν μέθοδο τῆς "πραγματικῆς" σκέψης σ' ὅλη της τήν ἔκταση. Προτείνει νά κάνουμε πάντοτε αὐστηρή διάκριση ἀνάμεσα στή διαλεκτική καί στή θεωρία τῆς ἐξέλιξης, μέ τήν παρατήρηση πώς δέν ἔχει νόημα νά μεταφέρουμε στή σκέψη ἓνα γενικό νόμο ἀνάπτυξης καί αὐτό νά τό λέμε διαλεκτική, γιατί ἀντίστροφα ἡ αὐτοσυνείδηση τῆς σκέψης εἶναι ἡ πηγή τῆς ἰδέας τῆς ἀνάπτυξης. Τό νοεῖν ξεκινάει πάντοτε ἀπό μιά ὁλόκληρη πού ἔχει νοηθεῖ καί πού ἓνα μικρό μέρος της μπορεῖ μόνο νά φτάσει στήν ἔκφραση. Στήν πορεία τῆς σκέψης κινητική δύναμη εἶναι ἡ ἀρνητικότητα, πού ξεχωρίζει τά ἀντίθετα, καί ἡ τάση γιά ἐνοποίηση τῶν ἀντιθέτων σέ ἀνώτερες ἐνότητες. Ἀλλά διαλεκτική δέν εἶναι μόνο τό σύμφυτο ἔσπῃγασμα τῆς σκέψης ἀλλά καί ἡ σταθερή μετάπτωση τῆς σκέψης στήν πράξη.

Ἡ διαλεκτική τῆς ἀνθρώπινης πράξης σά νοητική σύλληψη μέσα στήν ἴδια τήν πράξη διασαφηνίζεται ἀπό τή διδασκαλία του γιά τό "κοινωνικό a priori"⁴. Ἡ σχέση τοῦ ἐγώ καί σὺ θεωρεῖ-

1. Marx und Engels als Denker, Frankfurt/M 1972, 143 κ.έ.

2. Marxistische Probleme, Wien 1920, 65 κ.έ.

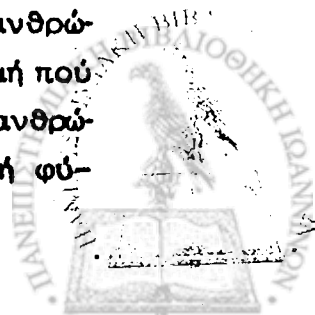
3. Marx als Denker (Anhang: Marx und die Dialektik), Berlin 1951, 82-96.

4. Das Soziologische in Kants Erkenntniskritik, Wien 1924, 460 κ.έ.

ται έδω άδιανόητη χωρίς μιά υπερβατολογική αναφορά, όπως στην καντιανή γνωσιοθεωρία είναι άδύνατο νά νοηθεί οποιοδήποτε αντικείμενο της έμπειρίας χωρίς τούς υπερβατολογικούς όρους του χώρου, του χρόνου και της κατηγορητικής σκέψης: *χωρίς χώρο, χωρίς χρόνο, χωρίς κατηγορίες, έγώ, σύ και πολλοί είναι ένα μοναδικό και άδιαίρετο συνειδησιακό περιεχόμενο.*

Ο άνθρωπος δέν ένώνεται μέ τόν όμοιό του, παρά είναι συνυφασμένος μ'αυτόν από τήν αρχή, δέ γίνεται κοινωνικός άφου βρεθεί πρώτα ανάμεσα σέ ανθρώπους, αλλά είναι κιάλας από τήν αρχή κοινωνικός σέ κάθε σκέψη του, πού προϋποθέτει πώς ό άλλος τήν καταλαβαίνει και, άν τή θεωρεί σωστή, είναι αναγκασμένος νά τήν παραδεχτεί. Αυτό αποδείχνει, κατά τόν Adler, τό παραγνωρισμένο γεγονός πώς "ή καντιανή κριτική θεωρία της γνώσης όχι στό πραχτικό πεδίο πρώτα παρά στή θεωρητική κιάλας περιοχή πραγματεύεται ένα κοινωνικό ύλικό", ότι αυτή είναι "μιά κριτική φιλοσοφία της κοινωνικής συνείδησης". Η άποψη αυτή είναι φανερά υπερβολική και άνακριβής. Σήμερα μάλιστα φαντάζει όλότελα άσήμαντη από τή σκοπιά της σύγχρονης κοινωνιολογικής κριτικής θεωρίας της γνώσης.

Άλλά ή προσπάθεια του Adler ήταν νά δείξει πώς ό Marx θά έπρεπε νά "ζητήσει συγγνώμη" από τόν Kant πού δέν ήρθε σέ αντιπαράθεση μαζί του και τόν παράκαμψε βάζοντας τόν έαυτό του κάτω από τήν επίδραση του Hegel. Και έπειδή ή διαλεκτική σκέψη του Marx προβάλλεται μ'ένα ζωηρό κοινωνικό χαρακτήρα, ό Adler ήθελε νά πει πώς στήν πραγματικότητα ή κριτική γνωσιοθεωρία του Kant είναι μιά κοινωνική φιλοσοφία. Είναι εύλογο πώς, μιά και ό άνθρωπος - ύποκείμενο είναι στήν πραγματικότητα "κοινωνικοποιημένο" όν, ή κοινωνικοποίηση είναι μιά αντικειμενική έννοια, για τήν όποία είναι άδιάφορο άν ό άνθρωπος από τή φύση του είναι κοινωνικός (gesellig) ή όχι, περισσότερο καλοφτιαγμένος ή περισσότερο κακοφτιαγμένος. Οι φιλικές ή έχθρικές σχέσεις των ανθρώπων, ή μοναξιά κλπ. είναι δυνατά μόνο στήν κοινωνία. Η πραγματική απομόνωση του ανθρώπου αρχίζει μόνο, όπως ισχυρίζεται ό Adler, από τή στιγμή πού σπάζει ό πνευματικός σύνδεσμος του ανθρώπου μέ τούς συνανθρώπους του (δηλαδή στήν τρέλλα). Συνακόλουθα ή "πνευματική φύ-

ση" του ανθρώπου έχει τό ίδιο νόημα μέ τήν "κοινωνική φύση" του καί ή "πνευματική αίτιότητα" σημαίνει ὅ,τι καί ή "κοινωνική αίτιότητα". Αὐτή ή αντικειμενική συνάφεια τῶν ἀνθρώπων ἀποτελεῖ μιά κατηγορία a priori καί γι'αὐτό εἶναι "πλέρια ἐλεύθερη ἀπό ἀξίες" (völlig wertfrei)¹. Οἱ ἀξίες προϋποθέτουν αὐτή τήν αντικειμενική πραγματικότητα, στήν ὁποία οἱ ἄνθρωποι γνωρίζουν καί ὀργανώνουν τίς forces propres σάν κοινωνικές δυνάμεις, πού οἱ ἀμοιβαῖες καθοριστικές σχέσεις τους σχηματίζουν τήν κοινωνική αίτιότητα ή τήν αίτιακή κανονικότητα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

2. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ: KARL KORSCH

θέλοντας νά "ἀναμορφώσει" κανείς τό μαρξισμό "ζευγαρώνοντας" τον μέ μιά ὀρισμένη φιλοσοφία, ὅπως ὁ Adler μέ τόν Kant καί τόν νεοκαντιανισμό, εἶναι σά νά δέχεται πώς δέν ἀρκεῖ νά ἐρμηνεύει κανείς τή σκέψη τοῦ Marx μέ μαρξιστικές κοσμοθεωρικές προϋποθέσεις παρά καί μέ προϋποθέσεις μιᾶς ἄλλης φιλοσοφίας, πού έχει υἱοθετήσει τίς ἀρχές της. Μιά ἄλλη δυνατότητα νά ξαναδεῖ κανείς μιά φιλοσοφία εἶναι νά τή δεῖ ἀπό μέσα, χωρίς νά εἶναι δεσμευμένος ἀπό ἐξωτερικές φιλοσοφικές ή κοσμοθεωριακές προϋποθέσεις, μέ σκοπό νά παρουσιάσει μιά νέα κατασκευή, κριτικά ή καί δογματικά, ἐπεξεργασμένη. Μποροῦμε νά δεχτοῦμε πώς ὁ μαρξισμός σημειώνει ἕνα μεγάλο σταθμό στήν ἱστορία τοῦ πνεύματος, ἕνα ποιοτικό μετασχηματισμό τῶν βασικῶν μας πεποιθήσεων γιά τόν κόσμο, ἀλλά μαζί καί μιά νέα ἀφετηρία γιά παραπέρα πορεία, ἀνανέωση καί ἐξάπλωση τῶν ἰδεῶν του. Πραγματικά, ὁ μαρξισμός σάν νέα ἀφετηρία δέν μοιάζει μέ καμιά ἀπό τίς προηγούμενες φιλοσοφίες καί ἄσκησε ἤδη μιά ἐξαιρετικά μεγάλη επίδραση, ὄχι μόνο στή σκέψη παρά καί στήν πράξη (πράγμα πού ποτέ δέν εἶχε τόση σημασία στήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν), επίδραση πού συνεχίζεται καί ὡς τίς μέρες μας καί πού ἴσως ἀποδειχτεῖ μεγαλύτερη ἀπό ἐκείνη πού σημείωσε ή πλατωνική ή ή ἀριστοτελική, ή καρτεσιανή ή ή καντιανή φιλοσοφία. Τό ξεχωριστό ἐδῶ εἶναι πώς ή μαρξιστική φιλοσοφία παρουσιάζει

1. Lehrbuch der materialistischen Geschichtsauffassung, Berlin 1930, I 220 κ.έ.

ζεται σά διδασκαλία μάλλον παρά σά φιλοσοφική δραστηριότητα, σά θρησκεία μάλλον παρά σά φιλοσοφία.

"Όπως κι'άν είναι, έξετάζοντας τή μαρξική σκέψη σά μιá νέα άφετηρία, είναι σά νά τή βλέπουμε σάν πρόκληση γιά νά διευρύνουμε τόν όρίζοντα πού άνοίγει μπροστά μας.

'Αξιόλογη είναι ή προσπάθεια του Karl Korsch νά έπεξεργαστεί έπιστημολογικά τή διαλεκτική προσφέροντας στοιχεία άνάλυσης πού παρωθούν γιά μιá θεώρησή της σά "μέθοδο δοκιμής και πλάνης" (δηλαδή μ'έναν τρόπο άνάλογο μ'αυτόν του Karl Popper: *method of trial and error*)¹. Αύτός θέτει τό έρώτημα άν μέσα από τό μαρξισμό καταργείται ή φιλοσοφία μιá γιά πάντα ή ποιá είναι ή σχέση άνάμεσα στή θεωρία και στή θεωρημένη πραγματικότητα. Γιατί είναι γεγονός πώς τή δοσμένη πραγματικότητα τή γνωρίζουμε μόνο μέ τή βοήθεια θεωριών και αποδίνουμε σημασία όχι στήν άκατέργαστη νοητικά ανθρώπινη πράξη παρά μόνο στήν καταληπτή πράξη. 'Επομένως είναι έσφαλμένη ή έμφραση πού δίνεται μονόπλευρα στήν πράξη, ενώ έχει και ή θεωρία μιá μεγάλη σημασία. 'Αλλά τό νά αποδίνουμε στή θεωρία τή σημασία πού της ταιριάζει δέν σημαίνει πώς τήν αποκόβουμε από τήν πράξη. 'Ο Korsch δέν άμφισβητεί τό άξίωμα της ένότητας θεωρίας και πράξης, μόνο πού ό φορέας της ένότητας αυτής δέν πρέπει νά άναζητείται σέ κανένα άπόλυτο ύποκείμενο παρά μόνο στο ύπερ-ύποκειμενικό ιστορικό ύποκείμενο, τό προλεταριάτο. "Έτσι ό Korsch έρμηνεύει τή διαλεκτική θεωρίας και πράξης σάν "τή μέθοδο της νέας έπιστήμης και πράξης της προλεταριακής τάξης"². 'Ο έπιστημονικός σοσιαλισμός σάν θεωρία οδηγεί κατευθείαν στήν πράξη, στήν "έπαναστατική δράση της τάξης του προλεταριάτου". Είναι ή "προλεταριακή διαλεκτική" σά θεωρία πού είναι μαζί και πράξη³. Τό προλεταριάτο είναι φυσικά έδώ (δπως γενικά στο μαρξισμό) ή μαχόμενη τάξη, και ή ιστορική πραγματικότητα είναι εκείνη, πού τή θεωρητική της έκφραση αποτελεί ό "έπιστημονικός σοσιαλισμός". Έτσι

ή ύλιστική διαλεκτική σχηματίζει τήν άναγκαία μεθοδική βάση

1. What is dialectic? Conjectures and Refutations, 312 κ.έ.
2. Marxismus und Philosophie (1923), Frankfurt / M 51972, 176.
3. Marxismus und Philosophie, 167.

για τον "έπιστημονικό σοσιαλισμό", σάν τή "θεωρητική έκφραση" του ιστορικού αγώνα τής απελευθέρωσης τής προλεταριακής τάξης¹.

Τό έρώτημα, ποιά θέση θά έχει ή μαρξιστική φιλοσοφία μέσα σέ μιά απελευθερωμένη κοινωνία, δέν τίθεται έδω καί δέν έξετάζεται στή συνάφεια τής μαρξικής θέσης για τήν άρση τής φιλοσοφίας. Πάνω σ' αυτό ο Korsch έξηγεί πώς ή άρνηση τής φιλοσοφίας στον Marx ισχύει μόνο για τίς μορφές τής θεωρητικής φιλοσοφίας πού δέν συνδέονται μέ τήν πράξη, όπως αυτό συμβαίνει μέ τή μαρξιστική θεωρία, πράγμα άλλωστε πού είναι φανερό από τήν ίδια τήν έξήγηση πού δίνει ο Marx, πώς δέν είναι δυνατό νά αλρεται ή φιλοσοφία χωρίς νά δημιουργείται.

Είναι όμως φανερό πώς ή εισαγωγή τής κίνησης καί τής ανάπτυξης στην ύπαρξη τών θεωριών (θέση - άρση - νέα θέση κλπ.) σημαίνει αναγνώριση τής άποψης πώς καί ή μαρξιστική φιλοσοφία υπόκειται στην ανάπτυξη αυτή. Γι' αυτό ο Korsch παρατήρησε πώς είναι δόγματισμός νά κρατιέται κανείς από όρισμένες θέσεις καί νά άρνεϊται νά δεϊ πέρα άπ' αυτές. "Αν καί έβλεπε, καθώς ήδη παρατηρήσαμε, τήν μαρξική διαλεκτική σάν "τήν αναγκαία μεθοδική βάση για τον έπιστημονικό σοσιαλισμό", δέν διατάζει άργότερα² νά διακηρύξει πώς

όχι μόνο στή μυστικίζουσα έγελιανή τής μορφή παρά καί στον όρθολογικό τής μαρξιστικό μετασχηματισμό ή διαλεκτική έχει όρισμένες τάσεις, πού δέν βρίσκονται όλότελα σέ συμφωνία μέ τήν κύρια έπαναστατικό-προοδευτική, αντιμεταφυσική καί άυστηρά έμπειρικο-έπιστημονική τάση τής μαρξικής έρευνας.

Έπειδή όμως έχει ανάγκη νά προβάλει κανείς μιά βάση πάνω στην όποία στηρίζεται για νά κατευθύνει τήν κριτική του, ο Korsch σάν μαρξιστής αναγνωρίζει μιά αναμφισβήτητη σημασία στή μαρξιστική σκέψη πού βρίσκεται στή ρυθμιστική τής λειτουργία. Η λειτουργικότητά τής όμως αυτή δέν κάνει τό μαρξισμό ένα κλειστό καί άκαμπτο σύστημα, πού θά μπορούσε νά άυτορρυθμίζεται μέσα σέ όρισμένα, άπαραβίαστα όρια.

1. Marxismus und Philosophie, 170.

2. Αυτό συνέβη τό 1973, όπως μαρτυρεί ο E. Gerlach, πού έγραφε τήν εισαγωγή στην έκδοση του έργου του Korsch, Marxismus und Philosophie (βλ. 22-23).

3. ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ: ANTONIO GRAMSCI

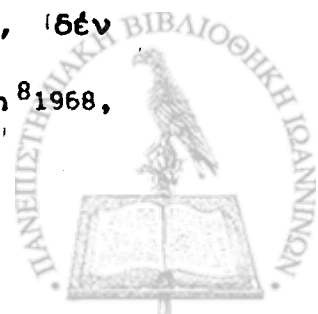
Ο Antonio Labriola, πού η σκέψη του είχε μεγάλη επίδραση στη φιλοσοφία του Gramsci, θεωρούσε τή διαλεκτική σά μιά πορεία ιστορική, πού προχωρεί προοδευτικά μέσα από αντιφάσεις, σύμφυτες μ'αυτή τήν πορεία. Η διαλεκτική δηλαδή δέν συλλαμβάνεται έδω σάν ένα έρμηνευτικό σχήμα πού τό εφαρμόζουμε στην ιστορία παρά σά μιά λειτουργία πού μας επιβάλλεται μέσα από τά πράγματα, από τήν ίδια τήν ιστορική πραγματικότητα. Έτσι ο σοσιαλισμός δέν είναι ένα όνειρο ή ένα επιθυμητό σχέδιο πού προβάλλεται για πραγμάτωση παρά ή αναπόφευκτη συνέπεια τής καπιταλιστικής κοινωνίας πού θά ύπνομευτεί και θά πέσει αναγκαστικά από τίς αντιφάσεις πού κλείνουν μέσα της. Φανερά, ο Labriola δέχεται τίς αρχές του ιστορικού υλισμού όχι σά μιά φιλοσοφία τής ιστορίας, ανάμεσα σ' άλλες, παρά σάν τή μέθοδο έρευνας για τήν κατανόηση του ιστορικού process πού δίνει νόημα και περιεχόμενο σέ μιά ζωντανή φιλοσοφία τής πράξης.

Η "φιλοσοφία τής πράξης", όπως ο Gramsci ονομάζει τό μαρξισμό και ειδικά τόν ιστορικό υλισμό, είναι μιά διαλεκτική φιλοσοφία. Αυτό σημαίνει πως διαλεκτική δέν είναι έδω μιά ιδιαίτερη απλά περιοχή τής τυπικής λογικής παρά αποτελεί ή ίδια μιά λογική και μιά θεωρία τής γνώσης. "Αν ή φιλοσοφία τής πράξης είναι διαλεκτική, τή διαλεκτική πρέπει νά τή θεωρούμε σά "νέο τρόπο σκέψης", σά "μιά νέα φιλοσοφία" και μαζί "μιά νέα τεχνική". Διαλεκτική είναι ή "γενική φιλοσοφία" του μαρξισμού, όπου "οί γενικές έννοιες τής ιστορίας, πολιτικής και οικονομίας συνάπτονται σέ οργανική ένότητα"¹.

Σά γενική φιλοσοφία ή γνωσιολογία ή διαλεκτική λειτουργεί σάν τεχνική ανάπτυξης των αντιφάσεων ανάμεσα στον άνθρωπο και στις υλικές παραγωγικές δυνάμεις, ανάμεσα στο ύποκείμενο και στο αντικείμενο, και έχει σάν ιδιαίτερο αντικείμενο τήν ιστορική ένότητα, πού συγκεκριμένα τίθεται και ξανατίθεται, από "είναι και νοεόν, άνθρωπο και φύση, δραστηριότητα και ύλη, ύποκείμενο και αντικείμενο"². Η διαλεκτική, λοιπόν, δέν

1. Il materialismo storico e la filosofia de Benedetto Croce, Turin 1968, 128 κ.έ.

2. Il materialismo storico, 55.

για τον "έπιστημονικό σοσιαλισμό", σαν τη "θεωρητική έκφραση" του ιστορικού αγώνα της απελευθέρωσης της προλεταριακής τάξης¹.

Τό ερώτημα, ποιά θέση θά έχει ή μαρξιστική φιλοσοφία μέσα σέ μιá απελευθερωμένη κοινωνία, δέν τίθεται έδω καί δέν έξετάζεται στή συνάφεια τής μαρξικής θέσης για τήν άρση τής φιλοσοφίας. Πάνω σ' αυτό ό Korsch έξηγει πώς ή άρνηση τής φιλοσοφίας στόν Marx ίσχύει μόνο για τίς μορφές τής θεωρητικής φιλοσοφίας πού δέν συνδέονται μέ τήν πράξη, όπως αυτό συμβαίνει μέ τή μαρξιστική θεωρία, πράγμα άλλωστε πού είναι φανερό από τήν ίδια τήν έξήγηση πού δίνει ό Marx, πώς δέν είναι δυνατό νά αίρεται ή φιλοσοφία χωρίς νά δημιουργείται.

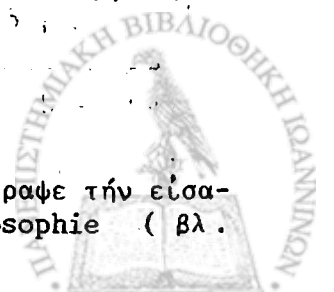
Είναι όμως φανερό πώς ή εισαγωγή τής κίνησης καί τής ανάπτυξης στήν ύπαρξη τών θεωριών (θέση - άρση - νέα θέση κλπ.) σημαίνει άναγνώριση τής άποψης πώς καί ή μαρξιστική φιλοσοφία υπόκειται στήν ανάπτυξη αυτή. Γι' αυτό ό Korsch παρατηρούσε πώς είναι δογματισμός νά κρατιέται κανείς από όρισμένες θέσεις καί νά άρνεϊται νά δει πέρα άπ' αυτές. "Αν καί έβλεπε, καθώς ήδη παρατηρήσαμε, τήν μαρξική διαλεκτική σαν "τήν άναγκάια μεθοδική βάση για τον έπιστημονικό σοσιαλισμό", δέν διαστάζει άργότερα² νά διακηρύξει πώς

όχι μόνο στή μυστικίζουσα έγελιανή τής μορφή παρά καί στόν όρθολογικό τής μαρξιστικό μετασχηματισμό ή διαλεκτική έχει όρισμένες τάσεις, πού δέν βρίσκονται όλότελα σέ συμφωνία μέ τήν κύρια επαναστατικό-προοδευτική, αντιμεταφυσική καί άύστηρά έμπειρικο-έπιστημονική τάση τής μαρξικής έρευνας.

Επειδή όμως έχει ανάγκη νά προβάλλει κανείς μιá βάση πάνω στήν όποία στηρίζεται για νά κατευθύνει τήν κριτική του, ό Korsch σαν μαρξιστής άναγνωρίζει μιá αναμφισβήτητη σημασία στή μαρξιστική σκέψη πού βρίσκεται στή ρυθμιστική τής λειτουργία. Η λειτουργικότητά τής όμως αυτή δέν κάνει τό μαρξισμό ένα κλειστό καί άκαμπτο σύστημα, πού θά μπορούσε νά άυτορρυθμίζεται μέσα σέ όρισμένα, άπαραβίαστα όρια.

1. Marxismus und Philosophie, 170.

2. Αυτό συνέβη τό 1973, όπως μαρτυρεί ό E. Gerlach, πού έγραψε τήν εισαγωγή στήν έκδοση του έργου του Korsch, Marxismus und Philosophie (βλ. 22-23).

3. ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ: ANTONIO GRAMSCI

Ο Antonio Labriola, πού η σκέψη του είχε μεγάλη επίδραση στη φιλοσοφία του Gramsci, θεωρούσε τη διαλεκτική σά μιά πορεία ιστορική, πού προχωρεί προοδευτικά μέσα από αντιφάσεις, σύμφυτες μ'αυτή τήν πορεία. Η διαλεκτική δηλαδή δέν συλλαμβάνεται έδω σάν ένα έρμηνευτικό σχήμα πού τό εφαρμόζουμε στην ιστορία παρά σά μιά λειτουργία πού μάς επιβάλλεται μέσα από τά πράγματα, από τήν ίδια τήν ιστορική πραγματικότητα. Έτσι ο σοσιαλισμός δέν είναι ένα όνειρο ή ένα επιθυμητό σχέδιο πού προβάλλεται για πραγμάτωση παρά ή αναπόφευκτη συνέπεια τής καπιταλιστικής κοινωνίας πού θά υπονομευτεί και θά πέσει αναγκαστικά από τίς αντιφάσεις πού κλείνουν μέσα της. Φανερά, ο Labriola δέχεται τίς άρχές του ιστορικού υλισμού όχι σά μιά φιλοσοφία τής ιστορίας, ανάμεσα σ' άλλες, παρά σάν τή μέθοδο έρευνας για τήν κατανόηση του ιστορικού process πού δίνει νόημα και περιεχόμενο σέ μιά ζωντανή φιλοσοφία τής πράξης.

Η "φιλοσοφία τής πράξης", όπως ο Gramsci ονομάζει τό μαρξισμό και ειδικά τόν ιστορικό υλισμό, είναι μιá διαλεκτική φιλοσοφία. Αυτό σημαίνει πώς διαλεκτική δέν είναι έδω μιá ιδιαίτερη απλά περιοχή τής τυπικής λογικής παρά αποτελεί ή ίδια μιá λογική και μιá θεωρία τής γνώσης. "Αν ή φιλοσοφία τής πράξης είναι διαλεκτική, τή διαλεκτική πρέπει νά τή θεωρούμε σά "νέο τρόπο σκέψης", σά "μιá νέα φιλοσοφία" και μαζί "μιá νέα τεχνική". Διαλεκτική είναι ή "γενική φιλοσοφία" του μαρξισμού, όπου "οί γενικές έννοιες τής ιστορίας, πολιτικής και οικονομίας συνάπτονται σέ οργανική ένότητα"¹.

Σά γενική φιλοσοφία ή γνωσιολογία ή διαλεκτική λειτουργεί σάν τεχνική ανάπτυξης των αντιφάσεων ανάμεσα στον άνθρωπο και στις υλικές παραγωγικές δυνάμεις, ανάμεσα στο υποκείμενο και στο αντικείμενο, και έχει σάν ιδιαίτερο αντικείμενο τήν ιστορική ένότητα, πού συγκεκριμένα τίθεται και ξανατίθεται, από "είναι" και νοεύν, άνθρωπο και φύση, δραστηριότητα και ύλη, υποκείμενο και αντικείμενο². Η διαλεκτική, λοιπόν, δέν

1. Il materialismo storico e la filosofia de Benedetto Croce, Turin⁸ 1968, 128 κ.έ..

2. Il materialismo storico, 55.

έχει νά κάνει παρά μέ συγκεκριμένα πράγματα, τόν άνθρωπο τῆς δράσης, ἑμᾶς τούς ἴδιους, τίς ἀνάγκες καί τά ἐνδιαφέροντά μας, μόνο πού ὅλα αὐτά τά συλλαμβάνει ἐνιαῖα στό γενικό ἱστορικό process παραγωγῆς τῆς κοινωνίας καί τῆς φύσης σά δομή τοῦ κόσμου γενικά ἔγκυρη. Ὅ,τι προσδιορίζει τή διαλεκτική αὐτή πορεία εἶναι ἡ ἀμοιβαία ἐπίδραση καί ἡ κίνηση μέσα ἀπό θέση-ἀντίθεση-σύνθεση. Ἡ ἀμοιβαία ἐπίδραση ἐκφράζει τίς συγκεκριμένες ἐνότητες πού κάθε φορά πετυχαίνονται στήν ἱστορία καί ἡ κίνηση "θέση-ἀντίθεση-σύνθεση" παριστάνει τήν πορεία κατά τήν ὁποία οἱ ἀτελεῖς ἐνότητες αἴρονται μέ βάση τήν κοινωνική διάσπαση. Ἡ συγχρονική δομή τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι σάν "blocco storico" σέ συγκεκριμένη ἱστορική σύνθεση "βάσης" καί "ἐποικοδομήματος" πού χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἀμοιβαία ἐπίδραση. Ἡ βάση δηλαδή καί τό ἐποικοδόμημα σχηματίζουν ἕνα ἱστορικό σύμπλεγμα, καθὼς τό πολύπλοκο ἀντιφατικό καί ἀσύμφωνο σύνολο τῶν δομῶν τοῦ ἐποικοδομήματος ἀποτελεῖ τήν ἀντανάκλαση τοῦ συνόλου τῶν κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς. Αὐτό γιά τόν Gramsci σημαίνει πῶς "μόνο ἕνα ὀλοκληρωτικό σύστημα ἰδεολογιῶν ἀντανάκλα τήν ἀντίφαση τῆς βάσης καί ἀντιπροσωπεύει τήν ὑπαρξη τῶν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν γιά τήν ἀνατροπή μέσα ἀπό τήν πράξη". Σάν "ὀλοκληρωτικό σύστημα ἰδεολογίας" ἐννοοῦμε ἐδῶ τήν πλέρια ὁμοιογένεια πού μπορεῖ νά κερδίσει γιά κοινωνική ὁμάδα "χάρη στήν ἰδεολογία", πράγμα πού δείχνει πῶς ὑπάρχουν πλήρεις προϋποθέσεις γιά τήν ἀνατροπή. Καί δέν διστάζει ὁ Gramsci νά χρησιμοποιήσει ἐδῶ τόν ἐγγελιανό τύπο ταυτότητας "τό λογικό εἶναι πραγματικό", μόνο πού τόν παίρνει μέ ὀλοτε-λα διαφορετικό νόημα, "ἐνεργό καί ἐπίκαιρο"¹. Ἄν δηλαδή μιὰ κοινωνική ὁμάδα εἶναι, χάρη στήν ἰδεολογία, πλέρια ὁμογενής, σημαίνει πῶς ὑπάρχουν στήν πραγματικότητα πλέριες προϋποθέσεις, πού ἀντανάκλωνται ἀκριβῶς στό ἐποικοδόμημα καί "πεῖθου" ἀπόλυτα γιά τήν ἀνατροπή. Ἡ λογική ἐπιχειρηματολογία πού "πεῖθει" (αὐτό εἶναι τό "λογικό") βασίζεται στήν "ἀναγκαία ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στή βάση καί στό ἐποικοδόμημα" κι' αὐτή ἡ ἀντιστοιχία ἀκριβῶς εἶναι κατά τόν Gramsci "ἡ πραγματική διαλεκτική διαδικασία". Εἶναι τό διαλεκτικό ἱστορικό pro-

1. Ὁ Gramsci ἀναφέρεται στό ζήτημα τῆς ταυτότητας θεωρίας καί πράξης σάν ἕνα "κριτικό γεγονός", μέ τό νόημα πῶς "ἡ πράξη ἀποδείχεται λογική καί ἀναγκαία, ἢ ἡ θεωρία ρεαλιστική καί λογική".

cess, ή ανάπτυξη της ιστορικής πραγματικότητας πάνω στη βάση της αντίφασης (μιά και δέν υπάρχει ακόμα καμιά "ένωμένη κοινωνία"). Έτσι ή βασική κατηγορία της διαλεκτικής αυτής ανάπτυξης είναι τό ιστορικό γίνεσθαι πού αποβαίνει "concordia discors"¹. Γιατί στην ταξική κοινωνία τό περιεχόμενο του διαλεκτικού νόμου του γίνεσθαι είναι ό ιστορικός ταξικός αγώνας σάν άρνηση της άρνησης: ή καταπιεσμένη τάξη αγωνίζεται νά πετύχει ένα νέο blocco storico².

4. ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΡΑΞΗΣ: ΜΙΧΑΙΛΟ ΜΑΡΚΟΒΙΤΣ

Είναι χαρακτηριστικό της σκέψης του Μαρκοβίτς, καί γενικά του γιουγκοσλαβικού μαρξισμού (όπως λ.χ. εκφράζεται μέσα από τό περιοδικό "Πράξη"), πώς διαλεκτική δέν είναι άπλά μιά φιλοσοφία της πράξης παρά πραχτική φιλοσοφία, δηλαδή σκέψη πού θέτει ήθικά προβλήματα καί άποσκοπεϊ στην έξανθρώπιση του κόσμου, στην πολιτική αυτοδιοίκηση καί στην άρση της ανθρώπινης άλλοτρίωσης, προπάντων μάλιστα της πολιτικής άλλοτρίωσης.

Ό Μαρκοβίτς στό έργο του "Διαλεκτική της Πράξης"³ άσκεϊ άρχικά κριτική έναντι σ'έκείνες τίς συλλήψεις της διαλεκτικής πού κατά τή γνώμη του πρέπει νά άπορρίπτουμε. Κι' αυτές είναι τρείς:

(1) Διαλεκτική σάν άκριτη όντολογική διδασκαλία για τους καθολικούς νόμους της φύσης, της κοινωνίας καί της ανθρώπινης σκέψης. Η άποψη αυτή, πού πολλοί μαρξιστές τήν υίοθετούν, παρουσιάζει τή διαλεκτική σάν μιά καθολική όντολογική θεωρία, ανεξάρτητη από τόν άνθρωπο καί τήν ανθρώπινη πράξη, μιά καί αυτή εκφράζει καθολικούς νόμους καί σταθερούς τύπους όλων των μεταλλαγών πού συμβαίνουν στον κόσμο. Οί διαλεκτικοί "νόμοι" δέν επιδέχονται καμιά άμφιβολία καί καμιά κριτική. Έτσι ή

1. Il materialismo storico, 31. - Ό όρος concordia discors χρησιμοποιήθηκε από τόν Leibniz για τίς "μονάδες" του καί σάν κοινωνικός "άνταγωνισμός" από τόν Kant

2. Il materialismo Storico, 185.

3. Dialektik der Praxis, Frankfurt/Main 1968, 42 κ.έ.

θεωρία τῶν μεταβολῶν τοῦ σύμπαντος ἔγινε ἀμετάβλητη καί ἡ μέθοδος στατική. Ἀλλά ἡ διαπραγμάτευση τῶν διαλεκτικῶν νόμων σάν ἓνα κλειστό καί ἀκαμπτο σύστημα ἀπό αὐτοῦ τοῦ γεγονότος καί σχήματα πού δέν ἐπιτρέπεται νά τά θίγει κανείς, ἀποκαλύπτουν φανερά πῶς ἡ σκέψη ἔχει περιπλακεῖ σ' ἓνα ρητά ἀνεπιστημονικό, θεολογικό πλαίσιο σκέψης.

(2) Τό ἄλλο ἄκρο εἶναι νά βλέπουμε τή διαλεκτική μέ πλήρη σκεπτικισμό ὡς πρός τή δυνατότητα νά προβάλλει αὐτή γενικές μεθοδολογικές ἀρχές ἢ θεωρητικές προϋποθέσεις τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου σάν συνόλου. Μιά ἀκραία σκεπτικιστική διαλεκτική εἶναι, ὅπως καί ἡ παραπάνω δογματική διαλεκτική, ἀπαράδεκτη.

(3) Ἀπαράδεκτη, τέλος, εἶναι μιὰ στενή ἐξειδίκευση τῆς διαλεκτικῆς μέ τήν ὁποία αὐτή ἰσχύει σάν μιὰ ἰδιαίτερη θεωρία καί μέθοδος πού ἀφορᾷ μόνο τήν ἀνθρώπινη ἱστορία καί ἀρνεῖται τή δυνατότητα νά χρησιμοποιεῖται αὐτή πάνω στή φύση καί στίς φυσικές ἐπιστήμες.

Ὁ Μαρξ εἰς τὸν ἀντιτείνει μιὰ διαλεκτική σά "γενική δομή τῆς ἀνθρώπινης πράξης πού ὁδηγεῖ στή μεταβολή τῆς φύσης καί στή διαμόρφωση μιᾶς θεωρίας". Εἶναι "ἡ διαλεκτική δομή τῆς ἀνθρώπινης σκέψης καί δράσης", ἀλλ' αὐτή προϋποθέτει καθαρά τήν ὑπαρξή μιᾶς "ἰσόμορφης δομῆς" τοῦ ὕλικου εἶναι, δηλαδή τῆς φύσης, τῆς ἀντικειμενικῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τοῦ δικοῦ μας σώματος. Μέ μιὰ πιά γενική διατύπωση, διαλεκτική εἶναι "ἡ δομή μεθοδολογικῶν ἀρχῶν κάθε θεωρητικῆς ἐρευνας καί πρακτικῆς δράσης πού κατευθύνονται πρός τήν τέλεια χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου καί τήν ἐξανθρώπιση τῆς φύσης καί τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος"¹. Πρόκειται, λοιπόν, γιά μιὰ "ἐπαναστατική φιλοσοφία" πού εἶναι "γνώση καί ἀξιολογική κρίση, ἀντικατάσταση γενικῶν ἀληθειῶν καί μαζικοῦ ριζοσπαστικῆς κοινωνικῆς κριτικῆς"². Μ' αὐτό τό νόημα διαλεκτική δέν εἶναι μόνο μιὰ γενική θεωρία καί μέθοδος πού ἀποσκοπεῖ στήν ἐπέχταση τῆς θετικῆς γνώσης παρά μαζί καί θεωρία καί μέθοδος τῆς ἐπαναστατικῆς ἀρνήσεως, θεωρία καί μέθοδος τῆς ὑπέρβασης τῆς πραγματικότητας πού ὑπάρχει³. Προ-

1. Dialektik der Praxis, 52.

2. Dialektik der Praxis, 43.

3. Dialektik der Praxis, 43.

βάλλεται, λοιπόν, έδώ και μιά πολιτική διαλεκτική που νοείται σαν "αντικειμενική δομή της ιστορικής πορείας" και σαν "αυτοκίνηση" που πραγματοποιείται μέσα από τον ανταγωνισμό "ποικίλων τάσεων, απόψεων και σχεδίων".

5. ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ, ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ: GEORG LUKÁCS

Ο Lukács έπιχείρησε με τό έργο του "Ιστορία και Ταξική Συνείδηση" (πού είναι μιά συλλογή από δοκίμια με τον χαρακτηριστικό υπότιτλο "Σπουδές πάνω στην Μαρξιστική Διαλεκτική" και με δύο προλόγους, έναν του 1922, όποτε τό έργο έκδόθηκε για πρώτη φορά, και έναν του 1967 που παρουσιάζει καινούργιες απόψεις) μιά έρμηνεία της μαρξικής κυρίως διαλεκτικής σέ άμεση αναφορά στην διαλεκτική του Hegel. Η έρμηνεία αυτή φαντάζει σά μιά έγγελιανίζουσα άναπαραγωγή της μαρξικής διαλεκτικής βασισμένη στην σχέση υποκείμενο-αντικείμενο και δέν είναι παράξενο πού ξεσήκωσε πολλές αντιρρήσεις και ποικίλες αντιδράσεις σέ μαρξιστικούς κύκλους. Ωστόσο, πρόκειται για μιά προσπάθεια νά παρουσιαστεί μιά καθαρά μαρξιστική διαλεκτική, βασισμένη στις ιστορικές και κοινωνικές σχέσεις, μέσα από τις όπολες προκύπτει ή διαλεκτική σά θεωρία της ιστορίας. Ο Lukács δέν είχε σκοπό νά κατασκευάσει, κοντά στην έγγελιανή και στην μαρξική διαλεκτική, μιά άλλη διαλεκτική, πού θά μπορούσε λ.χ. νά προκύψει από συνδυασμό έγγελιανών και μαρξικών σχημάτων διαλεκτικής σκέψης, παρά νά προσφέρει μιά έρμηνεία της διαλεκτικής του Marx. Τελικά, όπως αναγνωρίζει ο ίδιος στον "Πρόλογο" του 1967², ή προσπάθεια αυτή είχε τό νόημα νά δώσει μιά ιστορική πηγή κύρους στό έπαναστατικό κήρυγμα του Marx, συνυφασμένο με μιά ανανεωμένη μορφή της έγγελιανής διαλεκτικής.

Η βασική του διαπίστωση είναι πώς ο Marx βρίσκεται κοντά στον Hegel και ότι ή έπεξεργασία έγγελιανών κατηγοριών στην ύλιστική διαλεκτική αποτέλεσε μέσο για την οίκοδόμηση της μαρξικής διαλεκτικής. Αυτό σημαίνει πώς ξεκινώντας κανείς από τις έγγελιανές κατηγορίες μπορεί νά πετύχει μιά καλύτερη και

1. Dialektik der Praxis, 110.

2. Geschichte und Klassenbewusstsein. Studien über marxistische Dialektik, Darmstadt und Neuwied 1975 (1968), 22.

ιστορικά συνεπέστερη έρμηνεία τής διαλεκτικής του Marx. Μ' άλλα λόγια, ο Lukács δέν είχε σκοπό νά "αναθεωρήσει" τή μαρξική διαλεκτική, νά τήν διορθώσει ή νά τήν "καθάρει" μέ ιδεαλιστικά κριτήρια. Αύτός ένδιαφερόταν για τήν ύλιστική διαλεκτική, μόνο πού ξεκινούσε από τή μεθοδολογική προϋπόθεση πώς δέν μπορούμε νά πραγματευόμαστε διαλεκτικά προβλήματα χωρίς νά λαμβάνουμε υπόψη τό ιστορικό γεγονός τής θεμελίωσης τής διαλεκτικής από τόν Hegel και τό γεγονός πώς ή διαλεκτική αύτή λειτούργησε μέσα στή σκέψη του Marx.

Ή ύλιστική διαλεκτική είναι θεωρία τής ιστορίας πού εκφράζει και υπαγορεύει τό αναγκαίο έπαναστατικό process:

Ή ύλιστική διαλεκτική είναι μιá έπαναστατική διαλεκτική¹.

Ή άποψη αύτή θίγει ούσιαστικά τό πρόβλημα για τή σχέση θεωρίας και πράξης. "Αν είναι σωστή ή άποψη του Marx² πώς "ή θεωρία μετατρέπεται σέ ύλική ισχύ όσο αύτή αρπάζει τις μάζες", τότε ή θεωρία, ή διαλεκτική μέθοδος έχει σημασία όταν γίνεται τό "όχημα τής έπανάστασης". Τό καιρίο, λοιπόν, πρόβλημα είναι νά διερευνηθοϋν οι όροι και ή δυνατότητα μιās τέτοιας σχέσης ανάμεσα στή θεωρία και στήν πράξη.

Έκείνο πού, κατά τόν Lukács, χρειάζεται στα χέρια μιās τάξης είναι μιá σωστή γνώση τής κοινωνίας στό σύνολό της. Έάν ή τάξη αύτή δέν είναι ή άστική τάξη, πού έχει έπιμέρους ένδιαφέροντα, παρά ή προλεταριακή τάξη πού τά ένδιαφέροντά της καλύπτουν τήν όλη κοινωνική πραγματικότητα, αύτή θά είναι ταυτόχρονα "υποκείμενο και αντικείμενο τής γνώσης". Έτσι

ή θεωρία έπεμβαίνει άμεσα και κατάλληλα στή διαδικασία αναδόμησης τής κοινωνίας: μόνο τότε γίνεται δυνατή ή ένότητα θεωρίας και πράξης, προϋπόθεση τής έπαναστατικής λειτουργίας τής θεωρίας³.

Ο Lukács θεωρεί βασικό νά βλέπουμε τή διαλεκτική σάν "σχέση υποκειμένου και αντικειμένου στό ιστορικό process". Τότε μόνο

1. Geschichte und Klassenbewusstsein, 59.

2. Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung: Werke 1, 385

3. Geschichte und Klassenbewusstsein, 60

είναι αυτή "έπαναστατική μέθοδος". Γιατί,

γιά τή διαλεκτική μέθοδο τό κεντρικό πρόβλημα είναι ή αλλαγή τής πραγματικότητας¹.

"Έτσι ή διαλεκτική μέθοδος αφορά τή μελέτη τών σχέσεων ανάμεσα στό ύποκείμενο καί στήν ιστορικά έδωμένη κοινωνική πραγματικότητα. Οί σχέσεις ανάμεσα στό ύποκείμενο καί στήν πολιτιστική ιστορία είναι αμφίλογες, άνοιχτές γιά αντίρροπες σχέσεις, διαλεκτικές. Τό ύποκείμενο είναι από τή μιά μεριά προϊόν τής ιστορίας καί από τήν άλλη ή ιστορία είναι άλλοτριωμένο πνεύμα, πραγμάτωση ύποκειμένων. Ή σύγκρουση ανάμεσά τους δέν μπορεί νά λυθεί παρά μέ τήν επανάσταση, πού φέρνει σέ μιά σύνθεση τούς δύο αντίρροπους παράγοντες: Τό ανθρώπινο πνεύμα κερδίζει τόν ιστορικό έαυτό του θριαμβεύοντας πάνω στήν άλλοτριωμένη πραγματικότητα τών προϊόντων του. Έτσι ο ιστορικός υλισμός έχει ουσιαστικά νά κάνει μέ τή διαλεκτική προσώπου καί άπροσώπων δυνάμεων πού περικλείει ή κοινωνική ιστορία.

Βασική κατηγορία είναι έδω τό όλικό ιστορικό process τής κοινωνίας, μέσα στό όποιο δημιουργούνται ποικίλες ιδεολογίες πού άντανακλούν λίγο ή πολύ πιστά τήν πραγματικότητα καί ανταγωνίζονται μεταξύ τους στήν προσπάθεια αυτή διαλεκτικά συσχετισμένες, ώστε νά καθιερώνουν, όπως φαίνεται-άκόμα καί μέσα από τό δογματισμό τους καί τήν αξίωση πώς άπεικονίζουν μέ μοναδική πιστότητα τήν άληθινή πραγματικότητα -τή σχετικότητα τής γνώσης. Τό γεγονός πώς προβάλλεται έδω σά βάση τό όλικό ιστορικό process τής κοινωνίας έξηγει πώς ή διαλεκτική του Lukács αναπτύσσεται πάνω στήν κατηγορία τής όλότητας. Αυτή ή κατηγορία φαντάζει μέ τήν πρώτη ματιά σά μιά άφηρημένη ιδέα. Άλλά ο Lukács τονίζει τόν συγκεκριμένο χαρακτήρα τής όλότητας: Ή κοινωνική όλότητα καθορίζεται από τά γεγονότα

1. Geschichte und Klassenbewusstsein, 61.- Τήν έμφασή του σ'αυτό τό σημείο τή δείχνει καί τό γεγονός πώς σάν motto τής συζήτησής του διάλεξε τή γνωστή θέση του Marx (Thesen über Feuerbach, 11: Werke 3,7) :

Οί φιλόσοφοι έχουν μόνο έ ρ μ η ν ε ύ σ ε ι τόν κόσμο μέ διάφορους τρόπους τó ζήτημα, ώστόσο, είναι νά τόν ά λ λ ά ξ ο υ μ ε.

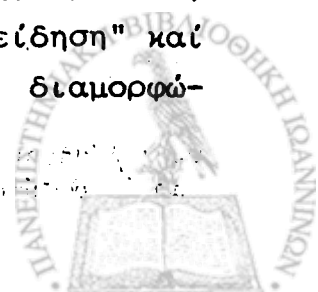

καί τά γεγονότα από τήν ὀλότητα. Οἱ στιγμές τῆς ὀλότητας αὐτῆς βρίσκονται σέ σχέση μεταξύ τους καί πρός τήν ὀλότητα· δέν εἶναι τίποτε μόνες τους παρά μόνο στή δομική ἀναφορά τους στήν ὀλότητα, μέσα στήν ὁποία αἰρονται. Μ'αὐτή τήν προϋπόθεση μόνο μπορούμε νά μιλοῦμε γιά γνώση τῆς πραγματικότητας. Γιατί ἡ καθαυτή κατηγορία τῆς πραγματικότητας εἶναι ἡ συγκεκριμένη ὀλότητα¹. Αὐτή ὁμῶς δέν εἶναι ποτέ κάτι τό δοσμένο, παρά εἶναι ἕνα δυναμικό process, στό ὁποῖο κίνηση καί σκοπός σχηματίζουν μιὰ διαλεκτική ἐνότητα: Ἡ κίνηση συνυφαίνεται μέ τό σκοπό της καί ὁ σκοπός δέν νοεῖται χωρίς κίνηση γιά πραγμάτωσή του. Κίνηση φυσικά θεωρεῖται ἐδῶ ἡ κοινωνικο-ιστορική πραγματικότητα καί ὁ σκοπός ἡ ἀναδόμησή της. Στήν ὀλική αὐτή κίνηση συμπεριλαμβάνεται βέβαια καί τό "ὑποκείμενο", δηλαδή τό προλεταριάτο πού μέ τήν προϋπόθεση τῆς (αὐτο)συνείδησής του γίνεται ἱκανό στήν πράξη νά παίρνει τό χαρακτήρα μιᾶς ὀλότητας (ὑποκειμένου-ἀντικειμένου). Μ'αὐτό τό νόημα, ἡ αὐτόγνωσία τοῦ προλεταριάτου εἶναι μαζί καί ἡ ἀντικειμενική γνώση τῆς οὐσίας τῆς κοινωνίας².

Ἀντίθετα, ἡ ἀστική ἐπιστήμη (θετικισμός καί νεοθετικισμός) βλέπει τήν πραγματικότητα σάν ἄμεσο δεδομένο, σάν "ὀλότητα τῶν γεγονότων" πού ἐπιδέχονται ἐρμηνεῖα. Τά "καθαρά" γεγονότα ἀνήκουσιν στή φύση τοῦ καπιταλισμοῦ καί συνακόλουθα ἡ "καθαρή" ἐπιστήμη εἶναι ἕνα παράγωγο ὀρισμένων κοινωνικῶν συνθηκῶν, συνέπεια δηλαδή τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὅπως ἡ ὀλότητα δέν συλλαμβάνεται σάν ἀφηρημένη κατηγορία παρά σάν συγκεκριμένη πραγματικότητα, ἀνάλογα καί ἡ διαλεκτική συλλαμβάνεται σά μιὰ συγκεκριμένη σκέψη: Ἡ ἱστορική αὐτή σκέψη εἶναι σκέψη τῆς ὀλης ἱστορικο-κοινωνικῆς πραγματικότητας μ'έναν ἄμεσο τρόπο. Ἱστορικά, δηλαδή, παρμένη ἡ ὀλότητα περιλαμβάνει μέσα της, στό γίνεσθαί της, τήν συνείδηση σάν ἀναγκαῖο συστατικό στοιχεῖο της. Σάν συνείδηση, βέβαια, ἐννοοῦμε ἐδῶ ὄχι τήν ἀτομική παρά τήν "ταξική συνείδηση" καί μάλιστα τή συνείδηση τοῦ προλεταριάτου, ὅπως αὐτή διαμορφώ-

1. Geschichte und Klassenbewusstsein, 261.

2. Geschichte und Klassenbewusstsein, 267.

νεται μέσα από την πράξη του. Είναι ακριβώς η γνώση της κοινωνικής κατάστασης, στην οποία βρίσκεται μία τάξη, ο δρος για την αυτοσυνείδησή της. Όταν μάλιστα πρόκειται για το προλεταριάτο, τότε τα συνειδητά ενδιαφέροντά του είναι μαζί και ενδιαφέροντα της όλης κοινωνίας (μιά και τα ενδιαφέροντα της αστικής τάξης είναι επιμέρους ενδιαφέροντα). Έτσι από τη σκοπιά της τάξης του προλεταριάτου, με τό όποιο συντελείται ή συνείδηση της κοινωνικής πραγματικότητας σάν ολότητας, παρουσιάζεται ή ένότητα θεωρίας και πράξης, καθώς τό προλεταριάτο γίνεται υποκείμενο και αντικείμενο μαζί της δικής του γνώσης. Έδω είναι φανερή ή παρουσία της έγγελιανης σκέψης. Ο Lukács, ώστόσο, προβάλλει τό δυνατό στό πραγματικό, γιατί δέν είναι δοσμένο πώς τό προλεταριάτο έχει συνείδηση της όλης κοινωνικής πραγματικότητας και, συνακόλουθα, πώς είναι φορέας της αλλαγής. Ότι μάλιστα τό κόμμα είναι φορέας της γενικής ταξικής συνείδησης του προλεταριάτου, πού καθοδηγείται από αυτό, μάς ανάγει στό κοσμικό πνεύμα του Hegel, πού πραγμάτωσή του αποτελεί ή πολιτεία. Με τό νά γίνεται τό προλεταριάτο υποκείμενο και αντικείμενο της ιστορίας, ή άλλοτρίωση κατ' αρχήν ξεπερνιέται.

Έτσι ή θεωρία αντιστοιχίας της αλήθειας παρουσιάζεται βασισμένη σ' ένα άποπο δυαδισμό είναι και συνείδησης. Αν όμως δέν υπάρχουν αντικείμενα άπέναντι στη συνείδηση, γιατί αυτή θεωρείται σάν υποκείμενο και αντικείμενο μαζί, δέν έχει λόγο νά μιλούμε για αλήθεια σάν αντιστοιχία της συνείδησης στό πραγματικό είναι. Δέν υπάρχει είναι, γιατί ή πραγματικότητα είναι αυτή πού γίνεται. Και ή σκέψη δέν είναι παρά στιγμή του όλου process του γίγνεσθαι, δηλαδή της κοινωνικής ολότητας. Έτσι ή αλήθεια δέν μπορεί νά είναι αναπαράσταση ή απεικόνιση της πραγματικότητας, πού άπλά γίνεται και ποτέ δέν είναι. Ο Lukács¹ καταφέρεται ένάντια στον Engels, πού θεωρούσε, όπως και ο Marx, τίς έννοιες απεικονίσεις των πραγματικών πραγμάτων αλλά πού τόνιζε επίσης πώς ο κόσμος δέν είναι κανένα σύμπλεγμα από έτοιμα πράγματα παρά σύμπλεγμα από πορείες, και ρωτάει: "Αν δέν υπάρχουν καθόλου πράγματα, τί "απεικονίζεται" μέσα στη σκέψη;" Η σχετικοποίηση λοιπόν της αλήθειας είναι αναπόφευ-

1. Geschichte und Klassenbewusstsein, 342.

κτη: Ἡ ἀλήθεια εἶναι πάντοτε σχετική, γιατί συνεχῶς ἀνάγεται στό μέλλον, σ' ὅ,τι νέο καί προοδευτικό ὑπάρχει στίς ἱστορικές δυνάμεις καί πού μπορεῖ μέ συνεργασία νά πραγματώνεται. Ἔτσι ἡ σχετικότητα τῆς ἀλήθειας μπορεῖ νά συνεπάγεται ἐδῶ μιᾶ ἀνοιχτή ἐπαναστατική δρᾶση, μιᾶ "διαρκή ἐπανάσταση". Ἀλλά εἶναι φανερό πῶς ἡ "ταξική συνείδηση" στόν Lukács, σάν ἱστορία πού γνωρίζει τόν ἑαυτό της, ὑπόσχεται μελλοντικά τήν ἄρση τῆς ἀνθρώπινης ἀλλοτρίωσης. Γιατί, ἂν τό προλεταριάτο μπορεῖ νά ἀποχτήσῃ συνείδηση ταξική - παρά τό γεγονός πῶς αὐτό ἔχει καταντήσῃ νά γίνῃ ἐμπορευματικό εἶδος στόν καπιταλισμό - καί ἂν συνείδηση σημαίνει αὐτογνωσία καί μαζί σωστή γνώση τῆς κοινωνίας σάν ὁλότητας, πρέπει τή γνώση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας νά τή θεωρήσουμε σάν συνείδηση τοῦ ἀλλοτριωμένου ἱστορικοῦ process, πού προϊόντα του ἀκριβῶς εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι. Ἔτσι δέν εἶναι μόνο αὐτό πού γνωρίζει καί αὐτό πού γνωρίζεται παράγοντες τῆς ἴδιας ὀντότητας, τῆς κοινωνικῆς δηλαδή πραγματικότητας, ὅπως δείχνει ὁ Lukács, παρά καί ἡ σύμφυτη μέ τή γνώση ἐπαναστατική πράξη εἶναι ταυτόχρονα φορέας καί ἀντικείμενο, "ἀτμομηχανή" καί "ἄμαξοστοιχία" τῆς ἐπανάστασης. Ἐπειδή ἡ διαλεκτική γνώση δέν συνεπάγεται ἄμεσα τήν ἐπαναστατική πράξη, εἶναι αὐτή ἡ πράξη ἀκριβῶς πού δείχνει τό δρόμο πρός τήν ἄρση τῶν ἀντιφάσεων. Ἔτσι ἡ διαλεκτική γίνεται ἐδῶ ἓνα πρόβλημα τῆς ἀνατρεπτικῆς δρᾶσης. Ἀντίθετα, μεταφορά τῆς διαλεκτικῆς σέ μιᾶ πραγματικότητα πού συλλαμβάνεται χωρίς τή σχέση ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου¹ ὁδηγεῖ σέ μή-διαλεκτική γνώση, σέ γνώση δηλαδή πού δέν συνεπάγεται ἀλλαγὴ τῆς πραγματικότητας. Τέτοια γνώση εἶναι ἡ αὐτογνωσία τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας σάν ὁλότητας πού περιέχει σάν στιγμές της συστήματα, πού εἶναι φαινομενικά αὐτόνομα (οἰκονομία, δίκαιο, στρατός, παιδεία κλπ.) καί ἐπιβάλλεται σάν συμπαγῆς ἐνότητα, ἀδιάβρωτη καί ἀνεπίδεκτη δομικῆς ἀλλαγῆς. Ἔτσι ἡ πραγματικότητα αὐτή δημιουργεῖ τήν ὕλική βάση τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου καί κάνει δυνατή τήν ἐπαναστατι-

1. Τό 1971 ὁ Lukács δέχτηκε πῶς πρέπει νά εὔμαστε προσεχτικοί μέ τήν ἐγγεγραμμένη ἰδέα τῆς ταυτότητας ὑποκειμένου-ἀντικειμένου, πού εἶχε παύσει κάποιον σπουδαῖο ρόλο στό ἔργο του "Ἱστορία καί Ταξική Συνείδηση", θεωρώντας τήν ἰδέα αὐτή ἓνα "φιλοσοφικό μύθο" πού πρέπει νά ἀπορριφτεῖ.

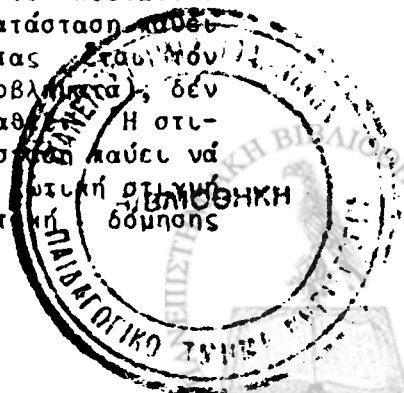
κή διαλεκτική, σά διαλεκτική τής ολότητας¹.

6. ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ, ΤΟ ΟΡΓΑΝΟ ΤΩΝ PROCESSUS: ERNST BLOCH

Στή διαλεκτική σκέψη του Bloch όλη ή πραγματικότητα άνάγεται σε μιά σχέση ύποκειμένου-άντικειμένου, μόνο πού έδω ύπεισέρχονται μυστικιστικά μοτίβα, μαρξιστικά παραλλαγμένα, πού σχηματίζουν τό υπόστρωμα αύτής τής φιλοσοφίας. Πρίν από κάθε αντίθεση, ύποκειμένου και αντικειμένου, ύλης και πνεύματος, ύπήρχε ή άρχέγονη ύλη, ή πρωταρχική αίτία (Urgrund). Αύτή διεγείρεται και κινείται από μιά σκοτεινή, άπαιτητική δύναμη, τήν "πεινά", πού έξακολουθεϊ νά παραμένει λειτουργική και μετά τό χωρισμό ύποκειμένου και αντικειμένου. Αυτό σημαί-

1. Τείνοντας πρós όρισμένες βασικές άρχές τής διαλεκτικής σκέψης του Lukács ó Lucien Goldmann άρχίζει ήδη τό 1945 νά διαμορφώνει ένα "σύστημα διαλεκτικής φιλοσοφίας" μέ άφετηρία τόν Kant. 'Η προσπάθειά του αύτή άποσκοπούσε βασικά στή διασάφηση τής καντιανής διαλεκτικής προβληματικής, γιατί πρwtos ό Kant (μετά τό Spinoza) έδωσε έμφαση στήν ολότητα σάν κύρια διαλεκτική κατηγορία (Mensch, Gemeinschaft und Welt in der Philosophie Immanuel Kants. Studien zur Geschichte der Dialektik, Zürich 1945, 5, 24). 'Η ολότητα παρουσιάζεται έδω σάν ή ξεχωριστή κατηγορία, γιατί έξηγεί τήν όλη πράξη στήν όποία όφείλεται ή κοινότητα τών ανθρώπων και γενικά όλη ή συνάφεια του κόσμου. Μέ άφετηρία τήν ιδέα του Kant για τόν "άνταγωνισμό" ανάμεσα στήν όρμη τής άτομικότητας (individualitas) και στήν όρμη τής κοινωνικότητας (socialitas), μπορούμε νά έξηγήσουμε πώς ό Goldmann κινείται ανάμεσα στόν άτομικισμό (individualismus) και στόν ολοκληρωτισμό (totalitarismus) θέλοντας στήν άκολουθία τών ιδεών του Kant, του Hegel, του Marx και του Lukács νά δει τήν κοινότητα τών ανθρώπων σάν ολότητα πού τά μέρη της δέν είναι δυνατά χωρίς τήν προϋπόθεση τής συνάφειάς τους μέσα στό δλο (Mensch, Gemeinschaft und Welt, 39 κ.έ).

'Από τό 1947 ό Goldmann κατευθύνει τίς προσπάθειές του νά θεμελιώσει μιά δομική διαλεκτική τής ολότητας ξεκινώντας από όρισμένες ιδέες πού προσφέρονταν βοηθητικές μέσα από τήν ψυχολογία του Jean Piaget. Σάν "λογική τών ολοτήτων" ή διαλεκτική παρουσιάζεται τώρα μέ τό νόημα μιας λογικής τών δομών, δυναμικών δηλαδή νοητών ολοτήτων, πού είναι έσωτερικά κλαστικές και ταλαντευόμενες, γιατί τά συστατικά τους στοιχεία (άτομα, ομάδες, κοινότητα ύποσύνολα) βρίσκονται σε σχέσεις έντασης και άνταγωνισμού, διαμάχης και σύγκρουσης ανάμεσά τους μέ σκοπό τά πρωτετα πάνω στους άλλους ή στό σύνολο. 'Ακόμα ή διαλεκτική σά λογική τών δομών έξηγεί πώς οι δομές λειτουργούν σάν ολότητες από προσπάθειες ανθρώπων νά λύσουν λύσεις σε προβλήματα μέσα από τίς σχέσεις αύτων τών ανθρώπων πρós τό κοινωνικό περιβάλλον και πρós τή φύση. "Όταν ή "προβληματική" αύτή κατάσταση πού νά λειτουργεί μέσα σε κιά περιεχτική κοινωνική δομή, χάνοντας έτσι τόν όρθολογικό της χαρακτήρα (τή δυνατότητα δηλαδή νά λύνει προβλήματα), δέν μπορεί κιά νά ύπάρχει και άναγκαστικά πρέπει νά άντικατασταθί. Η στιγμή αύτή, κατά τήν όποία ή δομικά άπο-προβληματισμένη κατάσταση πού νά λειτουργεί και έπιζητεί τήν άντικατάστασή της, είναι ή κιά στιγμή της ιστορίας. Συνολικά ή ιστορία δέν είναι παρά μιά διαλεκτική και άπο-δόμησης.

νει πώς η πραγματικότητα δέν είναι ποτέ δοσμένη, παρά αποτελεί ένα δυναμικό process πού μᾶς παραπέμπει συνεχῶς στό μέλλον. Ἐτσι ὁ ὀρίζοντας τῆς πραγματικότητας δέν είναι παρά ἕνα ἀνοιχτό μέλλον καί ἡ δυνατότητα γίνεται βασική ὄντολογική κατηγορία.

Ἡ διαλεκτική ἀναφέρεται σέ πορεῖες πού παραμένουν ἀνοιχτές στή φύση καί στήν ἱστορία:

Γι'αυτό ἡ διαλεκτική, ἀν καί αὐτή εἶναι ἐνεργή σέ κάθε γίγνεσθαι, μεγαλώνει μέ τό προχώρημα τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας¹.

Διαλεκτική εἶναι ἔτσι τό "ὄργανο τῶν λειτουργιῶν" (Organon der Prozesse)² πού φέρνουν τήν ὁλότητα (φύση καί ἱστορία) στόν τελικό προσδιορισμό της.

Μετά τό χωρισμό ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου, πνεύματος καί ὕλης, ἡ ὄλη πραγματικότητα μετατίθεται στό μέλλον. Στό ὑποκείμενο ἡ ἀρχέγονη πείνα γίνεται διάθεση γιά νέο καί ἐλπίδα, κάτι σάν ὄραμα, ὄνειρο ἢ οὐτοπία, πού συλλαμβάνεται μέ τήν δυνατότητα τῆς πραγμάτωσης. Ἐλπίδα εἶναι ὁρμή γιά μέλλον, γιά τό "νέο στό μέτωπο"³. Ἡ ἐλπίδοφόρα αὐτή ὁρμή εἶναι ἀνάγκη νά ἀντλεῖ δύναμη ἀπό ἄτι πραγματικό πού τό γνωρίζει καί τό κατανοεῖ. Ἐτσι αὐτή γίνεται "σοφή ἐλπίδα" (docta spes) καί δέν πετάει πάνω ἀπό τήν πραγματικότητα παρά σχετίζεται μέ ὅ,τι εἶναι ἀντικειμενικά δυνατό. Αὐτό σημαίνει πώς χωρίς μιά πραγματικότητα σάν ἀντικειμενική δυνατότητα, ἡ σκέψη θά μπορούσε νά παράγει ἀπειρα πολλές δυνατότητες χωρίς ἔρεισμα στό ἀντικείμενο, νά κάνει ὁλότελα οὐτοπικές ὑποτυπώσεις τοῦ μέλλοντος καί ἀτοπες, φανταστικές προοπτικές.

Ἄλλά καί τό ἀντικείμενο δέν εἶναι κάτι σταθερό καί δέν ἀποτελεῖ μιά δοσμένη πραγματικότητα. Ἡ πραγματικότητά του συνίσταται σέ μιά "τάση" ἢ "προσδοκία" τοῦ μέλλοντος: Εἶναι αὐτό πού τείνει καί πραγματώνεται στό μέλλον. Καί τό μέλλον εἶναι, βέβαια, πραγματικότητα, μιά καί ἀποτελεῖ ἀντικειμενική δυνατότητα. Ἐπειδή ὅμως τό ὑποκείμενο μπορεῖ νά ἐπιδεί-

1. Philosophische Grundfragen I, Zur Ontologie des Noch-Nicht-Seins, Frankfurt/M 1961, 63.

2. Philosophische Aufsätze, 512.

3. Philosophische Aufsätze, 555.

χνει μιά μεγάλη έλευθερία προβολής, μέσα στό μέλλον, άπειρα πολλών δυνατών αντικειμένων, ή πραγματικότητα αύτών των (φανταστικών) πλασμάτων του πρέπει νά είναι άδέσμευτη από όρους. "Αν, αντίθετα, κάτι πού φανταζόμαστε σάν δυνατό αντικείμενο γίνεται πραγματικότητα, είναι γιατί αυτό δέν ήταν όλοτελα καθορισμένο από όρους (διαφορετικά, δέν θά αποτελούσε ένα δυνατό αντικείμενο παρά πραγματικότητα πού θά μπορούσαμε νά τήν συναγάγουμε προγνωστικά). "Έτσι, ό,τιδήποτε έρχεται σέ ύπαρξη δέν είναι δυνατό παρά στό βαθμό πού είναι έλεύθερο από καθοριστικούς όρους.

Μεταθέτοντας, λοιπόν, ό Bloch τήν πραγματικότητα στό μέλλον καί προβάλλοντας τή δυνατότητα σάν βασική όντολογική κατηγορία, πλάθει μιά εικόνα τής ύλικης πραγματικότητας πού συνωθεΐται συνεχώς για κάτι τό νέο: Καθώς αύτή διεγείρεται άδιάκοπα από μιά κινητική δύναμη, τήν πείνα - δύναμη, σύμφυτη μέ τήν ύλη -, πού τή σπρώχνει πρός ένα "τελικό σκοπό", αναπτύσσεται σάν ιστορικό process τελεολογικά παρμένο. Φυσικά ό Bloch προβάλλει στή φύση μιά ψυχολογική κατηγορία (τήν "πείνα" σάν κινητική αίτία), ή μιά ιστορικιστική άρχή (τόν τελικό σκοπό σάν τό "πλήρωμα" του κόσμου), πράγμα πού σημαίνει πώς ή σκέψη του λειτουργεί μέ κενές φόρμουλες, γνωστές από μιά μακρά μυστικιστική παράδοση (άπό τόν νεοπλατωνισμό ως τόν έγγελιανισμό). "Η σκέψη του ακόμα φαντάζει σά μιά μορφή ρομαντικού ιδεαλισμού πού μάς θυμίζει τή φυσική φιλοσοφία του Schelling καί του Hegel. "Ιδιαίτερα μάλιστα ή προβολή από τόν Bloch του τελικού σκοπού σάν πραγμάτωση τής νοσταλγίας για έπάνοδο στήν άρχέγονη ένότητα ύποκειμένου καί αντικειμένου άποτελεί φανερά ένα μυστικιστικό μοτίβο σκέψης. Αύτή ή ούτοπία, τό όνειρο τής ένωσης τής πραγματικότητας μέ τήν άρχέγονη ύλική αίτία του, ή πραγμάτωση τής νοσταλγικής αναπόλησής της, ή ικανοποίηση τής "πείνας" είναι τό "βασίλειο τής έλευθερίας", πού βάζει τέρμα στήν έκμετάλλευση του ανθρώπου από τόν άνθρωπο. Δέν είναι δύσκολο νά διακρίνουμε τόν θρησκευτικό μύθο πού κατέχει τό ύπόβαθρο τής σκέψης του: φανερά ύπόκειται έδω ένας μύθος τής λύτρωσης.

1. Das Prinzip Hoffnung I, Frankfurt/M. 1970 (1959), 271 κ.έ.

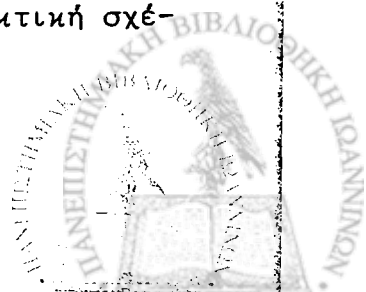
7. ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ: HERBERT MARCUSE

Όπως ο Lukács και ο Bloch, ο Marcuse ανήκει στον κύκλο εκείνο των θεωρητικών μαρξιστών που δέν συντάσσονται με τη μαρξιστική "όρθοδοξία".

Ο Marcuse στο βιβλίο του "Σοβιετικός Μαρξισμός"¹ ασκεί μιιά όξεία κριτική έναντια στις "μεταμορφώσεις" που παθαίνει ή διαλεκτική από τήν "έπίσημη" σοβιετική μαρξιστική σκέψη. Παρατηρεί πώς, αν και ο σοβιετικός μαρξισμός παρουσιάστηκε σαν ένα κλειστό σύστημα και καμιά από τίς βασικές διαλεκτικές έννοιες δέν αναθεωρήθηκε ή απορρίφθηκε, ώστόσο ή διαλεκτική δέχτηκε λειτουργικές αλλαγές μέσα στον ίδιο τον σοβιετικό μαρξισμό: από μιιά μορφή κριτικής σκέψης έγινε μιιά καθολική κοσμοθεωρία και μέθοδος με αύστηρους, άκαμπτους κανόνες και όριστικές διευθετήσεις. Αύτή ή μεταμόρφωση καταστρέφει τή διαλεκτική, κατά τον Marcuse, πολύ πιο ριζικά από κάθε αναθεώρηση. Η διαλεκτική, που ξεκίνησε σαν "τό όργανο της επαναστατικής συνείδησης και της επαναστατικής πράξης", μπήκε στο έποικοδόμημα ενός συμπαγούς συστήματος κυριαρχίας και ή κίνηση της διαλεκτικής σκέψης κλείστηκε μέσα σ'ένα κωδικοποιημένο φιλοσοφικό σύστημα. Άλλά ή διαλεκτική είναι από τή φύση της άσυμβίβαστη με κάθε κωδικοποίηση. Ούτε ο Marx ούτε ο Hegel ανάπτυξαν τή διαλεκτική σαν ένα γενικό μεθοδολογικό σχήμα. Ο Engels μόνο άρχισε νά σχηματίζει τό σκελετό για μιιά κωδικοποίηση της διαλεκτικής.

Κατά τον Marcuse, ο Marx ανάπτυξε τή διαλεκτική σαν "ένα έννοιακό όργανο για τήν κατανόηση μιās έσωτερικά ανταγωνιστικής κοινωνίας". Αυτό που πραγματικά χρειαζόταν ήταν ένα καινούργιο έννοιακό apparatus, κατάλληλο νά αποδώσει τούς αντιφατικούς συντελεστές της συγκεκριμένης πραγματικότητας και τήν πραγματική δυναμική δομή της ιστορίας, κι' αυτό έπρεπε νά συνεπάγεται τή διάλυση των άκαμπτων και στατικών έννοιων της φιλοσοφίας, της πολιτικής οικονομίας και της κοινωνιολογίας. Τό νέο αυτό apparatus τό πρόσφερε ή μαρξική διαλεκτική, που ήταν κατάλληλη νά αποδίνει στη θεωρία τήν ούσία της πραγματικότητας. Αυτό, ώστόσο, δέν σημαίνει πώς "ή διαλεκτική σχέ-

1. Soviet Marxism, New York 1958, 137 κ.έ.

ση ανάμεσα στη δομή της σκέψης και στη δομή της πραγματικότητας" είναι απλά και μόνο μία "άντανάκλαση και αντιστοιχία".

Καί στον Hegel ή πραγματικότητα παρουσιάζεται δυναμικά, σε κίνηση και μεταβολή και οδηγείται μέσα από την ίδια την πορεία της σε μία όλο και πιο καθαρή και συνειδητή αυτοσύλληψη: "ή πραγματικότητα έχει ... τον δικό της λόγο και ή λογική είναι οντολογία". Αλλά δέν είναι έδω δοσμένη και δέν άποτελεϊ κανένα factum ή ένότητα υποκειμενικής και αντικειμενικής πραγματικότητας· αυτή κερδίζεται μόνο στον άγώνα ένάντια σε αντίμαχους, άρνητικούς όρους και αν ό άγώνας αυτός συνειδητοποιείται σαν τρόπος ύπαρξης, τό διαλεκτικό process γίνεται στον άνθρωπο ιστορικο-θεωρητικό και πραχτικό. Τό πνεύμα προχωρεϊ αυτοδύναμα και φτάνει σε σημεϊο όπου ή σύγκρουση διαλύεται και διαφαίνεται μία καθαρή άρμονία υποκειμένου και αντικειμένου, άτομου και κοινωνίας.

Είναι ή έσωτερική λογική της φιλοσοφίας όπως και της πραγματικότητας. Γι' αυτό ή διαλεκτική λογική μπορεί να χαρακτηρίζεται ακόμα σαν μία λογική της έλευθερίας, ή ακόμα ακριβέστερα, σαν μία λογική της άπελευθέρωσης¹.

Μ' ένα εύρύ νόημα "λογική της έλευθερίας" σημαίνει έδω την πορεία ενός άλλοτριωμένου κόσμου, άποξενωμένου από την "Ιδέα" και ή άρση της άλλοτρίωσης αυτής με την έπαναφορά της πραγματικότητας στον έαυτό της (κυρίως μέσα από τή φιλοσοφία και είδικά τή φιλοσοφία του ίδιου του Hegel) άποτελεϊ την ύψιστη έλευθερία, την έλευθερία της 'Ιδέας.

Ό Marxuse παρατηρεϊ πως τό "μαρξικό αναποδογύρισμα" της διαλεκτικής του Hegel δείχνει την πίστη του Marx στην ιστορία. Καί οι κινητικοί παράγοντες του ιστορικού process δέν είναι έδω απλά συγκρούσεις παρά αντιφάσεις πού σχηματίζουν τή λογική της ιστορίας σαν ιστορίας της άλλοτρίωσης. Έτσι, κατά τον Marx, ή λογική της καπιταλιστικής κοινωνίας είναι να στηρίζεται σε παραγωγικότητα πού προχωρητικά άποφέρει πλούτο και φτώχεια, πρόοδο και άπανθρωπισμό του ανθρώπου, και να άποτελεϊ όρθολογικό σύστημα αυτοαντιφατικό: οι νόμοι πού τό διέπουν στη ζωντανή του πορεία είναι οι ίδιοι πού τό οδηγούν

1. Soviet Marxism, 140.

ται τή διάταξή της, για χάρη μιᾶς πιό λογικῆς καί πιό ἐλεύθερης κοινωνίας, μπορούμε νά καταλάβουμε γιατί ὁ Marcuse θεωρεῖ βασικά τήν "ἀρνητικότητα" τοῦ ὄλου σάν τήν ἀρχή τοῦ περιεχομένου του καί τῆς κίνησός του¹. Στή διαλεκτική αὐτή τῆς "ἀρνητικῆς ὀλότητας" παρελθόν καί μέλλον ἐξαφανίζονται. Εἶναι μιᾶ διαλεκτική τῆς μή-ταυτότητας, μιᾶ "ἀρνητική" διαλεκτική, ἢ μ' ἄλλα λόγια μιᾶ θεωρία τῆς ἐπανάστασης.

Ὁ προσδιορισμός αὐτός τῆς διαλεκτικῆς σάν διαλεκτικῆς τῆς μή-ταυτότητας εἶναι διάχυτος σ' ὅλη τή Σχολή τῆς Φραγκφούρτης. Στό πνεῦμα τῆς Σχολῆς αὐτῆς ἡ διαλεκτική τῆς μή-ταυτότητας κατευθύνεται ἐνάντια σ' ὅλα τά κλειστά συστήματα πού ἀπό τή φύση τους παρουσιάζονται σάν συνάψεις - ὀλότητες ἀπό θέσεις ταυτότητας.

8. ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ: THEODOR W. ADORNO

Μέ τό ἔργο του "Ἀρνητική Διαλεκτική" (1966) ὁ Adorno ἐπιχείρησε νά διαγράψει ἕνα σχέδιο διαλεκτικῆς πού ξεπερνάει τόσο τήν ἐγγελιανή ὅσο καί τήν ὑλιστική διαλεκτική. Ἡ διαλεκτική αὐτή φιλοσοφία εἶναι "ἀρνητική" μέ τό νόημα ὅτι λειτουργεῖ μέ τήν βασική κατηγορία τῆς "μή-ταυτότητας": Ἐνῶ ἡ "θετική διαλεκτική" προβάλλει τήν ἀξίωση τῆς ταυτότητας μέσα σέ μιᾶ ὀλότητα ("τό ὄλο εἶναι τό ἀληθινό"), τῆς ταυτότητας λογικοῦ καί πραγματικοῦ, ὅπως στόν Hegel, ἢ τοῦ ὄντος καί τῆς οὐσίας, ὅπως στήν Fundamentalontologie τοῦ Heidegger, ἡ "ἀρνητική διαλεκτική" λειτουργεῖ μέ τή μή-ταυτότητα, ὄχι μέ τήν ὀλότητα, πού μέ τήν ἔννοια κλείνεται μέσα σ' ἕνα σύστημα πού ταυτίζεται μέ τόν ἑαυτό του, παρά μέ τό μερικό καί ξεχωριστό πού δέν διαλύεται μέσα στήν ἔννοια². Ἀναγνωρίζοντας ὁ Adorno τήν προτεραιότητα τοῦ ξεχωριστοῦ ἀπέναντι στό ὄλο καί στήν ἔννοια, ὑποκαθιστᾶ τήν κατηγορία τῆς ὀλότητας μέ τήν κατηγορία τῆς διαλεκτικῆς ἀντίφασης: τό ὄλο εἶναι τό "ἀναληθές". Τί εἶναι συγκεκριμένα ἐδῶ ἡ ἀντίφαση; Ὅπωςδήποτε αὐτή δέν εἶναι καμιᾶ ἀπόλυτη ιδιότητα τῶν πραγμάτων, ἀλλά μέσα σέ μιᾶ κοι-

1. Vernunft und Revolution, Neuwied und Berlin³ 1970, 35.

2. Negative Dialektik, Frankfurt / M 1966, 46 κ.έ.

νωνία πού κατάλληλα προβάλλεται σάν νά θέλει τήν ταυτότητά της, νά μείνει ίδια μέ τόν έαυτό της, αντίφαση είναι ή ιστορική ύπαρξη εκείνου πού άρνεϊται τήν ταυτότητα τής κοινωνίας. Όπως ή έννοια υποβάλλει καί επιβάλλει ταυτότητα (διαφορετικά δέν θά ήταν έννοια), ανάλογα στόν κόσμο τών πραγμάτων μιά όρισμένη δομή (ταξική δομή) διαμορφώνει ένα σύστημα κυριαρχίας πού έξυπηρετεϊ τήν ταυτότητα τής κοινωνικής δομής. Έτσι τό έργο τής άρνητικής διαλεκτικής βρίσκεται στό νά "σπάζει" κριτικά τό δρόμο τοῦ όλου καί τοῦ ίδιου, νά μάς άπελευθερώσει από τόν κλοιό τοῦ ίδιου, πράγμα πού σημαίνει θετικά "προσδιορισμένη άρνηση" καί "κριτική". Μ'αυτό τό νόημα, "διαλεκτική είναι ή συνεπής συνείδηση μή ταυτότητας" καί συνδέεται μέ τήν αντίφαση πού είναι "τό μή-ταυτό κάτω από τήν άποψη τής ταυτότητας"¹. Τό θετικό αυτό αποτέλεσμα έξηγείται μέ τήν άναφορά τής διαλεκτικής αυτής σέ μιά "κριτική τής καθολικής συνάφειας τύφλωσης", κριτική πού άπελευθερώνει τό ιδιαίτερο καί ξεχωριστό, αυτό πού σπάζει κριτικά τή "λεωφόρο" τοῦ όλου. Άκόμα καί στό έγελιανό σχήμα ταυτότητας λογικοῦ καί πραγματικοῦ πού συνεπάγεται τήν ταύτιση τής κοινωνικής πραγματικότητας μέ τό λόγο, ὁ λόγος μπορεϊ νά θεωρηθεϊ σάν κριτικός παράγοντας. Σάν μέτρο κριτικής γίνεται ἐδῶ ή ιδέα μιάς άπελευθερωμένης καί λογικής κοινωνίας.

Ἡ διαλεκτική, λοιπόν, τοῦ Αδορνο είναι άρνητική, γιατί άπορρίπτει κάθε σκέψη πού ταυτίζει τή σκέψη καί τό είναι, δχι μόνο εκείνη πού ξεκινάει από ιδεαλιστικά σχήματα τύπου Hegel (ταυτότητα τοῦ είναι καί τής έννοιας) παρά καί εκείνη πού έχει σάν άφετηρία υλιστικά σχήματα "ένότητας" θεωρίας καί πράξης, μέ τά ὅποια όμως υποτάσσεται μονοσήμαντα ή θεωρία στήν πράξη καί δογματικά έξοντώνεται ή έξίσου σημαντική θεωρητική στιγμή. Έτσι ή άρνητική διαλεκτική άφήνει πίσω της τόσο τήν ιδεαλιστική ὅσο καί τήν υλιστική διαλεκτική. Ἄλλ'αυτή είναι φανερά υλιστική, μιά καί υλοθετεϊ σάν άφετηρία τό αίτημα τοῦ Marx καί τοῦ Lenin νά κρατιόμαστε από τά πράγματα (μέ τό νόημα πού άλλοι διαλεκτικοί τό λένε "αίτημα τοῦ συγκεκριμένου"). Είναι τό αίτημα πού πρόβαλε αλλά δέν πραγμάτωσε ή χουσερλιανή φαινομενολογία: "πίσω στά πράγματα" (zu den Sachen!). Τά

1. Negative Dialektik, 15.

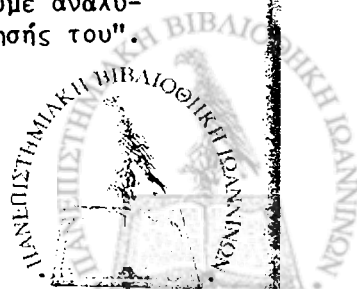

πράγματα δέν κατασκευάζονται από τό υποκείμενο¹ αντίστροφα,
ή σκέψη είναι ανάγκη νά "αφήνεται στό αντικείμενο"¹. Δίνον-
 τας, λοιπόν, προτεραιότητα στό αντικείμενο ή άρνητική διαλε-
 κτική του Adorno έχει φανερά ύλιστικό χαρακτήρα. 'Αλλ'αυτή δέν
 δεσμεύεται από διακρίσεις του τύπου "βάση - έποικοδόμημα" και
 θεωρεί άδικαιολόγητη κάθε τάση έπιστροφής στη μαρξική αυτή
 φόρμουλα. Δέν υπάρχει πιά καμιά τάξη στην άποδοχή της όποίας
 μπορεί νά κρατιέται κανείς. 'Η πράξη μεταβάλλεται. Καί η "βά-
 ση" έχει πιά στό μεταξύ ένσωματωθεί στό "έποικοδόμημα". 'Ε-
 πομένως δέν μπορεί κανείς νά υποτάσει τή θεωρία στην πράξη
 και νά προβάλλει δογματικά (μέ τό "κριτήριο της πράξης") ά-
 ξιώσεις άπόλυτης γνώσης. Κάθε στιγμή σαν μέρος του κοινωνι-
 κού process υπόκειται σε άνάλυση και είναι ανάγκη κάθε στιγμή
 νά τή συνειδητοποιούμε κριτικά². 'Οπωςδήποτε τήν κριτική άνά-
 λυση δέν πρέπει νά τή θεωρούμε έδω μέ όρους της αναλυτικής φι-
 λσοφίας. 'Η άρνητική μάλιστα διαλεκτική χαρακτηρίζεται από
 τή συγκέντρωσή της σ'έκείνη τήν άποψη της πραγματικότητας κα-
 τά τήν όποία τά πράγματα δέν μπαίνουν σε έννοιες. 'Αλλά τότε
 πώς είναι δυνατό νά συλλαμβάνεται ή άποψη αυτή της πραγματι-
 κότητας; Είναι δυνατή καμιά άλλη πρόσβαση στην πραγματικότη-
 τα; 'Ο Adorno έξηγεί πώς ή άρνητική διαλεκτική δέν έπιχειρεί,
 βέβαια, κανένα προσδιορισμό της πραγματικότητας μέ έννοιακή
 σύλληψη, άλλ'αυτή μοιάζει μέ τήν τέχνη στη μιμητική της λει-
 τουργία, καθώς ή θεωρητική σκέψη περιτριγυρίζει τήν έννοια πού
 θέλει νά "άνοίξει" χρησιμοποιώντας, σαν εκείνον πού έπιχει-
 ρεί νά άνοίξει ένα καλοφυλαγμένο ταμείο, όχι ένα μοναδικό
 κλειδί ή σχηματίζοντας ένα μόνο αριθμό παρά συνδυασμό αριθ-
 μών³. 'Εδω διακρίνουμε καθαρά μιά ιδεαλιστική πρόληψη της πραγ-

1. Negative Dialektik, 51. 'Ο Adorno παρατηρεί άλλοϋ (Παρατηρήσεις Δευκαλίων 4(1970), 292-93) πώς, ένω ο Hegel και οι ιδεαλιστές παράγουν τό αντικείμενο από τό υποκείμενο, ο Kant φαινόταν προηγουμένως νά δίνει μιά σαφή έμφαση στις υποκειμενικές μορφές ωστόσο, ή φροντίδα του Kant ήταν νά προσδιορίσει τήν αντικειμενικότητα και παρά τή γνωστή, μέ τήν "κοπερ-νύχεια" μεταφορά, στροφή του Kant είναι σ'αυτόν φανερή ή προτεραιότητα της αντικειμενικότητας.

2. Πβ. τόν προσδιορισμό της διαλεκτικής από τόν Habermas, Analytische Wissenschaft und Dialektik, 309-310 σαν προσπάθειας νά συλλαμβάνουμε άναλυμένο τό κοινωνικό process και σαν "δυνατής κριτικής αυτοσυνείδησής του".

3. Negative Dialektik, 164.

ματικότητας πού προϋποθέτει πώς υπάρχει μιά ουσία κρυμμένη "κάτω" από τά φαινόμενα, μιά ουσία πού "δέν εξαντλείται στον κρυμμένο γενικό νόμο"¹. 'Απ'αυτή τήν άποψη ή διαλεκτική σκέψη του Adorno μάς ανάγει στον Ιδεαλισμό του Kant και ειδικά τό έννοιακό ζευγάρι "ουσία - φαινόμενο" του Ιδιου αντίστοιχεϊ στο δυαδικό καντιανό σχήμα "πράγμα-καθ'αυτό φαινόμενα". Είναι ο μύθος πού για πρώτη φορά πρόβαλε ο 'Ηράκλειτος ("φύσις κρύπτεσθαι φιλεϊ")² και πού έχει μιά μεγάλη ιστορία στη δυτική φιλοσοφία ώς τόν Kant, τόν Heidegger και τόν Russell)³.

9. ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ: MAX HORKHEIMER - THEODOR W. ADORNO

Η κατηγορία τής διαλεκτικής αντίφασης, πού ο Adorno θέτει στη θέση τής ταυτότητας μέ τήν "άρνητική διαλεκτική" του, άποσαφηνίζεται καλύτερα μέ φόντο τό βιβλίο πού ο Ιδιος και ο Horkheimer μαζί εξέδωσαν μέ τόν τίτλο "Διαλεκτική του Διαφωτισμού" (1947). "Αν τό πρόγραμμα κάθε είδους διαφωτισμού είναι νά άπελευθερώνει τούς ανθρώπους από άνορθόλογες, μυθικές παραστάσεις και νά τούς έμφυτεύει τίς ιδέες αλήθεια, έλευθερία, δικαιοσύνη, ανθρωπιά, ο διαφωτισμός έχει σαν τελικό άποτέλεσμα νά προετοιμάζει τό έδαφος για ολοκληρωτικά κινήματα: πρίν ακόμα αυτές οι ιδέες γίνουν κοινωνική πράξη, ο διαφωτισμός αρχίζει ήδη νά τίς καταστρέφει.

Σκοπός του διαφωτισμού ήταν ή "κάθαρση του κόσμου": νά διαλύσει τούς μύθους και μέ τή γνώση, πού είναι "δύναμη", νά πατάξει τή φαντασία. Είναι τό γνωστό άπόφθεγμα του Francis Bacon⁴: Γνώση και δύναμη είναι στον άνθρωπο συνώνυμα. Μέ τήν έπιστημονική γνώση νά κυριαρχήσουμε πάνω στη φύση και πάνω στους ανθρώπους. "Ηδη ή προσωκρατική σκέψη και ιδιαίτερα ή σοφιστική και ο Σωκράτης άποτελοϋσαν μιά πρώτη κίνηση διαφωτισμού. Αυτή άρχικά πήρε τή μορφή μιáς τάσης για κάθαρση του

1. Negative Dialektik, 170.

2. Diels - Kranz, 22 B 123.

3. Μιά ανάλυση πάνω σ'αυτό τό πρόβλημα έπιχειρώ μέ τήν εργασία μου "Φαινόμενο και πραγματικότητα", Δωδώνη 3 (1974), 27-49.

4. Novum Organum: The Works of Francis Bacon, XIV, 31.

κόσμου από τόν άνιμισμό. Τή θέση ὅμως τῶν δαιμονικῶν μορφῶν καί δυνάμεων πού κυβερνοῦσαν τή φύση τήν παίρνουν μέ τό διαφωτισμό φυσικές ἀρχές, ιδέες καί ἀριθμοί πού ἐκφράζουν τήν ἀπομύθευση τοῦ κόσμου καί μαζί τήν κυριαρχία του. "Ἔτσι οἱ μῦθοι, πού ἔγιναν θύματα τοῦ διαφωτισμοῦ, ἔγιναν πάλι παράγωγα τοῦ ἴδιου τοῦ διαφωτισμοῦ¹:

Ὁ διαφωτισμός σχετίζεται μέ τά πράγματα ὅπως ὁ δικτάτορας μέ τοὺς ἀνθρώπους².

Μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς λεγόμενης ὀρθολογικότητας πού συνεπάγεται ἡ ἀπομύθευση τοῦ κόσμου (δηλαδή ὁ διαφωτισμός), ὁ ἀνθρώπος βλέπει τήν αὐξανόμενη γνώση του νά συνοδεύεται ἀπό αὐξανόμενη δύναμη, ἀλλά πληρώνει τήν αὔξηση τῆς δυνάμεις του μέ τήν ἀλλοτρίωσή του ἀπ' αὐτό πάνω στό ὁποῖο ἀσκεῖ τή δύναμή του. Γιατί μέ τήν ἐπιστήμη γνωρίζουμε ὅ,τι μπορούμε νά φτιάξουμε καί νά "τιθασεύσουμε", κι' αὐτό ὄχι μόνο γίνεται ξένο σ' ἐμάς παρά καί ἐχθρικό, ἀπειλητικό καί ὀλέθριο.

Τί εἶναι ὅμως ἐκεῖνο πού κάνει κάθε ὀρισμένη θεωρητική ἀποψη, πού ἔρχεται μέ τό διαφωτισμό, νά γίνεται ἀπλή γνώμη καί ὕστερα νά ἀποδείχνηται μῦθος, τί κάνει τίς ἀλήθειες τοῦ πνεύματος καί τῆς ἀλήθειας, δηλαδή τοῦ διαφωτισμοῦ, νά ξεπέφτουν στήν ἀπλή μυθική ἀκαθαρσία; Τί σημαίνει ἡ ἀρχή τοῦ ξεπεσμοῦ τῶν ἀληθειῶν σέ μύθους; Εἶναι σάν τήν ἀρχή σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ μυθικοί ἥρωες λατρεύονται καί μετά ξεπέφτουν καί χάνονται;

Οἱ μῦθοι ἔχουν μιά συμβολική σημασία. Ὅπως οἱ μαγικοί τύποι καί οἱ ἴδιες οἱ λέξεις ἀρχικά (ὅπως μαρτυροῦν τά ἱερογλυφικά), δηλώνουν τήν ἐπαναλαμβανόμενη φύση: κάτι πού ὑπάρχει ἢ ἔνα συμβάν παριστάνεται σάν αἰώνιο, γιατί μέ τό σύμβολο πρέπει νά γίνεται πάλι συμβάν. Ἔτσι οἱ μῦθοι ἐκφράζουν μιά ἀτέλειωτα ἐπανερχόμενη ἢ ἀνανεούμενη φύση, φύση πού διατηρεῖται ταυτιζόμενη μέ τόν ἑαυτό της. Ὁ θρίαμβος λ.χ. τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος στή σύγχρονη σκέψη, ὁ νεοθετικισμός, συνεπάγεται καταδίκη καί ἀπόρριψη τοῦ συμβολικοῦ ἢ μαγικοῦ ἀκόμα καί στήν τέχνη· ὁ θετικισμός αὐτός ἀντιτείνει τήν ἀρχή

1. Dialektik der Aufklärung, Frankfurt/M 1973, 11.

2. Dialektik der Aufklärung, 12.

του σύμφυτου: απόλυτο σύμφυτο κυριαρχεί και τίποτε "ἀπ' ἔξω" δέν ὑπάρχει. Ὁ λόγος γι' αὐτό εἶναι πῶς, ἐπειδή "ἡ ἀπλή παρὰσταση τοῦ ἔξω εἶναι ἡ καθαυτό πηγή τῆς ἀγωνίας", ἡ ἀρχή τοῦ σύμφυτου ἀποτελεῖ ὄπλο ἀμυνας ἀπέναντι στήν ἀγωνία πού δέρνει τόν ἀνθρώπο μπροστά στό ἀγνωστο, αὐτό πού ὑπάρχει ἔξω. "Ἔτσι ὁ νεοθετικισμός δημιουργεῖ ἕνα νέο, καθολικό tabu¹. Ἐνα ἄλλο παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ ἀνατολικός καί ἑλληνικός ἐπίσης μῦθος πῶς ὁ θάνατος εἶναι ποινή πού πληρώνει κανεῖς γιά τό σφάλμα τῆς γέννησής του καί ὅτι κάθε εὐτυχία πληρώνεται μέ δυστυχία. Εἶναι ὁ μῦθος πού διασώζεται ἀκόμα σάν ὑπόβαθρο καί στή σκέψη τοῦ Ἀναξίμανδρου πού καταφερόταν ἐνάντια στό μυθικό βασίλειο τοῦ τρόμου καί τῆς ἀδικίας τό ὁποῖο παραμόνευε πίσω ἀπό τή φαινομενική τάξη πού ἐγγυώνταν οἱ ὀλύμπιοι θεοί. Αὐτός παρὰστῆσε τόν κόσμο ὅλο σάν ἕνα παιχνίδι "δικαιοσύνης", ὅπου ὅλα τά πράγματα πού γίνονται καί ἀλλάζουν πληρώνουν ποινές ἀνάλογες μέ τίς ἀδικίες πού προξενοῦν στά ἀντίμαχά τους πράγματα. Γενικά ἡ δικαιοσύνη τοῦ διαφωτισμοῦ παρουσιάζει τό φταίξιμο καί τήν τιμωρία, τήν εὐτυχία καί τή δυστυχία σάν τίς ἴσες πλευρές ἑνός καί τοῦ ἴδιου νομίσματος. Τό ὅτι ἡ Justitia παριστάνεται μέ δεμένα τά μάτια της δέν δείχνει ἰσότητα (ὅτι στό δίκαιο δέν πρέπει νά γίνεται καμιά ἐπέμβαση) παρά ὅτι τό δίκαιο δέν πηγάζει ἀπό ἐλευθερία².

Ὅπως ὁ λόγος μέ τίς στερεοποιημένες ἔννοιες στέκεται ἀπέναντι στήν πραγματικότητα, ἔτσι τάσσεται καί ἡ κυριαρχία ἀπέναντι στόν καθένα. Οἱ φιλοσοφικές ἔννοιες μέ τίς ὁποῖες παριστάνεται ὁ κόσμος προβάλλονται μέ τήν ἀξίωση τοῦ γενικοῦ κύρους σάν ἔννοιες πού ἐκφράζουν τήν "ἀληθινή" πραγματικότητα. Οἱ φιλοσοφικές ἔννοιες λ.χ. τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη θέλουν νά θεμελιώσουν πραγματικές σχέσεις στό ἐπίπεδο τῆς "ἀληθινῆς" πραγματικότητας καί, μέ μιᾶ ἐκφραση τοῦ Vico, ἔχουν τήν προέλευσή τους ἀπό τήν ἀγορά τῆς Ἀθήνας: "ἀντικαθρέφτιζαν μέ τήν ἴδια καθαρότητα τούς νόμους τῆς φυσικῆς, τήν ἰσότητα τῶν πολιτῶν (πού εἶχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα) καί τήν κατωτερότητα τῶν γυναικῶν, παιδιῶν, σκλάβων"³. Ὅτι ὁμως

1. Dialektik der Aufklärung, 18.

2. Dialektik der Aufklärung, 19.

3. Dialektik der Aufklärung, 23.

αυτές οι έννοιες έχουν καθολικό κύρος και ισχύουν για πάντα είναι αξίωση των φιλοσόφων να αναγνωρίζουν όλοι μια τυποποιημένη, πάντοτε ίδια με τον έαυτό της κοινωνική πραγματικότητα, δομημένη σύμφωνα με την αρχή της ταυτότητας, χωρίς αντιφάσεις και ανταγωνισμούς.

"Έτσι οι "μεγάλες ιδέες" της ανθρωπότητας, όπως αλήθεια, έλευθερία, δικαιοσύνη, ειρήνη, ανθρωπιά παρουσιάζονται όλο και περισσότερο μη πραγματικές - απλά λόγια. Η θέληση να πραγματώσουμε αυτές τις ιδέες στην κοινωνία χάνει την ουσία της, μια και εκείνος που δεν ξέρει τί σημαίνει έλευθερία δεν μπορεί να έγγυαται για αυτήν τίποτε στην πολιτική πραχτική. Έτσι όμως προετοιμάζεται τό έδαφος για ολοκληρωτικές τάσεις κοινωνικής όργάνωσης. Ο όρθολογικός λοιπόν διαφωτισμός παίζει τό παιχνίδι του μύθου που αυτός θέλει να υπονομεύει και να κατ'αστρέφει: υπονομεύοντας τό μύθο εκβάλλει πάλι στό μύθο και βουλιάζει μέσα σ' αυτόν. Στην εποχή μας μάλιστα ο διαφωτισμός, ντυμένος με την άμφιση του θετικισμού, έγινε υπηρέτης της έπιστήμης και της τεχνικής που θέλουν να υποτάξουν τον άνθρωπο. Γι' αυτό ο διαφωτισμός σήμερα είναι πιο ολοκληρωτικός και γίνεται η καθολική άπάτη των μαζών, τό κεφάλαιο και η "τάξη" στη βιομηχανική κοινωνία.

10. ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ: JEAN - PAUL SARTRE

(1) Μαρξισμός και Ύπαρξισμός

"Ο ύπαρξισμός" του Sartre "είναι ένας ανθρωπισμός" μέ τό νόημα πώς αυτός δίνει ξεχωριστή, άν όχι αποκλειστική, έμφαση στην ανθρώπινη ύπαρξη. Τό θεμελιακό έρώτημα είναι άν μπορούμε να συλλάβουμε, σαν ανθρώπινα όντα που είμαστε, τον άνθρωπο. Στην ιστορία των ιδεών παρουσιάζονται βέβαια πολλές θεωρίες για τον άνθρωπο (λ.χ. η χριστιανική, η καρτεσιανή, η έγελιανή), που τοποθετούν την ανθρώπινη ύπαρξη μέσα στον κόσμο βασισμένη σε μια όρθολογική αναγκαιότητα. Τέτοιες θεωρίες είναι καταδικασμένες σε άποτυχία άν φιλοδοξούν να συλλάβουν τον άνθρωπο. Γιατί ο άνθρωπος (σαν άφαίρεση) δεν υπάρχει· υπάρχουν μόνο συγκεκριμένα πρόσωπα. Τά πρόσωπα υπάρχουν σε συνεχή συνειδητή σχέση με τον έαυτό τους, με τούς άλλους και

μέ τόν κόσμο. Μ'αυτό τό νόημα, τά ανθρώπινα όντα διεκδικούν μιά μοναδική πραγματικότητα, ώς τό σημείο μάλιστα νά παρουσιάζεται αύτή σάν ή μόνη πού ύπάρχει πραγματικά. Τό γεγονός όμως πώς θεωρίες σάν αυτές αποτελούν άποτυχημένες προσπάθειες νά συλληφθεϊ ή ανθρώπινη ύπαρξη δέν σημαίνει πώς οί ίδιες αυτές προσπάθειες δέν λειτουργούν στόν προσδιορισμό τού ανθρώπινου είναι. Είναι ή αντίφαση ανάμεσα στην καταδικασμένη σέ άποτυχία προσπάθεια νά συλλάβουμε τόν άνθρωπο καί στη βαθειά λειτουργία τής προσπάθειας αύτής στόν προσδιορισμό τού ανθρώπινου είναι. Τό πιο ζωηρό παράδειγμα είναι άναμφίβολα ή χριστιανική θεωρία για τόν άνθρωπο.

Μέ τέτοιες προϋποθέσεις, ό Sartre δέν σκοπεύει νά προσθέσει στό σωρό μιά ακόμα θεωρία για τόν άνθρωπο. 'Ακόμα κι' αν θά είχε μιά τέτοια φιλοδοξία, θά έπρεπε νά παρακάμψει τήν κυρίαρχη σήμερα μαρξιστική άνθρωπιστική θεωρία. 'Από τήν αρχή κιόλας τού δεύτερου μεγάλου έργου του, "Κριτική τού διαλεκτικού λόγου", ό Sartre παρατηρεϊ πώς "ή φιλοσοφία δέν ύπάρχει... Στην πραγματικότητα ύπάρχουν φιλοσοφίες. "Η μάλλον - γιατί ποτέ δέν θά βρεϊτε ταυτόχρονα παρισσότερες από μιά πού νά είναι ζωντανές - σέ μερικές περιστάσεις καλά καθορισμένες, μιά φιλοσοφία συντίθεται για νά δώσει έκφραση στη γενική κίνηση τής κοινωνίας"¹. 'Ετσι άναγνωρίζει ότι, όπως ήταν άλλοτε ζωντανές, ή καθεμιά στην εποχή τους, οί φιλοσοφίες τού Descartes καί τού Locke, τού Kant καί τού Hegel, είναι σήμερα ζωντανή ή φιλοσοφία τού Marx, πού είναι "τρόπος για τήν ανερχόμενη τάξη νά πάρει συνείδηση τού έαυτού της"². 'Αλλά ό ύπαρξισμός είναι επίσης μιά πραγματική φιλοσοφία σήμερα. Ποιά είναι, λοιπόν, ή θέση του σέ σχέση μέ τό μαρξισμό, τή ζωντανή φιλοσοφία; 'Η άπάντηση τού Sartre είναι πώς ό ύπαρξισμός αποτελεί "ένα περιφραγμένο χώρο μέσα στό μαρξισμό", ένα "ξέφωτο" μέσα στό άχανές δάσος τού μαρξισμού, ή καλύτερα "ένα παρασιτικό σύστημα πού ζει στό περιθώριο τής Γνώσης"³.

'Εχοντας ό ίδιος συνείδηση τού λάθους του νά έχει παρα-

1. Critique de la raison dialectique (précédé de Question de Méthode), I. Théorie des ensembles pratiques, Paris 1960, 15.

2. Critique, 15, 17.

3. Critique, 18.

μελήσει στο προηγούμενο έργο του την κοινωνική πλευρά του ανθρώπου και βλέποντας επίσης το γεγονός πως ο υπαρξισμός γενικά έδωσε έμφαση στον άνθρωπο σαν πρόσωπο, δεν μπορούσε παρά να δει τον υπαρξισμό κλειστό μέσα στο μαρξισμό (σαν τη μόνη ζωντανή φιλοσοφία σήμερα που δίνει έκφραση στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα) και παρασιτικά τρεφόμενο απ' αυτόν. Προσπαθεί, λοιπόν, να δημιουργήσει ένα "άνοιγμα" του υπαρξισμού στο μαρξισμό και για το σκοπό αυτό επιχειρεί μία ανασυγκρότηση ή επαναδιατύπωση του μαρξισμού μέσα από τη δική του προοπτική. "Έτσι, ελπίζει πως θα φωτίσει μαζί το μαρξισμό από μέσα. Πόσο μπορεί όμως ένα ξέφωτο να φωτίσει ένα άχανές δάσος;

(2) Κριτική της διαλεκτικής της φύσης

Πρός την κατεύθυνση αυτή ο Sartre έχει ανάγκη από μία μέθοδο κι' αυτή στο μαρξισμό είναι η διαλεκτική. Αύτη όμως θέλει να τη διαχωρίσει από την διαλεκτική-υλιστική μεταφυσική του μαρξισμού και ακόμα (όπως ο Lukács) από τον αναλυτικό και θετικιστικό λόγο. Σκέφτεται δηλαδή ο Sartre τη διαλεκτική σά μέθοδο έρμηνείας της κοινωνικότητας, δηλαδή της σχέσης του καθενός με κοινωνικά σχήματα. 'Επιπλέον αποβλέπει σε μία "διαλεκτική εϋκαμπτη και υπομονετική που να συνδυάζει τις κινήσεις μέσα στην αλήθεια τους και που να αποκρούει να θεωρεί *a priori* πως όλες οι συγκρούσεις που γεννήθηκαν αντιπαρατάσσουν αντιφατικές ή ακόμα και αντίθετες τάσεις: για μās τά έ ν δ ι α φ έ ρ ο ν τ α που παίζονται μπορούν να μή βρίσκουν απαραίτητα ένα ενδιάμεσο που τά συμφιλιώνει"¹. 'Ο σκοπός του δηλαδή είναι να συλλάβει τη διαλεκτική σαν μέθοδο που άγκαλιάζει ολοκληρωμένα τις πράξεις, τά πάθη, την εργασία και την ανάγκη, καθώς και τις οικονομικές κατηγορίες και που "όφείλει μαζί να τοποθετεί τό άτομο που δράει ή τό συμβάν μέσα στο ιστορικό σύνολο, να τό όρίζει σε σχέση με τον προσανατολισμό του γίνεσθαι και να προσδιορίζει άκριβώς τό νόημα του παρόντος σαν τέτοιου"². 'Η βασική διαλεκτική κατηγορία, που αυτός εισηγείται, είναι η ιστορική όλότητα, ή όλη κοινωνικο-ιστορική πραγματικότητα. Συμφωνεί έτσι, από άποψη άρχων, με τον

1. Critique, 82.

2. Critique, 86.

ιστορικό υλισμό και οι διευθετήσεις, που αυτός επιχειρεί στη μέθοδο, δεν έχουν αξία και δεν μπορούν να συζητηθούν παρά μονάχα στα πλαίσια της υπόθεσης πως "η υλιστική διαλεκτική είναι αληθινή"¹. 'Αλλά στρέφεται ενάντια στη μεταφορά της διαλεκτικής από την ιστορική στη φυσική πραγματικότητα. 'Ενώ δηλαδή παραδέχεται ο Sartre πως "ο διαλεκτικός λόγος ξεπερνάει τον πίνακα της μεθοδολογίας", μιά και "λ έ ε ι αυτό που αποτελεί ένα τομέα του σύμπαντος, ή ίσως αυτό που είναι ολοκληρωτό σύμπαν", ωστόσο επειδή αυτός ο λόγος παρουσιάζεται με τό μέγιστο αυτό πλάτος, είναι εύλογο να θέτει ο ίδιος τό πρόβλημα: "ποιό είναι τό όριο, ή ίσχύς και ή έκταση του διαλεκτικού λόγου"²; 'Οπωσδήποτε, αποτελεί μιά ιδεαλιστική άποψη να βλέπουμε τή διαλεκτική σάν καθολικό νόμο του κόσμου. Οι νόμοι της έπιστήμης υπόκεινται σε έλεγχο μέ βάση τά γεγονότα - μπορούν λοιπόν αυτοί να έπαληθεύονται ή να διαψεύδονται. 'Αλλά ή πρόταση "ή φύση είναι διαλεκτική", που έχει χαρακτήρα καθολικού φυσικού νόμου, δεν έπιδέχεται καμιά έπαλήθευση ή διάψευση. Κι' αυτό γιατί ή πρόταση "ή φύση είναι διαλεκτική" δεν είναι έπιστημονική παρά έπιστημολογική, δηλαδή μιά άποψη που βγαίνει από στοχασμό πάνω στις γνώσεις μας. 'Ο Sartre³ λ.χ., δικαιολογημένα κάνει λόγο για έναν "υλιστικό ιδεαλισμό", που δεν είναι στό βάθος παρά "λόγος πάνω στην ιδέα της ύλης" και που αντίποδάς του είναι ο ρεαλιστικός υλισμός. Μ' αυτό καταφέρεται ενάντια σε μαρξιστές που δοκίμασαν να λύσουν τόν δυαδισμό είναι και αλήθειας μέ τήν άρνηση της ίδιας της σκέψης σάν διαλεκτικής δραστηριότητας. 'Η σκέψη έξαφανίζεται έτσι μέσα στην παγκόσμια διαλεκτική και ο άνθρωπος καταργείται μέ τό να διαλύεται μέσα στό σύμπαν:

'Η διαλεκτική της φύσης είναι ή φύση χωρίς ανθρώπους' δεν υπάρχει, λοιπόν, ανάγκη για βεβαιότητες, κριτήρια' μάταια ή θέληση για κριτική και για θεμελίωση της γνώσης. Γιατί ή γνώση, μέ οποιαδήποτε μορφή, αποτελεί μιά συγκεκριμένη σχέση του ανθρώπου μέ τόν κόσμο που τόν περιβάλλει⁴.

1. Critique, 115.

2. Critique, 119-20.

3. Critique, 126.

4. Critique, 123-24.- Ο Roger Garaudy ('Η μεγάλη καμιά του Σοσιαλισμού,

“Αν, λοιπόν, ο διαλεκτικός υλισμός ισχυρίζεται πώς θεμελιώνει μια διαλεκτική τῆς φύσης, ἡ προσπάθειά του δέν εἶναι νά ἐγκαθιδρύει μιὰ γενικευμένη συνθετική θεώρηση τῶν ἀνθρώπινων γνώσεων παρά νά κάνει μιὰ ἀπλή ὀργάνωση τῶν γεγονότων.

Ἡ κριτική αὐτή ἀφορᾷ βασικά τόν Engels πού διαμόρφωσε τή γνωστή διαλεκτική τῆς φύσης καί διατύπωσε τούς διαλεκτικούς νόμους. Ὁ Sartre παρατηρεῖ πώς ἀν ρωτούσαμε τόν Engels, γιατί ὑπάρχουν τρεῖς νόμοι καί ὄχι δέκα ἢ ἕνας μονάχα, ἀπό ποῦ προέρχονται αὐτοί ἢ ποιᾶς γενικῆς ἀρχῆς θά μπορούσαν νά εἶναι συνέπειες, ἀν ὑπάρχει ἕνας τρόπος νά τούς ἐνώσουμε σέ μιὰ ἐνιαία, ὀργανωμένη σύνθεση καί νά τούς ἱεραρχήσουμε κλπ., αὐτός θά σήκωνε τούς ὤμους του μέ ὀπορία καί θά δήλωνε ὅπως ὁ Newton: *hypotheses non fingo*¹. “Ἐτσι ἡ δυνατότητα μιᾶς διαλεκτικῆς τῆς φύσης ἀφήνεται στή διακριτική πίστη μας:

Πρέπει, λοιπόν, νά ἀρνηθοῦμε τήν ὑπαρξη διαλεκτικῶν σχέσεων στό ἐσωτερικό τῆς ἀψυχῆς φύσης; Ὅπωςδήποτε ὄχι. Γιά νά πῶ τήν ἀλήθεια, δέ βλέπω πώς εἴμαστε σέ θέση, στή σημερινή κατάσταση τῶν γνώσεών μας, νά τό ἀρνηθοῦμε ἢ νά τό ἐπιβεβαιώσουμε: Ἐναπόκειται στήν ἐλευθερία τοῦ καθένα νά πιστέψει πώς οἱ φυσικο-χημικοί νόμοι ἐκδηλώνουν ἕνα διαλεκτικό λόγο ἢ νά μή τό πιστέψει².

Ἐκεῖνο ὅμως πού εἶναι εὐλογο καί δέν ἀποτελεῖ ζήτημα πίστεως εἶναι τό γεγονός πώς ὁ Engels, ἐνῶ ἐπέκρινε τόν Hegel γιατί ἐπέβαλε στήν ὕλη νόμους τῆς σκέψης, ὁ ἑαυτοῦ ἔκανε κάτι ἀνάλογο: “ὑποχρέωνε τίς ἐπιστῆμες νά ἐπαληθεύσουν ἕνα διαλεκτικό λόγο πού αὐτός ἀνακάλυψε μέσα στόν κοινωνικό κόσμο”. Καί ἐξηγεῖ:

Μόνο μέσα στόν ἱστορικό καί κοινωνικό κόσμο πρόκειται ἀληθινά γιά ἕνα διαλεκτικό λόγο³.

μετ. Α. Δημόπουλου, Ἰθάκη 1971, 22) προβάλλει τή δυνατότητα μετασχηματισμοῦ τοῦ τρόπου πού βλέπουμε τή γνώση. Βλέπει νά γεννιέται μιὰ νέα διαλεκτική ὑποκειμένου-ἀντικειμένου: Σ’ ἀντίθεση πρὸς κάθε ἐμπειρισμό ἢ θετικισμό, γίνεται φανερό πώς δέν μπορεῖ κανεὶς νά προσδιορίσει ἕναν ἀντικειμενικό κόσμο χωρὶς τόν ἄνθρωπο, πού μέ τίς ὑποθέσεις καί τά μοντέλα πού κατασκευάζει, προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τήν ὑπάρχουσα ἀντικειμενική πραγματικότητα.

1. Critique, 128.

2. Critique, 129.

3. Critique, 128.

Ο διαλεκτικός λόγος είναι "ένας τυχαίος νόμος πού μπορούμε απλά και μόνο νά λέμε γι'αυτόν: "έ τ σ ι ε ί ν α ι και όχι αλλιώς". Τό νά πούμε πώς τά αντίθετα έρμηνεύονται άμοιβαία, είναι "ένας νόμος άξεπέραστος και παγκόσμιος, ά ρ α μιά καθαρή και άπλή άνορθολογικότητα (irrationalité). 'Απ' όπου κι' άν τόν πάρουμε τόν υπερβατικό ύλισμό, αυτός καταλήγει στό άνορθόλογο".

Μιά διαλεκτική, λοιπόν, τής φύσης τύπου Engels καταντάει νά προβάλλει δογματικές άξιώσεις και άποκλείει μιά ένεργή διαλεκτική του ύποκειμένου πού γνωρίζει, γιατί ή γνώση γίνεται ένα άπλό αντικαθρέφτισμα αντικειμενικών συναφειών. Η διαλεκτική τής φύσης θεωρείται δυνατή, μόνο πού άποτελεϊ μιά έξωεπιστημονική υπόθεση. Διατυπώνει μάλιστα ό Sartre τήν υπόνοια μήπως μέ τήν ιδέα τής διαλεκτικής τής φύσης πρόκειται για μιά ύποστασιοποίηση διαλεκτικών σχέσεων πού παρατηρούνται στην περιοχή τής ανθρώπινης κοινωνικής πράξης. Διαλεκτικές σχέσεις τής πράξης μπορούν μόνο νά συλληφθούν από ένα όν, όπως είναι ό άνθρωπος, πού είναι καθαρά θεωρητικό ύποκείμενο παρά ένα άτομο πού δράει μέσα σε ιστορικές καταστάσεις.

(3) Διαλεκτική : ζωντανή λογική τής πράξης

Έάν ή ύλιστική διαλεκτική δέν είναι σε θέση νά προσδιορίσει τή σχέση ανάμεσα στη διαλεκτική τής σκέψης και στη διαλεκτική του είναι και θάβει τήν πρώτη για χάρη τής δεύτερης, θά έπρεπε νά αναζητήσουμε τή διαλεκτική εκεί πού μπορούμε νά τή βρούμε και νά τή θεμελιώσουμε, στην ανθρώπινη δηλαδή κοινωνική πραγματικότητα. Άν και ό Sartre δέν άρνεϊται από πρῶτα τή δυνατότητα νά βρεθεί μιά μέρα ένα είδος συγκεκριμένης διαλεκτικής τής φύσης, ωστόσο εκείνο πού έχει γι'αυτόν σήμερα σημασία είναι μιά διαλεκτική τής ανθρώπινης πράξης και σ' αυτό θεωρεί τόν ιστορικό ύλισμό σαν μιά αναμφοισβήτητα γόνιμη υπόθεση. Δέν άπομένει, λοιπόν, παρά νά πιαστεί από τήν υπόθεση αυτή και νά έπιχειρήσει μιά νέα θεμελίωση του ιστορικού ύλισμού έτσι πού νά τόν κάνει κατανοητό, μέσα από μιά διαλεκτική τής "όλοποίησης". Πρόκειται για τήν ολοποίηση μέ τήν όραία οι έπιμέρους άνθρωποι κλείνονται μαζί μέσα σ'ένα κοινωνικό όλο. Τό έγώ έδῶ δέν κείται άπέναντι στον κόσμο μέ τόν τρόπο μιας δυαδικότητας ύποκειμένου και αντικειμένου, παρά άτομο

καί κόσμος αποτελούν στή σκέψη του Sartre στιγμές μιᾶς ὀλότη-
 τας, αὐτοῦ δηλαδή πού ἀπό παλιά ὁ ἴδιος ὀνόμαζε "εἶναι στόν
 κόσμο". Ἡ ὀλότητα τώρα εἶναι μιᾶ κατηγορία τοῦ ἱστορικοῦ εἶ-
 ναι καί τῆς σκέψης αὐτοῦ τοῦ εἶναι. Ἡ δόμηση τῆς ὀλότητας
 αὐτῆς καί ἡ συγκεκριμένη ἀρχή τῆς γνώσης εἶναι οἱ "παραγωγι-
 κές σχέσεις" καί σέ τελευταία ἀνάλυση οἱ ἄνθρωποι σάν ὀλότητα
 καί ὑποκείμενα ἀναγκῶν, ἐργασίας, ἱκανοποίησης τῶν ἀναγκῶν
 κάτω ἀπό τίς δοσμένες ἱστορικές συνθήκες. "Ἄν, λοιπόν, ὑπάρχει
 κάτι τέτοιο πού ὀνομάζεται "διαλεκτικός λόγος", αὐτό μπορεῖ
 μόνο νά βρεθεῖ καί νά θεμελιωθεῖ στήν ἀνθρώπινη π ρ ὶ ξ η ,
 σέ ἄνθρώπους ἐνταγμένους μέσα σέ μιᾶ ὀρισμένη κοινωνία πού
 παρουσιάζεται σέ μιᾶ ὀρισμένη στιγμή τῆς ἀνάπτυξῆς της.

Ἡ διαλεκτική μ'αὐτό τό νόημα εἶναι ἡ "ζωντανή λογική
 τῆς πράξης"¹. Ὁ Sartre θέλει νά ἀνακαλύψει τό σύμπλεγμα πρά-
 ξης καί ὀλοποίησης σάν ἓνα παιχνίδι πού παίζεται ἀνάμεσά
 τους, θέλει "στήν ἱστορία καί στήν τωρινή ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώ-
 πινων κοινωνιῶν νά ἐξετάσει, νά κρίνει καί νά θεμελιώσει τά
 ἐργαλεῖα τῆς σκέψης μέ τά ὀποῖα νοεῖται ἡ ἱστορία, σάν πρα-
 χτικά τήν ἴδια ὠρα ἐργαλεῖα μέ τά ὀποῖα αὐτή δημιουργεῖ τόν
 ἑαυτό της"². "Ἄν ὁ διαλεκτικός λόγος πρέπει νά εἶναι ὁ "λόγος
 τῆς Ἱστορίας", τά ἄτομα πού ὑφίστανται αὐτή τήν ἀναγκαιότη-
 τα πρέπει νά βιώσουν τήν ἀντίφαση αὐτή διαλεκτικά. Ὁ "Ἄνθρω-
 πος δέν ὑπάρχει, σάν ἀφαίρεση. Ὑπάρχουν μόνο συγκεκριμένα
 "πρόσωπα πού καθορίζονται ὀλοκληρωτικά ἀπό τήν κοινωνία στήν
 ὀποῖα αὐτά ἀνήκουν καί ἀπό τήν ἱστορική κίνηση πού τά συμπα-
 ρασύρει". Βλέπει, λοιπόν, ὁ Sartre τήν πηγή τῆς διαλεκτικῆς
 στά ἄτομα καί ὄχι σέ ὀποιαδήποτε ὑπερατομικά σύνολα. Κι'αὐτό
 εἶναι ἀναγκαῖο, ἄν δέν θέλουμε νά ξαναγίνει ἡ διαλεκτική "θε-
 ῖκός νόμος" ἢ "μεταφυσικό πεπρωμένο". Ἐτσι ἐπισημαίνει μιᾶ
 ἄλλη ἀντίφαση:

Ἡ διαλεκτική εἶναι ὁ νόμος τῆς ὀλοποίησης (totalisation) πού
 κάνει νά ὑπάρχουν κοινότητες, κοινωνίες, μιᾶ ἱστορία, δη-
 λαδή πραγματικότητες πού ἐπιβάλλονται στά ἄτομα ἄλλά ταυτό-
 χρονα ἡ διαλεκτική ὀφείλει νά ὑφανθεῖ ἀπό ἑκατομμύρια ἀτομι-
 κές πράξεις³.

1. Critique, 133.

2. Critique, 135.

3. Critique, 131.

Ὁ Sartre δέν θέλει νά πεί πώς ἡ διαλεκτική κίνηση εἶναι μιὰ δύναμη πού δρᾷ καί συντονίζει ἐνοποιητικά τά πάντα, ἀποκαλυπτόμενα "σάν θεία βούληση πίσω ἀπό τήν ἱστορία". Οἱ ἄνθρωποι ζοῦν τήν ἱστορία τους ἀνάμεσα σέ τρομερές ἀντιφάσεις, κάτω ἀπό τή δεσποτεία τῆς σπανιότητας (rareté) καί τῆς ἀναγκαιότητας, ἔρχονται ἀντιμέτωποι κάτω ἀπό ἱστορικές, οἰκονομικές συνθήκες, πού ἀπαριθμεῖ ἡ ἱστορία ἀλλά πού "μόνο ἡ διαλεκτική ὀρθολογικότητα μπορεῖ νά κάνει ἀντιληπτές"¹. Ὡστόσο, ἂν καί μιὰ διαλεκτική σάν αὐτή τῶν ἀνθρώπινων κοινωνικῶν σχέσεων, λειτουργεῖ μέ κινητήρια δύναμη τήν ἔλλειψη καί τή σπάνη², τή φυσική καί ὕλική ἔλλειψη, πού παρουσιάζει τίς ἀνθρώπινες σχέσεις ἀνταγωνιστικές κάτω, κυρίως, ἀπό οἰκονομικές συνθήκες, οἱ ἄνθρωποι δέν συνειδητοποιοῦν αὐτά πού, αὐθόρμητα, παράγουν μέσα ἀπό τή δραστηριότητά τους καί παίρνουν μιὰ παθητική στάση ἀπέναντί τους. Ἀλλά θά πρέπει νά σκεφτοῦμε πώς ἡ συνείδηση τῆς ἀντίφασης αὐτῆς, ὅπως ὅλων τῶν ἀντιφάσεων στίς ὁποῖες περιέρχονται οἱ ἄνθρωποι, δέν μπορεῖ νά πραγματωθεῖ παρά μέσα ἀπό τήν ἐμπειρία τῆς διαλεκτικῆς, πού εἶναι μαζί ἡ ἴδια ἡ ἐμπειρία τῆς ζωῆς. Ἔτσι πού εἶναι οἱ ἄνθρωποι, ζώντας δηλαδή κάτω ἀπό τοὺς ὅρους τῆς ἱστορίας, τῆς οἰκονομίας, τῶν παραγωγικῶν σχέσεων, κάτω ἀπό τή δεσποτεία τῆς ἔλλειψης καί τῆς ἀνάγκης, τό διαλεκτικό process συνίσταται στήν ὀργάνωση, ἀναδιοργάνωση καί ἀναδόμηση τῆς κοινωνίας σάν ὁλότητας, καί ἐπιτρέπει νά τό συλλαμβάνουν τά άτομα ἀπό μέσα μέ ὀρθολογικό τρόπο. Ἡ γνώση τοῦ ὅλου, μέσα ἀπό τά μέρη του, μόνο στήν ἀνθρώπινη ὁλότητα εἶναι δυνατή, σάν ἔργο τῶν συγκεκριμένων ἀνθρώπων, τῆς ἀνθρώπινης πράξης. Ἐπειδή ἐδῶ ἡ διαλεκτική παρουσιάζεται νά ὀργανώνεται πάνω σ' ὅλα τά ἐπίπεδα καί ταυτίζεται μέ τήν ἴδια τήν ἐμπειρία τῆς ζωῆς σάν "ἡ ὀρθολογικότητα τῆς πράξης", αὐτή δέν μπορεῖ νά εἶναι παρά ἐμπειρία τοῦ ἑαυτοῦ της:

Ἡ ἐμπειρία τῆς διαλεκτικῆς εἶναι ἡ ἴδια ἡ διαλεκτική³.
Ἡ πρόταση αὐτή σημαίνει πώς ἡ διαλεκτική γνώση εἶναι στήν πρᾶξη γνώση τῆς διαλεκτικῆς καί τή διαλεκτική μπορεῖ κα-

1. Critique, 133.

2. Βλ. Critique, 200 κ.έ., ὅπου ὁ Sartre παρουσιάζει τή rareté σά θεμελιακή σχέση καί σά δυνατότητα τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας.

3. Critique, 134.

νείς νά τή βλέπει μόνο άπό μέσα:

Ἡ διαλεκτική δέν ἀποκαλύπτεται παρά σ' ἓνα παρατηρητή πού εἶναι τοποθετημένος ἀπό μέσα, δηλαδή σ' ἓναν ἐρευνητή πού ζεῖ τήν ἐρευνά του ταυτόχρονα σά μιá δυνατή συμβολή στήν ἰδεολογία ὀλόκληρης τῆς ἐποχῆς καί σάν τήν ἰδιαίτερη πράξη ἑνός ἀτόμου καθορισμένου ἀπό τήν προσωπική καί ἱστορική του περιπέτεια στό πλαίσιο μιᾶς εὐρύτερης ἱστορίας πού τήν καθορίζει... Ἡ διαλεκτική σάν ζωντανή λογική τῆς πράξης δέν μπορεῖ νά παρουσιάζεται σ' ἓνα θεωρητικό λόγο· αὐτή ἀποκαλύπτει τόν ἑαυτό της στή διάρκεια τῆς πράξης καί σάν ἀναγκαία στιγμή της, ἥ, ἂν προτιμᾶτε, δημιουργεῖται ἐκ νέου μέσα σέ κάθε πράξη (ἂν καί αὐτές δέν παρουσιάζονται παρά πάνω στή βάση ἑνός κόσμου πού ἔχει ὀλότελα συντεθεῖ μέσα ἀπό τή διαλεκτική πράξη τοῦ παρελθόντος) καί γίνεται θεωρητική καί πρακτική μέθοδος, καθώς ἡ τρέχουσα πορεία ἀνάπτυξης δίνει τά δικά της φῶτα¹.

Ἡ διαλεκτική παρουσιάζεται ἔτσι σά μέθοδος καί κίνηση μαζί μέσα στήν πραγματικότητα θεωρημένη σάν ὀλότητα, ὥστε αὐτή νά θεμελιώνεται, ἀπό τό διαλεκτικό, πάνω στό process τῆς γνώσης καί στό process τῆς πράξης. Αὐτά εἶναι καί τά δύο διαλεκτικά, ἀλλά δέν ἀποτελοῦν δύο διαλεκτικές παρά μία καί ἐνιαία. Ὁ διαλεκτικός λόγος εἶναι ἔργο συγκεκριμένων ἀνθρώπων πού παίρνουν συνείδηση τῆς ἱστορικής καί κοινωνικῆς τους πράξης, σάν πρόσωπα "ἐλεύθερα", πού ζοῦν τήν "πράξη τῆς ἐλευθερίας" σάν ἄρνηση ("μηδέν"), καί μαζί ὑφίστανται τήν "ἀναγκαιότητα" (δηλαδή τήν ἐνότητα ὄλων ἐκείνων πού τοὺς καθορίζουν). "Ἐτσι μποροῦμε νά διακρίνουμε στήν ἀτομική ("ἐλεύθερη") πράξη τήν ἱστορική διαλεκτική. Αὐτή δέν εἶναι καμιᾶ ὀντολογική ὑπερ-ατομική δομή τῆς κοινωνίας, πού ἀποτελεῖ ἓνα ὑπεο-οργανισμό ἰδεαλιστικοῦ τύπου. Ἀκόμα καί ἡ ἔσχατη διαλεκτική ὀλότητα πού μποροῦμε νά συλλάβουμε, "ἡ μιᾶ ἱστορία", δέν εἶναι κανένα δοσμένο πράγμα παρά μιᾶ πράξη πού βρίσκεται σέ ἀνάπτυξη. Καί ἡ διαλεκτική γενικά εἶναι μιᾶ λογική τῆς ἀνθρώπινης πράξης, μέσα φυσικά στήν ὀλότητα τῆς κοινωνίας καί τῆς ἱστορίας. Ἐτσι ἡ διαλεκτική τῆς ἱστορίας σάν "ζωντανή λογική τῆς πράξης" θεμελιώνεται στήν ἀνθρωπολογική της βάση καί μάλιστα πάνω σέ μιᾶ δομική ἀνθρωπολογία, ὅπου βασικές μαρξιστικές ἐννοιες (ἐργασία, πράξη, πραγμάτωση) κατασκευάζονται

¹. Critique, 133.

μέ υπαρξιακά ύλικά (κατάσταση, σχέδιο, υπέρβαση).

11. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ: MAURICE MERLEAU - PONTY

Ο Merleau - Ponty έπιχείρησε νά αναπτύξει μιά θεωρία τής πολιτικής πράξης και τής ιστορίας. Στην προσπάθειά του αυτή δέν μπορούσε παρά νά έρθει σέ μιά αντιπαράθεση πρός τό μαρξισμό. Έπειδή ο μαρξισμός έχει νά κάνει ούσιαστικά μέ τήν πολιτική δράση και έπειδή μ'αυτή συνυφαίνεται πραγματικά ή ήθική, μιά αξίωση του τύπου "ή ήθική πριν άπ'όλα", πού θά αντιπαραθέταμε στό μαρξισμό, θά σήμαινε πώς άγνοοϋμε ό,τι πιο άληθινό έκφράζει ο μαρξισμός και αυτό πού άποτελεί τήν ιστορική του μοίρα μέσα στον κόσμο, συνεχίζουμε μιά μυστικοποίηση και προσπερνοϋμε τό πρόβλημα, χωρίς νά τό αντιμετώπιζουμε¹. Ξεκινώντας από τά "διλήμματα του Koestler ("Τό Μηδέν και τό "Άπειρο") παρατηρεί πώς αυτός θέτει τό πρόβλημα μέ προμαρξιστικούς όρους:

Ο μαρξισμός δέν είναι ούτε ή άρνηση τής ύποκειμενικότητας και τής ανθρώπινης ένεργητικότητας ούτε ο έπιστημονικός ύλισμός ...- είναι προπάντων μιά θεωρία τής συγκεκριμένης ύποκειμενικότητας και τής συγκεκριμένης ένεργητικότητας, δηλαδή συναρτημένες μέσα στην ιστορική κατάσταση².

Έκείνο δηλαδή πού πρέπει νά σκεφτοϋμε (και πού δέν άπασχόλησε καθόλου τον Koestler) είναι "ή άπλή ιδέα μιας διαλεκτικής ιστορίας"³. Κάθε πολιτική πράξη άποτελεί στιγμή του ιστορικού process, αναφέρεται σέ γεγονότα άνοιχτά στό μέλλον πού γι'αυτό είναι άμφίλογου χαρακτήρα. Τό νά δρᾷ λ.χ. κανείς έπαναστατικά είναι "νά κρίνει αυτό πού ύπάρχει στό όνομα αυτού πού δέν ύπάρχει άκόμα, παίρνοντάς το σαν πιο πραγματικό από τό πραγματικό":

1. Humanisme et Terreur, Essai sur le Problème Communiste, έκδ. Gallimard 1947, X-XI. Τώρα και στα έλληνικά; Άνθρωπισμός και Τρομοκρατία, μετ. Μπάμκη Λυκούδη, Άθήνα 1975.

2. Humanisme et Terreur, 24.

3. Humanisme et Terreur, 25.

Ἡ ἐπαναστατική πράξη παρουσιάζεται σάν δημιουργός ιστορίας καί μαζί σάν ἀληθινή μπροστά στό ὄλο νόημα αὐτῆς τῆς ιστορίας...¹.

Ἐνῶ ὁμως ὁ Merleau - Ponty ὑποστηρίζει ἕνα εἶδος μαρξιστικοῦ ιστορικισμοῦ, ὡστόσο δέν δέχεται πώς εἶναι δυνατή, ὅπως προβάλλεται ἀπό τήν πλευρά τῆς ὀρθόδοξης μαρξιστικῆς παράδοσης, μιὰ ἐπιστημονική θεωρία λογικῆς τῆς ιστορίας σά βάση ἢ δογανό για ἱστορικές προρρήσεις. Μποροῦμε τάχα νά ξέρουμε τό "ὄλο νόημα τῆς ιστορίας" καί ποιὰ θά εἶναι ἡ ἐκβαση τοῦ ιστορικοῦ process; Ὁ μαρξισμός δέν προσφέρει στήν πραγματικότητα μιὰ οὐτοπική ὑποτύπωση τῆς ιστορίας, "ἕνα μέλλον πού τό ξέρουμε ἀπό πρῶτα, μιὰ φιλοσοφία τῆς ιστορίας, παρά ἀποκρυπτογραφεῖ τά γεγονότα, ἀποκαλύπτει μέσα ἀπ'αὐτά ἕνα κοινό νόημα καί προσφέρει ἔτσι ἕνα καθοδηγητικό νῆμα, πού χωρίς νά μᾶς ἐμποδίζει νά ξαναρχίζουμε τήν ἀνάλυση για κάθε περίοδο, μᾶς ἐπιτρέπει νά διακρίνουμε ἕνα προσανατολισμό τῶν συμβάντων"². Ἀλλά ἡ πίστη πώς διαθέτει κανεῖς τήν ἔγκυρη "ἀντίληψη τῆς ἱστορίας" μπορεῖ νά ἐπενδύεται σέ ποικίλες μορφές ὀλοκληρωτικῆς πολιτικῆς. Ὁ Merleau - Ponty ἀναφέρεται, ὡστόσο, ἀποκλειστικά στήν ταχτική τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων πού μετέρχονται μεθόδους βίας ἀξιῶνοντας νά παίξουν τό ρόλο τῶν μαζῶν (ἔστω κι'άν δέν ὑπάρχουν μέσα σ'αὐτές ἐπαναστατικές τάσεις). Ἀλλά ποιό κόμμα καί ποιό κίνημα ἔχει τό δικαίωμα νά μονοπωλεῖ τό ιστορικό process, νά διεκδικεῖ τό προνόμιο τῆς ἀληθινῆς ἀντίληψης τῆς ιστορίας καί τοῦ νοήματός της; τῆ σωστή θέση σκοπῶν καί ἐπιλογή τῶν μέσων; Ἄν ὑπάρχουν κόμματα πού βλέπουν για λογαριασμό τοῦ λαοῦ τό νόημα τῆς ιστορίας, σέ τί τάχα θά διέφεραν ἀπό ἀποψη νοοτροπίας ἀπό τούς αὐταρχικούς λειτουργούς τοῦ ἀπόλυτου κράτους τοῦ Heidegger; Ἐτσι μιὰ "πολιτική τοῦ λόγου" εἶναι δυνατόν νά παίρνει στήν πράξη τή μορφή ἐνός καθεστῶτος βίας μέ τή διακήρυξη πώς σκοπός της εἶναι ἡ πραγμάτωση τῆς ἐνότητας τῶν ἀνθρώπων.³ Ὑπάρχει ὁμως ἕνας λόγος πού δέν εἶναι ὑποκριτής μέ τό νά ἱκα-

¹ Humanisme et Terreur, 30.

² Humanisme et Terreur, 104-5.

³ Humanisme et Terreur, 162.

νοποιείται στην αυτοδικαίωσή του και στην αποφυγή της άλλης κρίσης, όπως αυτό συμβαίνει με μιά όρθολογική πολιτική που αυτοθεωρείται πλήρης, με τό δόγμα λ.χ. που υποβάλλει ο Porprey, πώς τό δυτικό δημοκρατικό σύστημα διακυβέρνησης είναι τό καλύτερο δυνατό μέσα στο γνωστό μας ως τώρα ιστορικό process. Χωρίς τή μονομέρειά της ή άποψη αυτή συνδέεται από τόν Merleau - Ponty με μιά συναισθηματική στάση άπέναντι στον όλο άνθρωπινό κόσμο της εποχής μας. Ένώ δηλαδή θεωρεί τόν κόσμο αυτό σαν "Ένα σύστημα άνοιχτό ή άνολοκλήρωτο" και "τήν ίδια τήν θεμελιακή ένδεχομενικότητα (contingence), που τόν άπειλει με άποσύνθεση", σαν παράγοντα που τόν σώζει επίσης από τό μοιραίο της άταξίας και του άπαγορεύει νά άπελπίζεται", οδηγείται στη θέση πώς ή φιλοσοφία αυτή μας κάνει νά αγαπήσουμε τήν εποχή μας, που "περικλείνει άδιαίρετες όλη τήν τάξη και όλη τήν άταξία του κόσμου"¹. "Αν και ό Merleau - Ponty δέν έξηγει τόν άμφίλογο αυτό χαρακτήρα της τάξης που συνυφαίνεται με τήν άταξία άξεχώριστα, ώστόσο μπορούμε ήδη νά έπισημάνουμε τήν τάση νά βλέπει τήν ιστορία από ποικίλες πλευρές και νά τονίζει τή λειτουργικότητα της πολλαπλότητας και της πολυσημαντότητας.

Στό βιβλίο του "Οί περιπέτειες της Διαλεκτικής"² ό Merleau - Ponty αναφέρεται από τήν άρχή σε μιά διάκριση του Αλαίν, ανάμεσα στην πολιτική του λόγου και στην πολιτική του νοού. "Η πρώτη "όλοποιεί τήν ιστορία, συνάπτει όλα τά προβλήματα και προσανατολίζεται σ' ένα μέλλον που είναι ήδη έγγραμμένο μέσα στο παρόν και όπου αυτά θα μπορούσαν όλα μαζί νά λυθούν". "Η ταχτική που ύπαγορεύει μιά τέτοια στρατηγική είναι νά αντιμετωπίζεται όλη ή ιστορία που έχει βιωθεί ως τώρα σαν "προ-ιστορία", νά απαιτείται μιά νέα άρχή, ένας δηλαδή ριζικός μετασχηματισμός των σχέσεων που υπάρχουν. Είναι ή μεγάλη πολιτική. Σ' αυτήν αντιπαρατάσσεται μιά ταπεινή πολιτική του νοού, που δέν έχει τήν φιλόδοξη πρόθεση νά άγκαλιάζει τό σύνολο της ιστορίας, παρά παίρνει τόν άνθρωπο όπως είναι, στο έργο του μέσα σ' ένα σκοτεινό κόσμο, μιά πολιτική που "λύνει τά προβλήματα ένα-ένα, προσπαθεί κάθε φορά νά κάνει νά περνούν λίγο-

1. Humanisme et terreur, 206.

2. Les aventures de la Dialectique, Gallimard, Paris 1955, 8 κ.έ.

λίγο μέσα στα πράγματα οι αξίες πού ο άνθρωπος, όταν είναι μόνος, διακρίνει χωρίς δισταγμό", μιά πολιτική πού "δέν ξέρει καμιά άλλη στρατηγική παρά τό σύνολο αὐτῶν τῶν πράξεων καταπόνησης". Ὁ Alain ἰσχυρίζεται πώς ὅλες οἱ ἀθλιότητες μας πηγάζουν ἀπό τήν ἀνικανότητά μας νά ἐφαρμόσουμε μιά τέτοια πολιτική τοῦ νοῦ. Ἀλλά πώς θά μπορούσαμε νά σκεφτοῦμε μιά πολιτική τοῦ νοῦ ἀπαλλαγμένη ἀπό μιά πολιτική τοῦ λόγου; Εἶναι δυνατό νά ἀντιμετωπίζονται τά προβλήματα ἕνα-ἕνα χωρίς νά λαμβάνονται ὑπόψη ἐπιμέρους, ἔστω, ὀλότητες; Λέμε: "κάνουμε ὅ,τι μπορούμε". Καί συνιστοῦμε νά κάνει ὁ καθένας τό "ἀνθρώπινο" δυνατό, ἀφήνοντας στούς θεούς τά πράγματα πού μᾶς ξεπερνοῦν. Ἀλλά ποιός ἔχει τό προνόμιο νά ξέρει πού τελειώνει τό δυνατό καί ἀρχίζει τό ἀδύνατο; Ὁ Merleau-Ponty βεβαιώνει: Δέν ὑπάρχουν σωστές ἀποφάσεις, ὑπάρχει μόνο μιά σωστή πολιτική¹.

Ἄς ποῦμε πώς κηρύσσεται σέ μιά πολιτεία γενική ἀπεργία. Ὁ πολιτικός τοῦ νοῦ βρίσκεται στό δίλημμα ἢ νά μήν ἐγκαταλείψει τόν καταπιεσμένο, γιατί αὐτός, σάν καταπιεσμένος, ἔχει πάντα δίκιο, καί τότε ὁ πολιτικός αὐτός εἶναι ἴσως ἐπαναστατικός, ἢ δέν τόν ἀκολουθεῖ παρά ὡς τό σημεῖο πού ἡ ἰδιοκτησία καί τό σύστημα τῆς πολιτείας ἀποσυντίθενται, ὁπότε αὐτός εἶναι πιό συντηρητικός ἀπό κάθε ἄλλον. Ὅπωςδήποτε μιά πολιτική τοῦ λόγου δέν στηρίζεται στό ὅτι κατέχει τό μυστικό τῆς ἱστορίας. Γιατί καί ἡ γνώση ἀκόμα τοῦ μυστικοῦ τῆς ἱστορίας δέν θά σήμαινε πώς εἶναι καί γνώση τοῦ δρόμου τῆς ἱστορίας. Μιά πολιτική τοῦ λόγου αἰωρεῖται συνεχῶς ἀνάμεσα στίς αξίες καί στά γεγονότα, στίς προοπτικές καί στίς προσωπικές ἀποφάσεις σάν ἱστορικά processus. Ὅποιαδήποτε πολιτική, πολιτική τοῦ νοῦ ἢ τοῦ λόγου, εἶναι ἕνα "πῆγαινε-ἔλα" ἀνάμεσα στό πραγματικό καί στίς αξίες, ἀνάμεσα στήν ἀτομική κρίση καί στήν κοινή πράξη, ἀνάμεσα στό παρόν καί στό μέλλον. Ἄν πιστεύει κανείς, ὅπως ὁ Marx, ὅτι τά ἀντίθετα αὐτά συνενώνονται σ' ἕνα ἱστορικό παράγοντα, τό προλεταριάτο, πού εἶναι μαζί δύναμη καί ἀξία, ἡ μαρξιστική πολιτική μένει ἀναπόδεικτη, γιατί μπορούν νά ὑπάρχουν διαφορές πάνω στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο μπαίνει στό παιγνίδι τό προλεταριάτο καί καταχτάει τήν ἱστορία. Ἀλλά ὁ ἴδιος ὁ Merleau-

1. Les aventures de la dialectique, 9.

Ponty τονίζει πώς η διαφορά της μαρξιστικής πολιτικής από άλλες, τό ίδιο αναπόδειχτες, είναι πώς "αυτή τό ξέρει και περισσότερο από κάθε άλλη έχει έξερευνήσει τό λαβύρινθο"¹, πού είναι ειδικά η έμπειρία του πρώτου μισού αυτού του αιώνα: 'Η δηθεν μετριοφροσύνη του νοῦ δέν αποφεύγει τό πρόβλημα του δλου ούτε οι βεβαιότητες και οι σίγουρες έλπίδες του λόγου αποφεύγουν τό πρόβλημα των περιστάσεων. 'Ο νοῦς μπλέχτηκε μέσα στό επαναστατικό πρόβλημα και η επανάσταση δέν επιτρέπει νά χάνονται οι δυσχέρειες του νοῦ - αντίθετα αυτή τις ξαναβρίσκει διογκωμένες. Κάθε πολιτική πράξη συνωθεῖται και περιπλέκεται μέσα στό σύνολο της ιστορίας σά μια στιγμή της, αλλά η ιστορική όλότητα δέν προσφέρει κανένα κανόνα πού θά παρουσιάζονταν μ' ένα καθολικό κύρος και πού θά μπορούσαμε έτσι νά τόν χρησιμοποιήσουμε σάν καθοδηγητικό κανόνα. Πραγματικότητα είναι οι αντιθέσεις, άμοιβαία έξαρτημένες: υποκείμενο και αντικείμενο, συνείδηση και ιστορία, παρόν και μέλλον, κρίση και πειθαρχία. Αύτά άπονεκρώνονται τό ένα χωρίς τό άλλο και "η προσπάθεια του επαναστατικού ξεπεράσματος τους καταστρέφει τή μια από τις δύο σειρές"². 'Ο Merleau - Ponty βλέπει τήν ανάγκη νά αναζητήσουμε μια άλλη λύση.

Εκκινάει από τήν "κρίση του νοῦ", όπως αυτή προκύπτει από τήν πολιτική του νοῦ πού εισηγήθηκε ο Max Weber, μια πολιτική πού ανάγνωρίζει τά όριά της, και όπως αυτή παρουσιάζεται από τό γεγονός ότι ο φιλελευθερισμός παύει νά πιστεύει στην αίώνια άρμονία, πιστοποιεί τους έχθρους του και προβληματίζεται. 'Η θέση πού αντιπροσωπεύει ο Weber είναι καθαρά μή - επαναστατική: Δέν υπάρχει καμιά επανάσταση, δηλαδή καμιά δημιουργία ενός ιστορικού όλου' αυτό πού λέμε επανάσταση είναι ουσιαστικά στρατιωτική δικτατορία και κατά τά άλλα καρναβάλι από διανοούμενους πολιτικά μεταμφιεσμένους. 'Ο Weber είναι φιλελεύθερος, πιστεύει σέ μια πολιτική του νοῦ, αλλά η πολιτική αυτή δέν είναι άφελής, σάν εκείνη του Alain, παρά κριτική, μια πολιτική πού ξέρει νά άμφισβητεί τόν έαυτό της. 'Ο Weber δέν άναγνωρίζει σέ καμιά "κοσμοθεωρία" (Weltanschauung) τήν άξίωση πώς αυτή άποτελεί παράγωγο προοδευτικής έμ-

1. Les aventures de la dialectique, 11.

2. Les aventures de la dialectique, 11.

πειρικής γνώσης και θεωρεί τα "ύψιστα ιδανικά", που μας παρωθούν να δούμε, να απολήγουν πάντοτε σε πάλη με άλλα ιδανικά που για άλλους είναι τόσο ιερά όσο για μας τα δικά μας¹. Έτσι αυτός καταλήγει στη γενική θέση πως κάθε πολιτική είναι βία, με τον τρόπο της και αυτή ή ίδια ή δημοκρατική πολιτική². Αυτό δείχνει πως ο Weber προβάλλει έναν κριτικό φιλελευθερισμό που δεν δέχεται σαν απόλυτη καμιά πολιτική, ακόμα και την καλύτερη μορφή δημοκρατικής πολιτικής που εφαρμόζεται.

Κατά τον Merleau - Ponty η προσπάθεια του Weber αντιπροσωπεύει μια στιγμή στην οποία τα συμβάντα "θέτουν σε καθημερινή τάξη την μαρξιστική διαλεκτική" και δείχνει "κάτω από ποιούς όρους είναι σοβαρή μια ιστορική διαλεκτική"³. Ένώ ο Weber ριζώνει τη γνώση στην ύπαρξη, μέσα στην οποία βρίσκει επίσης τα όριά της, η ιστορική διαλεκτική σκέψη του μαρξισμού, όπως π.χ. του Lukács, εκφράζει μια αλήθεια, κρυμμένη κάτω από την εμπειρική ιστορία, και μια δύναμη άρνησης που ο ιστορικός φορέας της είναι το προλεταριάτο. Η Διαλεκτική είναι το βαθύ βίωμα της αντίφασης ανάμεσα στο ιδιαίτερο και ξεχωριστό και στο γενικό και καθολικό⁴. Μέ την επαναστατική πολιτική ή διαλεκτική εμφανίζεται μέσα στα γεγονότα, γιατί η ίδια ή επανάσταση αποτελεί το κορύφωμα που συνθέτει πραγματικότητα και αξίες, υποκείμενο και αντικείμενο, άτομο και ολότητα, παρόν και μέλλον.

Ο Merleau - Ponty παρατηρεί, ωστόσο, πως ο Marx αρχίζει μέσα από τη διαλεκτική σκέψη που περιέχεται στην περίφημη αρχή: δεν μπορεί κανείς να άρει τη φιλοσοφία χωρίς να την πραγματώσει. Αλλά ο μαρξισμός που αναπτύσσει την ιδέα μιας συγκεκριμένης διαλεκτικής και μιας "πραγματωμένης" φιλοσοφίας είναι εκείνος πριν από το 1850. Ύστερα προχωρούμε στον "έπιστημονικό" σοσιαλισμό και ό,τι προσφέρεται στην επιστήμη

1. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 1973, 154.

2. Ο Weber βεβαιώνει πως η τάση για βία είναι μια κρυφή αδυναμία και τό να επιδείχνεις ώρα-α αισθήματα είναι μια κρυφή βία. Πρόκειται, κατά την άποψή του, για δύο είδη νεύρωσης.

3. *Les aventures de la dialectique*, 42.

4. *Les aventures de la dialectique*, 78-79.

ἀφαιρείται από τή φιλοσοφία. Στη "Γερμανική Ίδεολογία" λ.χ. επικρατεί ή τάση νά καταστραφεί ή φιλοσοφία παρά νά πραγματοποιηθεί. Στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του "Ludwig Feuerbach" ο Engels λέει πώς ή φιλοσοφία είναι "τόσο υπερβολική όσο και αδύνατη". Έπιπλέον οι μαρξιστές μιλάνε για διαλεκτική, αλλά δέν έννοοϋν μ'αυτήν πιά ένα τρόπο νά σκέφτεται κανείς παραδοξολογικά ή μιá σχέση ύποκειμένου και αντικειμένου παρά τήν απλή διαπίστωση ορισμένων περιγραφικῶν τάσεων τής ιστορίας και μάλιστα τής φύσης ("άλληλενέργειες", "ποιοτικά πηδήματα", "άντιφάσεις")¹. Έτσι όμως καταντάει ή διαλεκτική σ' ένα άφελή ρεαλισμό ή νατουραλισμό πού δέν ύπάρχει στο Marx παρά έπιβλήθηκε από τή λενιστική όρθοδοξία ένάντια στον δυτικό μαρξισμό, όπως π.χ. αυτός παρουσιάστηκε με τό έργο του Lukács "Ίστορία και Ταξική Συνείδηση". Η διαλεκτική δέν είναι κατά τον Marleau - Ponty ή παράσταση τῶν άμοιβαίων ενεργειῶν ανάμεσα στα αντίθετα και ή άρση τῶν αντιθέτων, ούτε ή παράσταση μιáς ανάπτυξης πού λαμβάνει συνεχῶς χώρα, ούτε ή σκέψη τής μετάπτωσης τής ποσότητας σε ποιότητα. Όλα αυτά είναι μόνο συνέπειες ή άπόψεις τής Διαλεκτικής. Η Διαλεκτική συνίσταται πάντοτε στο νά τή σκεφτόμαστε σαν "έκφραση ή αλήθεια μιáς έμπειρίας στην όποία ή άμοιβαία σχέση τῶν ύποκειμένων μεταξύ τους και με τό είναι έχουν ήδη προηγουμένως εγκαθιδρυθεί. Είναι μιá σκέψη πού δέν συγκροτεί τό όλο παρά εγκαθίσταται μέσα σ'αυτό. Η "περιπέτεια" τής διαλεκτικής είναι οι άυταπάτες πού αυτή πρέπει αναγκαστικά νά περάσει, γιατί αυτή για λόγους άρχής είναι "μιá πολυκεντρική σκέψη και με πολλές προσβάσεις και έχει ανάγκη από χρόνο για νά τίς έξερευνήσει όλες"². Η άυταπάτη τής διαλεκτικής βρίσκεται βασικά στην πίστη πώς είναι δυνατό νά κατασκευάσουμε έπαναστατικά τό μέλλον. Είναι βέβαια σωστό νά θεωρούμε πώς κάθε πολιτική πράξη είναι ένα "κρυφτούλι" με τήν ιστορία σαν όλότητα, αλλά ή όλότητα αυτή δέν μäs προσφέρει κανένα κανόνα πού θά μπορούσαμε νά τον έμπιστευθούμε για νά μäs χρησιμεύσει σαν καθοδηγητική αλήθεια στον προσανατολισμό μας μέσα στο μέλλον. Η έπανάσταση είναι σαν κίνηση σωστή, αλλά σαν κυβέρνηση εί-

1. Les aventures de la dialectique, 85.

2. Les aventures de la dialectique, 274.

ναι λάθος. Είναι ο "καρπός" της ιστορίας, μιά έκτακτη περίπτωση της ιστορικής ανάπτυξης που βάζει τά πράγματα σε κίνηση, μέ την όποία μιά διαμορφωμένη τάξη παραμερίζει την κυρίαρχη τάξη και παίρνει τή θέση της. Άλλά ή νέα κυρίαρχη τάξη πασχίζει, έπειδή αύτή είναι άκριβώς στά πράγματα και παίζει κυρίαρχο ρόλο, νά γίνει αυτόνομη. Ποϋ βρίσκεται, λοιπόν, τό ούσιαστικό έπαναστατικό στοιχείο; Ή έπανάσταση ούσιαστικά βρίσκεται σ' έκείνο τό χρονικό σημείο που ή σαρωμένη τάξη δέν κυριαρχεί πιά και ή ανερχόμενη τάξη δέν κυριαρχεί άκόμα. Ή πρόοδος δηλαδή που σημειώνει ούσιαστικά ή έπανάσταση βγαίνει μέσα από μιά πορεία που, όταν φτάνει σ' αυτό τό σημείο του χρόνου, είναι προχωρημένη σε σύγκριση μέ τό παρελθόν' αλλά σε σύγκριση μέ τό μέλλον, δηλαδή μέ τίς έλπίδες και τά ιδανικά μας, τό σημείο αυτό άποτελεί άποτυχία και άπογοήτευση για ό,τι φανταστήκαμε ή υποθέσαμε πώς θά γίνει.

Άν ο Merleau - Ponty είχε νά διαλέξει ανάμεσα σε μιά πολιτική του λόγου και σε μιά πολιτική του νοϋ, θά διάλεγε σίγουρα τή δεύτερη. Έπειδή όμως δέν μπορεί νά άρνηθεί τήν άνάγκη νά έντάσσεται κάθε πολιτική πράξη μέσα στην ιστορική όλότητα, καταφεύγει σε μιά μικτή πολιτική που υποβάλλεται σε κριτική μέ ιδιαίτερη έμφαση του ρόλου που παίζει τό πρόσωπο σαν πηγή όρθολογικότητας και ήθικότητας. Άπό τή μιά μεριά κρίνει τήν άξία των ιστορικών αποφάσεων: Ή άξία αύτή άνάγεται στην άντικειμενική κρίση των γεγονότων, στην έπιτυχία ή άποτυχία τους μέσα από τήν έκβαση του ιστορικού process' δέν έχουν σημασία οι προσωπικές αποφάσεις, κρίσεις και προθέσεις, όσο καλές κι' αν είναι αυτές, χωρίς τήν άναφορά τους στην κρίση των γεγονότων όπως αυτά έξελίσσονται. Άπό τήν άλλη μεριά κρίνει τήν όλότητα σαν κάτι που δέν ικανοποιεί, γιατί δέν προσφέρει κανένα καθοδηγητικό κανόνα για τόν προσανατολισμό της πολιτικής μας πράξης. Δέν μπορούμε λοιπόν νά πλάσουμε τό μέλλον και αίωρούμαστε ανάμεσα στό πραγματικό και στό ιδανικό, στό υποκείμενο και στό άντικείμενο, στό παρόν και στό μέλλον, στη συνείδηση και στην ιστορία. Ή "περιπέτεια" της διαλεκτικής είναι έδω ο μύθος της σύνθεσης των άντιθέτων αυτών μέσα από τήν έπαναστατική πράξη. Άλλά ο Mer-

leau - Ronty προβάλλει τό σχήμα αυτό τής ιστορικής διαλεκτικής" υποστασιοποιώντας ιδεαλιστικά τήν διαλεκτική, προϋποθέτοντάς την σάν υποκείμενο τής ιστορίας, σά νά πρόκειται λ.χ. γιά μιά συμπαθητική τραγική ύπαρξη πού έχει ανάγκη νά περάσει από διάφορα "παθήματα" γιά νά "καθαρθεί", ή γιά μιά "τυχοδιώκτρια" στήν ιστορία τών ιδεών καί τής πολιτικής μαρξιστικής πράξης. Κάνοντας λοιπόν έτσι τή διαλεκτική (μερικά σημεΐα της) αντικείμενο κριτικής καί θέλοντας νά δείξει τίς αϋταπάτες καί τίς πλάνες της, τήν παρουσιάζει βέβαια σά μύθο, αλλά ή ίδια ή κριτική του θεμελιώνεται πάνω σ'έναν άλλο μύθο, τό μύθο μιās ιδεαλιστικά υποστασιοποιημένης διαλεκτικής, πού οί περιπέτειές της σήμερα μάς συγκινούν καί μάς κάνουν νά παίρνουμε μιά θετική συναισθηματική στάση απέναντι στήν πολύπλευρη καί πολυσήμαντη πολιτική ιστορία τής εποχής μας!

4

ΚΡΙΤΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ

Ἡ διαλεκτική φιλοσοφία - ὄχι μόνο ἡ σύγχρονη παρά καί ἡ ἀρχαία καί ἡ νεώτερη - εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιρρεπής στό δογματισμό καί στόν ἀκριτο φορμαλισμό, σέ παράδοξα καί ἀπίστευτα σχήματα, ὥστε αὐτή προπάντων νά δικαιολογεῖ τό γνωστό παράπονο τοῦ Descartes:

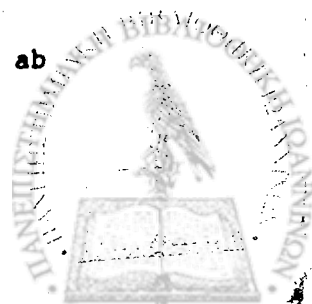
Δέν ὑπάρχει τίποτε, πού θά μπορούσε νά φανταστεῖ κανεῖς, τόσο ἀπόξενο καί ἀπίστευτο πού νά μή τό ἔχει ἤδη πεῖ κάποιος ἀπό τοὺς φιλόσοφους¹.

Ἡ ἱστορία τῆς διαλεκτικῆς εἶναι γεμάτη ἀπό παράξενα καί ἰδεατά ἀπίθανα σχήματα, πού ἀναφέρονται στήν ἀνθρώπινη σκέψη καί πράξη, στή γνώση καί στήν πολιτική, στήν κοινωνική καί τήν κοσμική πραγματικότητα. Ἔτσι ἡ κριτική στάση εἶναι, ἐδῶ ἰδιαίτερα, φυσική καί ἀναγκαία.

Ὅπωςδήποτε, ἡ διαλεκτική παρουσιάζεται πιά πολύ σάν ὑπόθεση πίστεως καί ὄχι γνώσης. Αὐτή ἀναπτύσσεται συχνά σ' ἓνα δογματικό πλαίσιο σκέψης, μέσα στό ὁποῖο συνήθως ἀποθαρρύνεται ἢ ἐμποδίζεται ἡ ὀρθολογική κριτική. Πρόκειται γιά μιὰ κλειστή διαλεκτική, πού παίρνει τή μορφή γενικῆς ὄντολογικῆς θεωρίας, ἱκανῆς νά ἐρμηνεύει καί νά νομοθετεῖ τήν ὀργάνωση

1. Discours de la Méthode, II 17. Ὁ Descartes μεταφράζει σχεδόν κατά λέξη μέτ πρόταση τοῦ Κικέρωνα, De divinatione II 58, 119:

Sed nescio quomodo nihil tam absurde dici potest, quod non dicatur ab aliquo philosophorum.

της ανθρώπινης σκέψης, της κοινωνίας και της φύσης. Ο κίνδυνος έδω είναι να φυλακίζεται και να στατικοποιείται η σκέψη με διατυπώσεις "διαλεκτικών νόμων" και άκαμπτων εξηγητικών σχημάτων. Άλλά η διαλεκτική δεν είναι ό πως δή ποτε δόγμα, η ένας εύπλαστος τύπος στον οποίο να προσαρμόζουμε κατάλληλα, ανάλογα με τα δεδομένα, τις περιστάσεις και τους σκοπούς μας, τό ιδεολογικό μας πιστεύω. Όπως κάθε σκέψη, η διαλεκτική - αυτή μάλιστα κατ'έξοχήν - είναι ανάγκη να λειτουργεί μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα, ώστε να την αναπαριστάει με όσο μεγαλύτερη συνέπεια είναι δυνατό, να την έρμηνεύει και να την αλλάζει. Άλλά έχοντας να κάνει με τις αντιφάσεις της πραγματικότητας αυτής ρέπει προς τό δογματισμό και την άκριτη τυποποίηση, όπως π.χ. στη σταλινική εποχή με την ανάπτυξη στη Ρωσία ήθικών τύπων μανιχαϊκής μορφής (οι καλοί και οι κακοί, οι φωτεινοί και οι σκοτεινοί, οι άστοί και οι άλλοι) η λογικών τύπων (όλα η τίποτε, κυριάρχησε η ύποτάξου, ό,τι δεν είναι υπέρ ήμών είναι έναντίον μας). Έτσι η διαλεκτική, πού ο Engels και πιο πολύ ο Marx την είχαν προβάλει με μιά σαφή αντιδογματική και κριτική στάση, κατόντησε δογματική και ολοκληρωτική θεωρία και πράξη, όπως αυτή ξεκίνησε μέσα από τή φιλοσοφία του Hegel.

Διακρίνουμε δηλαδή έδω μιά διαλεκτική της σύγχρονης διαλεκτικής φιλοσοφίας, πού μπορούμε να τήν όνομάσουμε "διαλεκτική μύθου και λόγου". Η διαλεκτική του Hegel αντιπροσωπεύει μιά στιγμή του ολοκληρωτικού μύθου. Είναι μιά διαλεκτική βασισμένη στην ταυτότητα λογικού και πραγματικού, μιά αρχή πού ύποστηρίζει τήν κατάφαση των δυνάμεων πού υπάρχουν (ο Hegel ύποστήριζε, όπως είναι γνωστό, τις πρωσικές αντιδραστικές δυνάμεις), και τείνει στην ιδέα του άπόλυτου, πού τό αντίστοιχό του στην πολιτική είναι τό άπόλυτο κράτος. Η έγελιανή διαλεκτική αποτελεί ένα μοντέλο σκέψης πού οι ρίζες του μπορούν να βρεθούν στο μύθο της λύτρωσης, πού σχηματίζει τή σταθερή βάση σ'όλες τις μεγάλες θρησκείες. Έτσι η διαλεκτική του Hegel περιγράφει τό κοσμικό process σαν πρωταρχική ένότητα, πού κατακερματίζεται και διασπάζεται σε μιά πολλαπλότητα και τελικά αποκαθίσταται πάλι σε μιά ανώτερη ένότητα. Τό μο-

τίβο αυτό έκστασης και κάθαρσης, πτώσης και λύτρωσης, έξηγει πώς ο κόσμος πέφτει από μιά πρωταρχική ένότητα και αναπτύσσεται μέσα στις έποχές της παγκόσμιας ιστορίας προς τό απόλυτο. Τέτοιες θεωρήσεις είναι συγγενικές με την θρησκευτική παράσταση της πρωταρχικής θεϊκής αίτίας από την οποία ξεπηδάει ο πλουραλιστικός κόσμος, με τή θρησκευτική επίσης πίστη της πτώσης των ψυχών μέσα στην ύλη και την τελική ένοποίηση και συμφιλίωση του κόσμου με την πρωταρχική θεϊκή του αίτία. 'Ιδιαίτερα φανερό είναι αυτή η συγγένεια στην έννοια της "άλλοτριώσης" και "έξωτερίκευσης", όπως αυτή παρουσιάζεται στη "φαινομενολογία του Πνεύματος": Τό απόλυτο πρέπει να περάσει σε κάτι άλλο προς αυτό, να άλλοτριωθεί στην άρνησή του και με τό ξεπέραςμα αυτής της άλλοτριώσης να πετύχει την άληθινή ένότητα με τον έαυτό του και τό πλήρωμά του. Πρόκειται για μιά "κενή φόρμουλα", πού μπορεί να δεχτεί οποιοδήποτε περιεχόμενο θέλει κανείς¹.

Με τον Marx ο μύθος της διαλεκτικής του Hegel ανατρέπεται: 'Η μαρξιστική διαλεκτική κερδίζει μιά κριτική στιγμή, παρουσιάζοντας τή θεωρητική ιδεαλιστική φιλοσοφία και μεταφυσική σαν διαστραμμένη έκφραση της συγκεκριμένης πραγματικότητας και προβάλλοντας τό κριτήριο της κοινωνικής πράξης σαν ένα έπανατροφοδοτούμενο και κριτικά αυτόρρυθμιζόμενο κριτήριο αλήθειας. 'Αλλά η αντιδογματική αυτή στιγμή της μαρξικής διαλεκτικής περνάει, μέσα από τή λενιστική και χαρακτηριστικά μέσα από τή σταλινική τυποποίηση, στη δογματοποίηση της και παγιδεύεται πάλι ολοκληρωτικά στο μύθο.

'Η διαλεκτική αυτή μύθου και λόγου, πού διακρίνουμε στην ανάπτυξη της σύγχρονης διαλεκτικής φιλοσοφίας από τον Hegel ως τον Stalin, δέν προϋποθέτει τή απόψη πώς η μαρξιστική σκέψη (πως και οποιαδήποτε άλλη αντιδογματική σκέψη) είναι δολότελα άπαλλαγμένη από τό μύθο. Βασικές έννοιες και μορφές σκέψης του Marx, όπως η "άλλοτριώση" σιά "Οικονομικο-φιλοσο-

1. E. Topitsch, Über Leerformeln: Probleme der Wissenschaftstheorie, Festschr. für Victor Kraft, έκδ. E. Topitsch, Wien 1960, 248 και του ίδιου, Sozialphilosophie zwischen Ideologie und Wissenschaft, Neuwied am Rhein und Berlin 1966, 37.

φικά χειρόγραφα" και η διαλεκτική σ' όλο του τό έργου, έχουν ρίζες μέσα σε νεοπλατωνικο-γνωστικές, έσχατολογικές και αποκαλυπτικές παραδόσεις, που πέρασαν στη σκέψη του μέσα από διάφορους δρόμους και ιδιαίτερα πάνω από τον Hegel. Και δέν είναι παράξενο που ο μαρξισμός από τον Lenin και ύστερα πιάστηκε από τη διαλεκτική σε μία χώρα, όπου είχαν μεγάλη επίδραση νεοπλατωνικά και γνωστικά μοτίβα σκέψης, περασμένα από παλιά εκεί πάνω από τό Βυζάντιο και την ανατολική εκκλησία. Άλλά ο μαρξισμός στη Σοβιετική Ένωση, με τη βοήθεια τέτοιων μυθικών, προεπιστημονικών προτύπων σκέψης, που αποτελούν ρίζες της ίδιας της διαλεκτικής σκέψης του Marx, δημιούργησε επιβλητική επιστήμη και τεχνική καθώς και μία επαναστατική θεωρία και πράξη του βιομηχανικού προλεταριάτου¹.

Έπιπλέον και είδικά, ένω ο μαρξισμός αποτελεί άρνηση της έγελιανής ταύτισης της παγκόσμιας ιστορίας με τη διαλεκτική αυτόπροβολή ένός απόλυτου πνεύματος, με τό να δέχεται, σαν "διαλεκτική της φύσης", ότι ο υλικός κόσμος εξέλισσεται διαλεκτικά, παγιδεύεται σ' ένα συγκαλυμμένο μύθο απόλυτου πνεύτος.

Άν, βέβαια, η σκέψη κινείται διαλεκτικά, αυτό μπορεί να δειχτεί μόνο με τη σκέψη που συλλαμβάνει τις ίδιες της τις διαδικασίες και λειτουργίες. Άν όμως τά αντικείμενα και τά συμβάντα ακολουθούν διαλεκτικές πορείες, δέν είναι πάλι αυτό υπόθεση της σκέψης, βασισμένη στην έμπειρία; Η σύλληψη της πορείας των πραγμάτων σαν διαλεκτικής κίνησης θά σήμαινε πως η κίνηση της ύλης ρυθμίζεται σύμφωνα με την κίνηση της σκέψης ή έξομοιώνεται μ' αυτήν. Μπορούμε τάχα να πούμε ότι η κίνηση της σκέψης είναι σαν την κίνηση των πραγμάτων και των συμβάντων; Τό πρόβλημα δηλαδή είναι αν η κίνηση της ύλης και η κίνηση της σκέψης μπορούν να αναχθούν η μία στην άλλη. Υπάρχει καμιά "προδιαταγμένη άρμονία" που θά μπορούσε να συντονίζει τις διαφορετικές αυτές εξέλιχτικές πορείες; Μπορούμε να πούμε πως η διαλεκτική αποτελεί μία λειτουργική και γόνιμη υπόθεση στην εξέγηση και άλλαγή της κοινωνικο-ιστορικής πραγματικότητας. Άλλά μία διαλεκτική της φύσης δέν προσδίνει μία "πνευματικότητα" στην ύλη, ώστε να την κάνει να μοιάζει

1. E. Topitsch, Marxismus und Gnosis: Sozialphilosophie, 263 κ.έ.

μέ την ιστορία; Παραπέρα, είναι ο ιστορικός υλισμός (α) μιά θεωρία πού έξηγει όλα τά ιστορικά δεδομένα, μιά έπαληθεύσιμη ή διαψεύσιμη υπόθεση μέ την όποία έρμηνεύονται όλα τά ιστορικά συμβάντα, ή (β) μιά μέθοδος διερεύνησης τών ιστορικών γεγονότων;

“Αν είναι μιά θεωρία, αυτή πρέπει νά συνδεθει μέ μιά άλλη θεωρία, τόν διαλεκτικό υλισμό. Παράγεται ο ιστορικός υλισμός από τόν διαλεκτικό υλισμό, ή είναι ο πρώτος αναγώγιμος στόν δεύτερο; Είναι ή κοινωνική πραγματικότητα αναγώγιμη στή φυσική πραγματικότητα;

“Ο διαλεκτικός υλισμός μπορεί νά θεωρηθει σά μιά θεωρία γιά τόν κόσμο. “Αλλά και ή ανθρώπινη ιστορία είναι επίσης ένα μέρος του κόσμου. “Αν ή ανθρώπινη ιστορία είναι μιά υλική πραγματικότητα μέσα στην εύρύτερη υλική πραγματικότητα του κόσμου, “ή κοινωνική ύπαρξη τών ανθρώπων καθορίζει τή συνείδησή τους”, όπως έλεγε ο Μαρξ στην “Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας”. Καί μέ τόν όρο “συνείδηση” έννοοϋσε τίς “ιδεολογίες” (πολιτική, νόμους, θρησκεία, φιλοσοφία, τέχνη, ήθική). Μποροϋν αυτά νά αναχθοϋν σέ φυσικά γεγονότα; Μποροϋν οί κοινωνικοί νόμοι νά αναχθοϋν σέ φυσικούς νόμους; Μποροϋμε νά έχουμε κοινωνική έπιστήμη αναγώγιμη στή φυσική έπιστήμη;

“Υπάρχει, σύμφωνα μέ τόν ίδιο τόν Μαρξ, μιά σημαντική διαφορά πού διακρίνει τόν άνθρωπο από τόν υπόλοιπο φυσικό κόσμο: “Ο άνθρωπος κατασκευάζει εργαλεία. Αυτό είναι τό “κλειδί” γιά νά καταλάβουμε όχι τήν “ούσία” του ανθρώπου παρά τήν υλική και πολύπλοκη φύση του. Δέν δίνουμε έτσι έναν όρισμό του ανθρώπου, όπως είναι ο άριστοτελικός όρισμός της ανθρώπινης “ούσίας” (ο άνθρωπος είναι λογικό όν, ή ο άνθρωπος είναι ζώον πολιτικόν)· μ’αυτό τόν τρόπο θά προσθέταμε απλώς στό σωρό έναν άκόμα όρισμό του ανθρώπου: “Ο άνθρωπος είναι όν κατασκευαστικό. “Εκείνο πού έχει σημασία είναι νά πει κανείς κάτι πού περιλαμβάνει τά άλλα και τά έξηγει. “Αν δηλαδή δεχτοϋμε σάν ιδιαίτερα σημαντική τήν πρόταση πώς ο άνθρωπος είναι ένα όν πού κατασκευάζει και συνεχώς βελτιώνει τίς κατασκευές του, περιλαμβάνουμε μέσα στό νόημά μας ποικίλα άλλα πράγματα: “Ο άνθρωπος χρησιμοποιεί τά χέρια του, κατασκευάζει εργαλεία σάν προέχταση τών χεριών του και σκέφτεται. “Έτσι αναφερόμαστε μαζί στόν άνθρωπο σάν λογικό

δν. Ὁ ἄνθρωπος ἀκόμα κατασκευάζει ἐργαλεῖα καί σκέφτεται καί δράει μαζί μέ τούς συνανθρώπους του καί ὁπωσδήποτε δέν ὑπῆρξε ποτέ ἄνθρωπος πρὶν ἀπὸ ὁποιαδήποτε κοινωνική μορφή ζωῆς του. Ἐπομένως τό ὅτι ὁ ἄνθρωπος κατασκευάζει, ἐξηγεῖ καί τήν πολιτικότητά του (ζῶον πολιτικόν).

Μποροῦμε λοιπόν νά στηρίξουμε ἓνα εἶδος ὕλισμοῦ πού ἱκανοποιεῖται μέ τή θέση ὅτι ὅλα δέν ἀνάγονται ἀμεσα σέ ὕλικά γεγονότα, ἀλλά ὑπάρχουν μή ὕλικά γεγονότα (θρησκευτικά, φιλοσοφικά, καλλιτεχνικά) πού ὡστόσο δέν μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν παρά σάν παράγωγα ἐνός ὕλικου ὄντος, τοῦ ἀνθρώπου δηλαδή πού διαθέτει τά ἀναγκαῖα γιά ζωή. Χωρίς ὕλικές συνθήκες κανένα πνευματικό γεγονός δέν θά μποροῦσε ποτέ νά πραγματοποιεῖ. Ἄν καί οἱ συνθήκες αὐτές δέν εἶναι οἱ μόνες πού καθορίζουν τή "συνείδηση" τῶν ἀνθρώπων, ὡστόσο αὐτές ἔχουν τή μοναδική σημασία τοῦ ὄρου *sine qua non*.

Ἄπ'αὐτή τήν ἀποψη, ἡ ὕλιστική διαλεκτική περιέχει μιὰ ἀναπόφευκτη θετική στιγμή. Αὐτό ὅμως δέν σημαίνει πώς ἡ διαλεκτική εἶναι μιὰ θεωρία πού μπορεῖ νά ἐξηγεῖ ὅλα τά δεδομένα, ἀπό τή φυσική ὡς τήν κοινωνική πραγματικότητα, μέ τὰ ἴδια μοτίβα σκέψης. Λ.χ. ἡ ἔννοια τῆς ἀντίφασης σάν πρόβλημα τῆς σκέψης δέν μπορεῖ νά ἀναφέρεται σέ δομές τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας. Αὐτές χαρακτηρίζονται ἀπό τήν πολιτικότητα, ἀλλ' αὐτό δέν σημαίνει πώς μποροῦμε νά τίς θεωροῦμε σάν ἀντιφατικά δεδομένα.

Ἐνάντια στήν ἐγελιανή καί στή μαρξιστική διαλεκτική ὁ Popper¹ παρουσίασε μιὰ ἐναλλακτική μέθοδο, πού τήν ὀνόμασε "μέθοδο δοκιμῆς καί πλάνης" (method of trial and error). Αὐτός καταλαβαίνει τή διαλεκτική σά μοντέλο περιγραφῆς τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου καί τή θεωρεῖ ὅμοια μέ τή μέθοδο προσπάθειας καί πλάνης, μόνο πού αὐτή τήν τελευταία τήν προτιμᾷ σάν πιό καλή καί πιό καθαρή μέθοδο. Εἶναι ἡ μέθοδος μέ τήν ὁποία ἀντιμετωπίζουμε τά προβλήματα, τά φιλοσοφικά, τά ἐπιστημονικά, καί - θά μπορούσαμε νά ποῦμε ἀκόμα - τά καλλιτεχνικά καί τά πολιτικά - κοινωνικά. Εἶναι ἡ ἴδια ταχτική πού ἐφαρμόζουν οἱ ζωντανοί ὀργανισμοί στήν πορεία προσαρμογῆς τους. Καί φα-

1. What is Dialectic? Conjectures and Refutations, 312 κ.έ.

νερά ή επιτυχία της ταχτικής αυτής εξαρτάται όχι από μία και μόνη προσπάθεια να λύσουμε μία για πάντα τό πρόβλημα, παρά από τό πόσο πολλές φορές θά δοκιμάσουμε να τό λύσουμε. Όσο περισσότερες και ποικιλόμορφες θά είναι οι δοκιμές, τόσο πιο πιθανό θά είναι μία απ'αυτές να έχει μία αξιόλογη επιτυχία.

Ή μέθοδος πού χρησιμοποιήθηκε στην ανάπτυξη της ανθρώπινης σκέψης, και ιδιαίτερα μάλιστα της φιλοσοφίας, χαρακτηρίζεται από τόν Popper σά μία παραλλαγή της μεθόδου προσπάθειας και πλάνης. Οι άνθρωποι φαντάζουν να αντιδρούν μπροστά σ'ένα πρόβλημα είτε μέ τήν παρουσίαση μις θεωρίας πού τήν υπερασπίζονται μέ πάθος (και, αν αυτή είναι λαθεμένη, προτιμούν να καταστραφούν μαζί της παρά να τήν αποκηρύξουν) ή, όταν δούν πώς ή θεωρία είναι αδύναμη, αντιδρούν μέ αγώνα ένάντια σ'αυτή τή θεωρία. Ή μάχη αυτή των ιδεολογιών φαίνεται να έξηγει χαρακτηριστικά δη σχεδόν τήν ανάπτυξη του ανθρώπινου πνεύματος. Είναι αυτονόητο πώς, όταν ή έκδήλωση του ανθρώπινου πνεύματος δέν παρουσιάζεται μαχητικά, συμβαίνει οι άνθρωποι να πιστεύουν δογματικά σέ μία θεωρία ή σ'ένα σύνολο από θεωρίες, κι έτσι δέν έχουμε ανάπτυξη, ή τουλάχιστο αξιόλογη ανάπτυξη. Ή μέθοδος προσπάθειας και πλάνης μπορεί να έξηγηρετεί άργές, σταθερές, συνεχείς και, μέσα από διαδοχικά προοδευτικά στάδια, αλλαγές της σκέψης, αλλά οι πιο μεγάλες και γρήγορες αλλαγές συμβαίνουν μέσα από μία επαναστατική ταχτική αγώνα ένάντια σέ θεωρίες και ιδέες πού δέν άντέχουν στην πραγματικότητα. Ό Popper¹, αντίθετα, δέν ξεχωρίζει τή δύναμη αλλαγής, πού μπορεί να έχει μία μέθοδος καθώς και τή δύναμη της "μάχης των ιδεολογιών". Νομίζω πώς ή trial-and-error μέθοδος δέν έξηγηρετεί τό ιδανικό να προοδεύει ή ανθρώπινη γνώση μέ ραγδαίες και επαναστατικές αλλαγές: Στην έπιστήμη και στη φιλοσοφία, ακόμα και στην τέχνη, τό ιδανικό είναι να εφαρμόζεται στην πράξη τό ριζοσπαστικό κήρυγμα του Marx: διαρκής επανάσταση!

Ή μέθοδος του Popper "δοκιμή και πλάνη" είναι καθαρά μία ρεφορμιστική μέθοδος. Ένας έπιστήμονας αντιμετώπιζει ένα πρόβλημα αυτός τότε θά προβάλει - δοκιμαστικά - μία λύση: μία θεωρία. Ή θεωρία γίνεται από τούς άλλους έ-

1. Dialectic, 313.

πιστήμονες προσωρινά δεχτή και ακολουθεῖ μιὰ διαδικασίᾳ κριτικῆς και ἐλέγχου: Ἡ θεωρία κρίνεται ἀπὸ διάφορες πλευρές και προβάλλονται τὰ σημεῖα ἐκεῖνα πού θά μπορούσαν νά ἀποδειχτοῦν εὐπρόσβλητα και ἀναιρέσιμα. Πρόκειται πάλι γιὰ μιὰ παραλλαγή τῆς μεθόδου δοκιμῆς και πλάνης. Ἔχουμε λοιπόν τὴν ἀκολουθία:

πρόβλημα → δοκιμαστικὴ θεωρία → εὕρεση και ἀπάλειψη τῶν λαθῶν (μέσα ἀπὸ συστηματικὴ κριτικὴ) → νέο πρόβλημα¹.

Ἡ περιγραφή αὐτῆ τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος γενικά, και ἰδιαίτερα τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος, μπορεῖ νά εἶναι βοηθητικὴ γιὰ νά καταλάβουμε τὴ θέση ἐκείνων πού ὑποστηρίζουν πὼς ἡ ἀνάπτυξη τῆς σκέψης προχωρεῖ διαλεκτικά.

Διαλεκτικὴ (μέ τὸ νέο νόημα, ὅπως δηλαδή αὐτὴ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Hegel και ὕστερα) σημαίνει μιὰ θεωρία πού διδάσκει πὼς μιὰ πορεία τοῦ γίνεσθαι, λ.χ. ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, γίνεται σύμφωνα μ' ἓνα τριαδικὸ διαλεκτικὸ σχῆμα: $\Theta \acute{\epsilon} \sigma \eta - \acute{\alpha} \nu \tau \acute{\iota} \theta \epsilon \sigma \eta - \sigma \acute{\upsilon} \nu \theta \epsilon \sigma \eta$. Βλέπουμε μιὰ ιδέα, μιὰ θεωρία ἢ μιὰ ὀρισμένη κίνηση και τὴ χαρακτηρίζουμε σὰ $\Theta \acute{\epsilon} \sigma \eta$. Μιὰ θέση δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀπόλυτη, ἀλλὰ παρουσιάζει ἀδύναμα σημεῖα και γενικά μιὰ περιορισμένη ἀξία· αὐτὴ προκαλεῖ, λοιπόν, μιὰ ἀντίθετη θέση ἢ κίνηση, πού τὴ λέμε $\acute{\alpha} \nu \tau \acute{\iota} \theta \epsilon \sigma \eta$. Ἀνάμεσα τώρα στὴ θέση και στὴν ἀντίθεση δημιουργεῖται ἓνας ἀγώνας και ὁ ἀνταγωνισμὸς διαρκεῖ τόσο ὅσο νά προκύψει μιὰ ὁποιαδήποτε λύση, λ.χ. μὲ ἀναγνώριση τῶν πλεονεκτημάτων τους και μὲ προσπάθεια νά διατηρηθοῦν τὰ ἰσχυρὰ σημεῖα και τῶν δύο ἀντίπαλων θέσεων και νά ἐγκαταλειφτοῦν τὰ ἀδύνατα σημεῖα. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ μπορεῖ νά ὀδηγήσει σὲ μιὰ λύση πού τὴ λέμε $\sigma \acute{\upsilon} \nu \theta \epsilon \sigma \eta$. Αὐτὴ ἡ λύση πάλι δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀπόλυτη, θά ἔχει σίγουρα κι' αὐτὴ μιὰ σχετικὴ ἀξία, θά ἀποβεῖ μὴ ἱκανοποιητικὴ και σὰ νέα θέση θά προκαλέσει πάλι τὴν ἀντίθεση, γιὰ νά περάσουμε σὲ μιὰ νέα, σὲ ὕψηλότερο ἐπίπεδο, $\sigma \acute{\upsilon} \nu \theta \epsilon \sigma \eta$, κι' ἔτσι συνεχῶς.

Ἡ διαδικασία αὐτὴ ὡς πρὸς τὴν πορεία ἀνάπτυξης τῶν ἰδεῶν και τῶν θεωριῶν περιέχει τὴ διαδικασία "δοκιμῆς και πλά-

1. Popper, *Objective Knowledge*, Oxford 1973, 119' πβ. 125 - 26 (σὲ σχέση με τὴ διαλεκτικὴ τοῦ Hegel).

νης", γιατί μιά θέση δέν οδηγεί ποτέ σέ μιά αντίθεση, άν τή θέση τή δεχόμεστε δογματικά και δέν προκαλεί τήν κριτική και τόν έλεγχο μας. Τό νέο πού προσφέρει ή διαλεκτική σ'αυτή τήν έξήγηση είναι πώς ή διαμάχη ανάμεσα στή θέση και στήν αντίθεση οδηγεί σέ μιά σύνθεση. Αυτό μπορεί κάποτε νά συμβαίνει, αλλά δέν μπορούμε νά δεχτούμε πώς συμβαίνει πάντοτε. 'Αλλά, για τίς περιπτώσεις πού τό πέρασμα σέ μιά σύνθεση δικαιολογείται μέ βάση τά πράγματα, μπορούμε νά πούμε πώς ή διαλεκτική πάει μαζί μ'αυτό πού ο Porper όνομάζει "μέθοδο δοκιμής και πλάνης" και πού αυτός, άδικαιολόγητα καθώς φαίνεται, ισχυρίζεται πώς ξεπερνάει τή διαλεκτική. Γιατί, μιά ιδέα ή θεωρία πού διατηρεί έναρμονισμένα θετικά στοιχεία προηγούμενων αντίπαλων ιδεών ή θεωριών δέν θά μπορούσε νά προβληθεϊ παρά μέσα από κριτική εργασία παρουσίασης του εϋλογου άπ'όποιαδήποτε πλευρά κι'άν αυτό προέρχεται. Συμβαίνει συχνά και ή πιο λανθασμένη θεωρία νά προσφέρει ένα, έστω και ελάχιστο, στοιχείο πού νά είναι σωστό, ή τουλάχιστο ικανό νά οδηγήσει σέ πιο ισχυρές ιδέες. Μ'αυτό τό νόημα, ή "διατήρηση" (μέ τόν έγγελιανό όρο Aufheben) τών στοιχείων πού κρίνονται και άποβαίνουν λειτουργικά στήν προώθηση τής πορείας τών ιδεών και θεωριών μας δέν άποτελεϊ ένα άπλό σχήμα.

Ένώ όμως ή έρμηνεία τής ανάπτυξης τών ιδεών μέσα σ'όλη τή διάρκεια τής ανθρώπινης ιστορίας είναι μέ τή βοήθεια τής διαλεκτικής ιδιαίτερα σημαντική και μπορούμε νά καταλάβουμε μ'αυτήν πολλά γεγονότα, όχι δογματικά παρά κριτικά, ώστόσο ή κριτική αυτή μέθοδος μπορεί νά παγιδευτεϊ στό δόγμα και στήν άνορθόλογη σκέψη. Είναι ένδεχόμενο λ.χ., κι'αυτό παρατηρείται συχνά στή διαλεκτική φιλολογία, νά σκεφτόμαστε άνεξέταστα πώς ή θέση "έχει τή δύναμη" νά "προκαλεϊ" τήν αντίθεση ή ότι ή αντίθεση "πηγάζει" μέσα από τή θέση. Τέτοιες προλήψεις μας οδηγούν νά φανταζόμαστε τή διαλεκτική σά μαγικό κλειδί πού άνοίγει όλες τίς πόρτες ή σά νόμο (ή σύνολο άπό νόμους) πού "διέπει" τά πάντα.

Άν όμως ή διαλεκτική, μέ τήν τριαδική μορφή πού περιγράψαμε, έχει μιά άξία, δέν πρέπει (στό μέτρο πού έξηγεϊ τήν ως τώρα πορεία τών ιδεών) νά έχει άξία και για τήν μελλοντική πορεία τών ιδεών; Άν δηλαδή ή διαλεκτική είναι μιά μέθοδος περιγραφής και έξήγησης γεγονότων άπό τήν ιστορία τών

ιδεῶν, ὅσο τουλάχιστο αὐτὴ μᾶς εἶναι γνωστὴ, δὲν μπορεῖ ἡ μέθοδος αὐτὴ νὰ μᾶς βοηθήσει νὰ προδιαγράψουμε (ὡς ἓνα σημεῖο καὶ σὲ περιορισμένη ἔστω ἔκταση) τὴν μελλοντικὴ ἀνάπτυξη τοῦ πνεύματος;

Θὰ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε πῶς συμβαίνει μιὰ "θέση" νὰ περνᾷ σὲ μιὰ "ἀντίθεση", δηλαδή τί εἶναι πραγματικὰ ἐκεῖνο πού κάνει τὴ θέση ἐπιδεχτικὴ κριτικῆς καὶ στόχο πολεμικῆς. Στίς ἀντιρρήσεις μας συχνὰ δὲν κάνουμε παρά νὰ προβάλλουμε ἀντιφάσεις πού παρατηροῦμε μέσα στὴν ἴδια τὴ "θέση" πού κρίνουμε, ἀντιφάσεις ἀνάμεσα σ'αὐτὴ τὴ θέση καὶ σὲ μιὰ ἄλλη πού παρουσιάζεται ἰσχυρὴ ἢ ἀνάμεσα σ'αὐτὴ καὶ σὲ μιὰ ἄλλη πού τὴν διαψεύδει μέ βάση γεγονότα ἢ πού δὲν ἐξηγεῖται μέσα ἀπ'αὐτά¹. Στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος οἱ ἀντιφάσεις ἔχουν ὀπωσδήποτε μεγάλη θετικὴ σημασία. Αὐτό εἶναι ἓνα γεγονός πού ἡ σύγχρονη διαλεκτικὴ τὸ ἔχει προβάλλει μέ πολλοὺς τρόπους. Ἀλλά τὸ γεγονός αὐτό μπορεῖ νὰ ἐμπνεύσει τὴν ἀφελή πίστη πὼς ἡ ἀντίφαση εἶναι ἡ "κινητήρια δύναμη" τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος, ἓνας μῦθος πού συχνὰ ἐπίσης παρατηρεῖται στὴ σύγχρονη διαλεκτικὴ φιλολογία.

Λέμε πὼς οἱ ἀντιφάσεις εἶναι "γόνιμες". Τὸ νὰ θεωροῦμε τίς ἀντιφάσεις "γόνιμες" σημαίνει νὰ ἀναγνωρίζουμε σ'αὐτές μιὰ σπερματικὴ "δύναμη". Ἀλλά, ὅπως συμβαίνει μέ τὰ σπέρματα, οἱ ἀντιφάσεις γίνονται "γόνιμες" καὶ φέρνουν καρπούς, ὅταν αὐτές παύουν νὰ ὑπάρχουν. Ἔτσι μιὰ θεωρία ὑποβάλλεται σὲ κριτικὴ καθὼς δείχνουμε τίς ἀντιφάσεις τῆς, ἀλλὰ ὀδηγοῦμαστε μόνο στὴν ἀλλαγὴ αὐτῆς τῆς θεωρίας ἢ στὴν ἀναίρεσή της ὅταν πραγματικὰ ἀρθοῦν οἱ ἀντιφάσεις γιὰ νὰ δημιουργήσουμε μιὰ καινούργια στάση μπροστὰ σ'ἓνα καινούργιο πρόβλημα, μιὰ στάση πού θὰ πάρει νόημα μέ τὴ θέση μιᾶς νέας θεωρίας. Τὸ νὰ παίρνουμε λοιπὸν μιὰ θετικὴ στάση ἀπέναντι στὴς ἀντιφάσεις, θεωρώντας τίς γόνιμες καὶ καρποφόρες, δὲν σημαίνει πὼς πρέπει νὰ γοητευόμαστε ἀπ'αὐτές καὶ νὰ ἐπιδείχνουμε διάθεση ἀνοχῆς ἀ-

1. Μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε πὼς ἡ "κριτικὴ" στιγμή τοῦ ὀρθολογισμοῦ τοῦ Popper ταυτίζεται μέ μιὰ διαλεκτικὴ μέθοδο. Ἡ Hans Albert μάλιστα παρατηρεῖ πὼς "ὁ κριτικισμὸς τοῦ Popper δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά μιὰ παράπερα ἀνάπτυξη τῆς ἀρχαίας διαλεκτικῆς μεθόδου καὶ μάλιστα τῆς διαλεκτικῆς πού ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὴν ἐλεατικὴ σχολή: μέ θέση "ὑποθέσεων" καὶ μέ χρῆση ἔμμεσης ἀποδεικτικῆς διαδικασίας προσπαθοῦσε κανεὶς νὰ βγάλει ἀντιφατικὰ συμπεράσματα καὶ νὰ δείξει τὸ λάθος ὀρισμένων ἀπόψεων (H. Albert, *Traktat über kritische Vernunft*, Tübingen 21969, 44).

πέναντί τους. Οι αντιφάσεις είναι λειτουργικές στην προοδευτική ανάπτυξη των ιδεών μας, αλλά ποτέ αυτές δεν λειτουργούν όταν τις ανεχόμαστε. Άνοχη των αντιφάσεων θά σήμαινε σταμάτημα της πορείας της γνώσης.

Είναι όμως οι αντιφάσεις κάτι τό αντικειμενικό, ώστε να τις ανεχόμαστε ή όχι, να τις αποφεύγουμε ή να τις θεωρούμε αναπόφευκτες; Η άνοχη ή μή-άνοχη των αντιφάσεων εξαρτάται φυσικά από τη δική μας στάση ή απόφαση να θεωρούμε τις αντιφάσεις, πού έμεεις βρίσκουμε, σαν απαιτητικές προβληματικές περιπτώσεις πού επικαλούνται τη λύση τους, ή σαν περιπτώσεις πού καλό είναι να διατηρούνται. Η δεύτερη στάση μας σημαίνει να αρνούμαστε να σκεφτούμε πέρα από τά όρια μιας δοσμένης κατάστασης, μόνο και μόνο γιατί ή κατάσταση αυτή θά θέλαμε να διατηρηθεί. Α.χ. δεν μπορούμε να μιλούμε για άκμή στην πορεία ενός ζωντανού οργανισμού, του έαυτού μας ως πούμε, χωρίς να είμαστε πρόθυμοι να δεχτούμε την υπόλοιπη πορεία σαν παρακμή, έπειδή αυτή μας είναι ανεπιθύμητη. Είναι αντιφατικό να λέμε πώς ένας και ο ίδιος οργανισμός τείνει να ζει και μαζί τείνει προς τό θάνατο· ή λύση πού δίνει αυτός καθόλη την πορεία του στά προβλήματα, πού συνεχώς αντιμετωπίζει, είναι μιά σειρά από δοκιμαστικές και προσωρινές λύσεις των αντιφάσεων ζωής και θανάτου ως τό όριστικό τέλος πού ταυτίζεται με την άυπαρξία αντιφάσεων (δηλαδή τό θάνατο).

Έκείνοι πού παραπλανητικά ισχυρίζονται πώς ή διαλεκτική (μετά τόν Hegel) έδειξε πώς οι αντιφάσεις είναι αναπόφευκτες και ή άποφυγή τους, ο "φόβος της αντίφασης" δεν δικαιολογείται, μιά και "οι αντιφάσεις είναι τόσο γόνιμες", δεν λαμβάνουν υπόψη πώς ή άνοχη των αντιφάσεων σημαίνει άποδοχή της στασιμότητας και αποτελμάτωσης της κριτικής σκέψης. Ο Hegel μάλιστα πού χρησιμοποίησε την καντιανή άναίρεση του δογματισμού στη μεταφυσική, κατασκευάζοντας μέσα κυρίως από την "υπερβατολογική διαλεκτική του καθαρού λόγου" ένα δικό του "διαλεκτικό λόγο", όδηγήθηκε στη θέση πώς ο λόγος αυτός πρέπει να είναι έλεύθερος από τό αξίωμα "έλευθερία από την αντίφαση", έλεύθερος μ' άλλα λόγια από τό φόβο της αντίφασης, και μαζί να μένει άπιαστος από την άπόδειξη των αντινομιών του καθαρού λόγου του Kant. Έτσι ο Hegel χρησιμοποιώντας την καντιανή άναίρεση του δογματισμού καταντάει να φτάσει πάλι στο δογμα-

τισμό και μάλιστα σ' ένα "ένισχυμένο δογματισμό" (μέ τον όρο του Popper), πού τον κάνει ανεπίδεχτο κριτικής.

Αλλά πρέπει να παρατηρήσουμε πώς θά ήταν παραπλανητικό να πούμε πώς ή κριτική είναι τό αντίδοτο στη διαλεκτική. Γιατί μπορούμε τήν κριτική να τή σκεφτούμε διαλεκτικά. Μιά διαλεκτική κριτική, ελεύθερη από τυποποιημένες πορείες σκέψης και κενά σχήματα (πού μπορούμε να τά γεμίζουμε όπως θέλουμε) είναι μία ανοιχτή διαλεκτική, πού μπορεί να λειτουργεί φιλοξενώντας ακόμα και τόν έχθρό της, δηλαδή μή - διαλεκτικά σχήματα. Αν ή διαλεκτική είναι μία θεωρία και ταχτική μέ τήν όποία αντιμετωπίζουμε προβλήματα, αυτή πρέπει να μένει συνεχώς ανοιχτή και να μή όχυρώνεται σε κλειστά συστήματα ιδεών, μέ τόν κίνδυνο μήπως ανατραπεί από αντίμαχες μεθόδους και ιδέες. Η ανοιχτή διαλεκτική αυτοπεριέχεται. Μ' αυτήν λ.χ. μπορούμε να έξηγοΰμε τήν πορεία άπόψεων πού προβάλλονται δογματικά σαν θέσεις, ύστερα αντιμετωπίζονται σκεπτικά και σ' ένα τρίτο στάδιο θεωρούνται και αναθεωρούνται ή αναιρούνται μ' ένα κριτικό πνεΰμα. Μ' αυτό τό νόημα, ή ανοιχτή διαλεκτική αφήνει έλεύθερο πεδίο για συναγωνισμό όλων τών μορφών και αυτής τής ίδιας τής διαλεκτικής σκέψης, δογματικής και κριτικής, αφήνει δηλαδή ανοιχτή πορεία για ανάπτυξη αυτού πού όνομάσαμε διαλεκτική μύθου και λόγου.

Τούτο τό βιβλίό τυπώθηκε στο λιθογραφείο "ΤΕΧΝΙΚΑ ΣΤΟΥΝΤΙΟ," Ο. Ε. στη
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ τόν' Ιανουάριο 1976.

